

İlhami Cəfərsoy

**İBER VƏ H'AY
FOLKLORUNDA TÜRKMİK
TƏFƏKKÜRÜNÜN İZLƏRİ**

BAKI - 2014

Elmi redaktor: *Tofiq Hacıyev*
Akademik

Rəyçilər: *Seyfəddin Rzasoy*
Filologiya elmləri doktoru

Çingiz Qaraşarlı
Filologiya elmləri doktoru

İslam Sabuq
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İlhami Yusif oğlu Cəfərsoy. *İber və H'ay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri*. Bakı, 2014, 217 səh.

Monoqrafiya İber və h'ay adı altında gizlədilən türk etnoslarının folkloruna, dilinə və etnik tarixinə həsr olunmuşdur.

Əsərdə sübuta yetirilir ki, İber dili indiki gürcülərin, h'ay dili indiki ermənilərin dili deyildir. İberlər və h'aylar iltisafı dilli olub, Azərbaycan və Anadolu türklərinin qan qohumlarıdır.

Kartli çarı VI Vaxtanqın zamanında – 1709-1736-cı illərdə ayrı-ayrı qəbilə-tayfa dillərində yazılmış salnamələr gürcü dilinə tərcümə olunmuş, ilkin nüsxələri məhv edilmişdir. Eyni qayda ilə ermənilər qırçaq, bulqar, xəzər dillərində yazılmış ədəbi-tarixi nümunələri öz dillərinə çevirib, orijinaları yandırmışlar.

Nəticə olaraq bildirilir ki, türklər qədim Ön Asiyanın – Troyanın, Şumer, Elam, Misir mədəniyyətinin yaradıcılarından biri olmuşlar.

İSBN

© İlhami Cəfərsoy

Bars dərisi geymiş koma:

Aran eposu

Gürcüstan mədəniyyətinin qızıl dövründə – XII əsrdə yazılan “Bars dərisi geymiş koma” poeması orijinal bir əsər olmayıb, Aran folklorundan tərcümədir.

Aran həm ölkənin, həm də ölkənin hakim nəslinin adıdır. Həmin nəslin böyük qanadları Albaniyanı, kiçik qanadları İberiyanı idarə edirdi. İberiyanın ilk çarı Aran nəslindən Azon olmuşdur. O, eradan qabaq IV əsrin sonlarında makedoniyalıların vassalı kimi İberiyanı idarə etmişdir (Картлись Цховреба 1905. 204; Мамулия 1979. 181, 182).

Sasanilərin zamanında İberiya Aran hakimi tərəfindən idarə olunurdu. İberiya çarı Vaxtanq Qorq Aslan (446-499) Aran hakiminin bacısı oğlu idi (Джуаншериани 1986. 58, 59; Патканов 3160. 208). O Qorq Aslan ki, onu Mari Brosse və İ.O.Senkovski hansısa türk tayfasının başçısı adlandırırlar (Хантедзе 1970. 83).

Mari Brossenin, O.İ.Senkovskinin, N.Y.Marrın, İ.M.Rubanovskinin tədqiqatları göstərir ki, çoxtayfalı İberiyanın çoxdilli ədəbiyyatını indiki gürcülər yaratmamışlar. Baqrationslar Tiflis müsəlman əmirliyinə gələnə – XI əsrə qədər Aran nəsiləri burada Kala, Ucarma, Bazar, Kərəm, Safar şəhərlərini salmış, kitabxana işinin, tərcüməçiliyin əsasını qoymuşdular.

İslamiyyətin və xristianlığın yanaşı yaşadığı bu ölkədə bir-birindən fərqli iki ədəbiyyat yaranırdı. Monastırlarda müqəddəs kitabların üzü köçürülür, mədrəsələrdə Aran folklorunun və Şərq ədəbiyyatının seçmə nümunələri yerli dillərə tərcümə edilirdi (Джанашвили 1900. 20, 70, 77).

Tərcümə işi baqrationsların zamanında da davam etdirilirdi. Onlardan biri Şota Rustavelinin “Bars dərisi

K.ma o qullara deyilirdi ki, 1. gənc aşıq, 2. gözəl oğlan, 3. cəsur döyüşçü, 4. vassal olsun.

“Türkmən şəcərəsi”ndə koma sözü qul arvadı, kənz mənalığında işlənmişdir.

geymiş koma” əsəridir. Əsər yanlış olaraq Azərbaycan dilinə “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” adı ilə tərcümə olunmuşdur. Pələng və bars ayrı yırtıcı heyvanlardır. Koma isə pəhləvan yox, vassal deməkdir. Əsərin baş qəhrəmanları Tariyel də, Aftandil də komadır – Ərəbistan və hind şahlarının vassallarıdır (Mapp 1910. X, XIV, XV).

Qədim İberiya salnamələrində koma etnoqrafik termini k.ma kimi yazılır. N.Y.Marr yazır: – İber salnaməsindəki k.ma pəhləvan yox, qul deməkdir. O qullara koma deyilirdi ki, 1. gənc aşiq, 2. gözəl oğlan, 3. cəsur döyüşçü, 4. vassal olsun (Mapp 1985. 228-229; Mapp 1910. X, XI, XIII). Buna uyğun olaraq türk dillərinin tarixi leksikasında koma, yəni kə niz, qul arvadı sözləri vardır (КОНОНОВ 1958. 50).

Əbülqazi Bahadır xanın “Türkmən şəcərəsi”ndə koma sözü qul arvadı, kə niz mənalarında işlənmişdir (КОНОНОВ 1958.50). Buna uyğun olaraq Şumer gil lövhələrində *geme* sözü var. Geme həmin yazılarda “qul qadın”, “kə niz” deməkdir (Канева 1996. 23). Bu kimi faktlar tələb edir ki, qədim gürcü poetik mətnlərinin dili yalnız Qafqaz dillərinin yox, eyni zamanda türk dillərinin tarixi leksikası əsasında öyrənilsin.

Koma etnotoponimləri türk xalqlarının yaşadıkları çox böyük coğrafi ərazilərdə mövcud olmuşdur. Kuban çayının tarixi adlarından biri Kuma idi (Апостолова 1897. 126). İ.İ.Şopen yazır ki, İrəvan quberniyasında Kuma adlı çay var. Kuma çayı “kə niz çayı” deməkdir (Шопен 1866. 19).

Fikrimizcə, koma sadəcə kə niz deyil. O daha qədim etnoqrafik termin olub, qadına sitayişlə bağlıdır. Çünki yunanların Komaqena adlandırdıkları Kuma e.ö. II-I minilliklərdə Anadolunun ən böyük qadın məbədlərinin yerləşdiyi ölkə idi (Меликишвили 1960.429; Нойман 1980. 352). Türk dillərinə qohum olan Şuşa (Suziana) və Xatti yazılarında da *kuma* sözü

İber salnaməsindəki koma qul deməkdir.

Komaqena məbədində komalar – kə niz qadınlar xidmət edirlər.

“kəviz” anlamında işlənmişdir. Şota Rustavelinin poemasının tarixi əhəmiyyəti ondadır ki, orada qadına sitayişin əski, çox əski izləri qalmaqdadır.

O ki qaldı koma sözünün gürcü mənbələrində *k.ma* kimi yazılmasına, burada təəccüblü bir şey yoxdur. Çünki gürcü dilində çox zaman sözlərin birinci və ikinci hecalarının saifləri yazılır. Nəticədə Metex şəhərinin adı Mtsxeti, Tubal etnonimi Tbilisi formasına salınır.

Koma sözü gürcü dilinə türk dillərindən keçmiş, gürcü dövlət sənədlərində XIX əsrədək “vassal” mənasında işlənmişdir. Çar VI Vaxtanqın “Qanunlar”ında mərkəzi hakimiyyətdən asılı olan vilayət hakimləri *k.ma* adlandırılır (Законы Вахтанга VI 1980. 50).

Şota Rustavelinin əsərində koma titulunun daha 2 formasına təsadüf edirik: si+k.ma “gənc aşıq-cəngavər”, mo+kma “böyük aşıq-cəngavər” (Mapp 1895. 228-229; Mapp 1910. X-XIII).

Poemanın baş qəhrəmanlarının ikisi də komadır, yəni aşıq-vassaldır. Tariyelin atası Sarı Dan əslən Xatayetidən – Çin Türküstanından olub, Hindistanın bir vilayətini ələ keçirmiş, sonra Hind şahının vassalına çevrilmişdir (Шота Руставели 1982.46, 47).

İkinci qəhrəman Avtandil Xoşbəxt Ərəbistanın şahının vassalıdır. Eyni zamanda şah qızının qulu-komasıdır (Mapp 1910. XIV, XV).

D.Z.Bakradze, M.Q.Canaşvili və b. yazırlar ki, poemanın əsas ideyası sevgi və vətənpərvərlikdir. Əslində isə əsərdə vətəndən, Gürcüstandan kəlmə belə yoxdur. Poema başdan-başa ülvü sevgi və aşna-vassal süjeti üzərində qurulmuşdur.

Gürcü tarixçiləri ilə eyni fikirdə olan Dilərə Əliyeva poemanın Azərbaycan dilinə tərcüməsinə ön sözündə yazır: – Əsərin əsas ideyası vətənpərvərlikdir. O, bütünlükdə XII əsr Gürcüstan həyatının, ənənə-

*Tariyelin atası
Sarı Dan əslən
Xatayetidən – Çin
Türküstanındandır*

*Əsərdə
Gürcüstanla bağlı
kəlmə belə yoxdur.*

lərinin, arzu və istəklərinin ifadəsidir (Şota Rustaveli 1988. 4-5).

Əksinə, əsərin tarixi kökləri Ran, yəni Aran ərənlik fəlsəfəsindən gəlir. Əsərin əsas ideyası vətənpərvərlik yox, cəngavərlikdir. Özü də o, indiki gürcülərin deyil, İberiyanın qədim sakinlərinin – Əreti əhəlinin arzu və istəklərinin ifadəsidir.

Bəzi Azərbaycan və gürcü alimlərdən fərqli olaraq hələ 1895-ci ildə N.Y.Marr yazırdı ki, Şota Rustavelinin poeması hər cür milli hisslərdən və vətənpərvərlikdən uzaqdır. Əsərin əsas ideyası aşnavassal münasibətləridir (Mapp 1895, 228-229). Həmin fikri bir qədər yumşaq şəkildə fransız şərqşünas-alimi Mari Brosse irəli sürmüşdür. Akademik M.Brosse 1828-ci ildə Asiya Cəmiyyətində etdiyi məruzəsində bildirdi ki, “Bars dərisi” poemasının ideyası tanrıya, krala və qadına sədaqətdir (Буачидзе 1983, 96).

Avropanın digər tədqiqatçıları da poemanı milli hisslərdən uzaq bir əsər hesab edirlər. Roland Aristo yazır: – “Bars dərisi” qeyri-milli əsərdir. Onun ruhu müəyyən dərəcədə italyan ruhuna bənzəyir. M.Q.Canaşvili həmin fikirlə razılaşmasa da (Джанашвили 1900. 85), əsərdə gürcülərə və xristianlığa aid bircə işarəyə təsadüf etmirik. Əsərin əsas surətləri müsəlman, hadisələrin baş verdiyi yer Ərəbistan, Hindistan və Xatayeti – Çin Türkünəstandır.

M.Y.Marr yazır ki, əsərin əsas ideyası qadına sitayiş, qadın qarşısında itaətdir. Avropa cəngavərlik romanlarında olduğu kimi, burada da hər fəsildə qadına ehtiram, qadına hörmət aydın görünür (Mapp 1910. I).

“Bars dərisi” müəyyən mənada Avropa cəngavərlik romanlarına bənzəsə də, özünün şərq ruhu və düşüncəsi ilə onlardan fərqlənir. Əsər İslam dininə hörmət və azad sevgi ruhunda yazıldığına görə, kilsə şairi lənətləyir, təqib edirdi. Saray tərəfindən himayə

Əsərin tarixi kökləri Ran, yəni Aran poetik düşüncəsindən gəlir.

“Bars dərisi” poemasının ideyası tanrıya, krala və qadına sədaqətdir (Mari Brosse).

Əsər İslam dininə hörmət ruhunda yazıldığına görə, kilsə şairi lənətləyir, təqib edirdi.

olunmasına baxmayaraq kilsə şairdən əl çəkmirdi. Onların gözü qarşısında katolikos I Antoni əmr etmişdi ki, poemanın əlyazmalarını Kür çayına atsınlar (Шота Руставели 1885.1-2). Bu baxımdan Şota Rustaveli ərəblərin Uzra məhəbbət şairlərinə və Finikiyanın Astara kahinlərinə ruhən daha yaxındır. M.Q.Canavşili yazır ki, bəziləri Şota Rustavelini İran və Yunan təsiri altında olan şair sayırlar, belə deyil. Əsəri düzgün başa düşmədiklərinə görə, din xadimləri şairi təqib edirdilər (Джанашвили 1900. 83, 92).

Əslində çariça Tamarın və aşnalarının həyat tərzinə nifrət edən keşişlər əsərin ideyasını düzgün başa düşürdülər. Ona görə də Rustavelini, Çaxruxadzeni, Tmoqvelini ölkədən qovur, oda atıb yandırırıdılar.

Мы в стихах Мосе Хонели Амираана узнаем.
Прочитав Абдул Мессию дан Шавтели
воздаем
Деларгета пел Тмогвели, сожигаемый огнем,
Тариела Руставели, горько плачущий о нем.
(Шота Руставели 1982, 330).

Söz yox ki, şairin yaradıcılığına Suriya, Xaldey şairlərinin və Afina filosoflarının təsiri olmuşdur. XI əsrdən başlayaraq Gürcüstan sarayı qərb yönümlü siyasət yürüdü. Qurucu Davidin sərəncamı ilə hər il Yunanıstana təhsil almağa 12 gənc oğlan göndərilirdi. Güman edilir ki, həmin gənclərdən biri Şota Rustaveli olmuşdur (Буачидзе 1983. 281).

M.Q.Canavşili yazır ki, Şota Rustaveli Xaldey və Suriya peyğəmbərlərinin şeirlərinin tərcümələri ilə tanış idi. Çox ehtimal ki, poemanı yazarkən həmin şeirlərin təsiri altında olmuşdur (Джанашвили 1900. 90). Belə hesab edirik ki, Şota Rustavelinin və digər azad düşüncəli şairlərin təqib olunmasının səbəbini burada axtarmaq lazımdır. Həmin şairlərin cəngavər-feodal əxlaqı kilsə-monax əxlaqına uyğun gəlmədiyinə

*Gürcülərin
katolikosu I
Antoninin fitvası
ilə Şota
Urustavelinin
əlyazmalarını Kür
çayına atdılar.*

görə (Джанашвили 1900. 89; Мapp 1910. 51) onlar vətənlərindən didərgin salınır, odda yandırılırdılar.

N.Y.Marr yazır: – Deyilənə görə, “Bars dərisi”nin süjeti İran folklorundan gəlmədir. Ancaq İran ədəbiyyatında belə bir süjetə təsadüf etmirik. Çox ehtimal ki, şair əsərin gürcü folklorunda yayılan bir süjetinin tərcüməsindən istifadə etmişdir (Mapp 1895. 228-229; Mapp 1910. I).

Şair əsərin süjetini İran ədəbiyyatından deyil, özünə anlaşıqlı olan Aran folklorundan götürmüşdür. Qədim iber və orta yüzil gürcü salnamələrində həm Aran, həm İran adları *Ran* formasında yazıya alınır (Патканов 3160.225; Карглис Цховреба 1905.204; Дондуа 1967. 36; Джуаншериани 1986. 9, 63).

Düzdür, XII-XVII əsrlərdə İran ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri gürcü dilinə tərcümə edilmişdir. Bunlar “Rostomiani”, “Cimşidiani”, “Miriani” (Mehr və Müştəri), “Şahnamə”, “Rusudaniani” və başqalarıdır (Mapp 1895.227, 228, 229, 233; Буачидзе 1983, 61, 78). Onların içində “Bars dərisi” poeması yoxdur. N.Y.Marr yazır:– Ümid edirəm ki, gec və ya tez, nə zamansa Gürcüstanın qədim əlyazmaları arasından “Bars dərisi”nin ilkin nüsxəsi tapılacaq. O zaman biz süjetin hansı xalqa məxsusluğu haqqında son sözü deyə biləcəyik (Mapp 1895. 229; Mapp 1910. I).

Qədim yazılı abidələrdə Aran, orta yüz il xristian salnamələrində Eran kimi yazıya alınan İran farsların ölkəsi deyil. Aran vilayətinin əhalisinin farsdilli olduğunu V-X əsr erməni, fars və ərəb tarixçiləri dəfələrlə bildirmişlər. VII-X əsr ərəb tarixçiləri yazırlar ki, Azərbaycan və Ərməniyyənin dili ərəb və fars dilləridir. Ancaq Bərdə və ətrafındakı kəndlərdə *Aran dilində* danışırırlar (Fazili 1984. 127; Vəlixanlı 1974. 48).

Bərdə Aran vilayətinin mərkəzi şəhəri, Ereti Er və Aran nəsillərinin qədim yurdu idi. Hətta sasanilər

*Bəzilərinə görə,
“Bars dərisi”nin
süjeti İran
folklorundan
gəlmədir. Ancaq
İran ağız
ədəbiyyatında belə
bir süjet yoxdur.*

dövründə İberiya Bərdədən idarə olunurdu. İberiyanın qüdrətli çarlarından biri Vaxtanq Qorq Aslan Aran hakiminin bacısı oğlu idi (Буачидзе 1983. 153). O Qorq Aslan ki, O.İ.Senkovski onu hansısa türk tayfasının başçısı adlandırır (Хантадзе 1970. 83). Aran hakiminin göndərdiyi 12 minlik qoşun olmasaydı, Qorq Aslan İberiya üzərində hakimiyyətini qura bilməzdi. Bu barədə nə qədər üzərində əl gəzdirilsə də, sonrakı gürcü salnamələrində bilgilər qalmaqdadır (Джуаншериани 1986. 63, 80). “Kartlis tsxovreba” da göstərilir ki, *Aran* Kartvəllərin çarı idi. Aranın oğlu Azon Makedoniyalı İskəndərin vassalı kimi Metexdə çar oldu və İberiyanı 24 il idarə etdi (Картлис цховреба 1905.204; Мамулиа 1979.182).

Azonun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Parnauz (Вермишев 1904. 102) Aran nəslinin Metexdəki bütələrini sındırmadı. Öz bütələrinin yanında Aran nəslinin bütələrini saxladı. Bu o deməkdir ki, ölkədə müxtəlif etnosların konsolidasiyası nəticəsində yeni dövlət yarandı. Yeni dövlət ən güclünün mütləq ağalığı ilə deyil, qohum və yad etnosların qardaşlaşması ilə quruldu (Мамулиа 1979. 176-179).

Fikrimizcə, poemanın süjeti İran əfsanələrindən yox, iberlərlə qardaşlaşan, ortaq dövlət quran Aran nəslinin ağız ədəbiyyatından gəlmədir. Bunu duyan N.Y. Marr yazır ki, poema yalnız gürcülərin poetik dastanı deyil, çoxmillətli Gürcüstanın çoxdilli xalqlarının ədəbi abidəsidir.

Aran nəslə e. ö. III əsrin əvvəllərinə – İberiyada hakimiyyəti ələ alana qədər uzun bir alplıq və ərənlik yolu keçmişdir. Yəhudi tarixçisi İosif Flavi (I əsr) yazır ki, *Aran* İbrahim peyğəmbərin qardaşdır. Onun qəbri Hələb ölkəsinin Ur şəhərində indiyəcən durur (Иосиф Флавий 52390.32-33). Bəzi tarixi mənbələrdə isə *Aran* İbrahim peyğəmbərin oğludur (Вигуру 1897. 474-475). Nəzərə alsaq ki, hər üç dinin müqədd-

*Vaxtanq Qorq
Aslan Aran
hakiminin bacısı
oğlu idi.*

Poema yalnız
gürcülərin poetik
dastanı deyil,
çoxmillətli
Gürcüstanın
çoxdilli
xalqlarının ədəbi
abidəsidir.

*Aran İbrahim
peyğəmbərin
qardaşdır. Onun
qəbri Ur
şəhərində
indiyəcən durur
(Иосиф Флавий).*

dəs peyğəmbəri olan Avraham miladdan qabaq XIX əsrdə yaşamışdır, Aran nəslinin Ön Asiyanın ən qədim sakinlərindən biri olduğuna şübhə yeri qalmaz.

İ.İ.Şopen Ernst Renana (Эрнст Ренан IV.77) istinadən yazır ki, Aranın adını samilər öz dillərinə çevirərək Misraim (Misir adı burdandır) şəklinə salıblar. Aran Oğuz, yəni öküz totem adının başqa bir formasıdır (Шопен 1866. 204-205). Aran etnik adının kökündə *ar* sözü durur. Mahmud Kaşğari yazır ki, ar *Arqu* dilində buğa deməkdir (МК IV. 2006. 38).

Düzdür, Aran dilində qədim mətnlər bizə gəlib çatmamışdır. Yalnız ayırı-ayırı kitabelərdə sözlər qalmışdır ki, həmin sözlər Aran dilinin arxaik türk dillərindən biri olması fikrini söyləməyə bəs edir. Aran dilində göyə *gök*, yerə *yir*, suya *su*, süvariyə *atli*, vulkana *atma*, qartala *kuş* və s. deyilirdi (Шопен 1866. 9, 111, 113, 143, 384; Мещанинов 1927. 4, 7, 8).

Gürcü din xadimlərinin qısqançlığına səbəb həm də o idi ki, poema İslam dininə, adətlərinə dərin rəğbətlə yazılmışdır. Əsərin əsas surətləri müsəlmandır. Poemanın baş qəhrəmanları kilsəyə deyil, məscidə ibadətə gəlirlər. Tariyelin atasının yasında Quran oxunur (Шота Руставели 1982. 75, 113).

N.Y.Marr yazır: – Poema hər cür xristian ehkamlarından azaddır, əsərin ruhu İslam ruhudur (Marr 1910. I). Onda belə bir sual qarşıya çıxır: – Şair müsəlmandırsa, nəyə görə ömrünün sonunu sürgündə Qolqof monastırında keçirmiş (Джанашвили 1900. 89), Yerusəlim mədrəsələrindən birində başa vurmamışdır?

Düşünürük ki, bu, şairin əvvəl İslam dininə iman gətirib, xristian dinini sonradan qəbul etməsi və ya bir zaman əcdadlarının müsəlman olması ilə bağlıdır. Şota Rustaveli çariça Tamarın atası III Georgi ilə vuruşan vilayət hakimi Şota Arçovadzedirsə, o, əvvəllər xristian deyildi. Həmin Şota Arçovadze baqrationlarla

Şota Rustavelinin surətləri kilsəyə deyil, məscidə ibadətə gəlirlər. Tariyelin atasının yasında Quran oxunur.

Şairin poeması xristian ehkamlarından azaddır. Əsərin ruhu İslam ruhudur.

uzun zaman döyüşmüş, sonra qaladan çıxaraq təslim olmuşdu (Джанашвили 1900. 92).

Nəzərə alsaq ki, xırda fasilələrlə 644-cü ildən 1121-ci ilə qədər Tiflis, Ucarma, Safar, Kərəm müsəlman şəhərləri idi (Сенковский 1859. 170, 174-175, 195; Ибн Хордадбех 1986. 297), ən azı şairin əcdadlarının xristian olmadığını düşünmək olar. Tiflis cəmi 105 il – 1121-1226-cı illərdə xristianların şəhəri ola bilmişdir. Sonra gürcülər Xarəzmşah Cəlaləddinə məğlub oldular, 1127-ci ildə şəhəri yandıraraq dağılara qaçdılar (Вермишев 1904. 29). Bundan sonra onlar yüz illərlə İslam mədəniyyətinin təsiri altında yaşadılar və şərq ədəbiyyatının seçmə incilərini öz dillərinə tərcümə etdilər (Сенковский 1859. 169-175; Хантадзе 1970. 102; Вермишев 1904. 6, 8, 75, 77). XIX əsrdə yaşamış görkəmli gürcü tarixçisi və arxeoloqu Platon İoseliani yazır ki, sonralar Şah İsmayılın və Şah Abbasın dönəmində də Tiflis müsəlman şəhəri olmuşdur (Бакрадзе 1870. 85).

İvan Ratişvili belə hesab edir ki, poemanın folklor variantında xristian elementləri çox imiş, Şota Rustaveli onları müsəlmanlaşdırmışdır (Marr 1910. II). Əgər doğrudan da belədirsə, xristian şairi nə vadar edirdi ki, əsərin məzmununu və ideyasını dəyişsin?

Düşünürük ki, dönmə Şota Rustaveli öz müsəlman əcdadlarını unutmadığına görə, İslam aləminə sevgisini gizlətməmişdir. Əsərdəki Patma ərəbcə Fatmanın, Usan Hüseyinin, Kais Qeysin, Micnun Məcnunun (Шота Руставели 1982. 46, 332, 382) gürcüləşmiş formasıdır. Başqa bir səbəb odur ki, heç I Tamar şairlərdən monastır monaxlarının ruhuna uyğun əsərlər yazmalarını tələb etmirdi. O, şairlərə hədiyyələr verirdi ki, hakim nəsillərin istəklərinə uyğun gözəllik və cəngavərlik romanları yaratsınlar. O dövrdə kilsə sarayı, saray kilsəni sevmirdi. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, yüksək rütbəli keşişlər 1184-cü ildə çariçə Tamarın

Şah İsmayılın və Şah Abbasın dönəmində Tiflis müsəlman şəhəri olmuşdur (P.İoseliani).

Gürcüstanda kilsə ilə saray bir-birini sevmirdi. Kilsə və saray ədəbiyyatı birləşib vahid gürcü ədəbiyyatına çevrilmədi (akad. Marr).

tacqoyma törəninə qatılmamışdılar (Джанашвили 1900. 40-49).

Tamar monax və keşişlərin yox, hərbcı feodal-ların dəstəyi ilə hakimiyyətə gəlmişdi. Müxtəlif millətlərin nümayəndələri olan hərbcı feodallar dindar xristianlardan fərqli bir həyat tərzini keçirirdilər. Həmin həyat tərzini Aran və Kənan yaşamının, düşüncəsinin davamı idi. Çaxruxadze, Tmoqveli, Rustaveli, Musa Xoneli kimi dünyəvi şairlər Aran və Kənan folklorundan gələn Aster və Karam (*Əsli və Kərəm*) sevgisini tərənnüm edirdilər. Həmin sevgini öz həyatında yaşayan çariça Tamar onları mükafatlandırır.

Hələ eradan öncə I minilliyin əvvəllərində Kənan mənşəli Tir çarları öz qızları İzebeli və Ateli Samaria sarayına əvə vermiş, bu yolla qonşu ölkələri özələrinə tabe etmişdilər. Yaxud çariça Tamarın ulu babası Qurucu David (1084-1125) qızının Şirvanşahla sevimsinə şərait yaratmışdı (Меликсетбеков 1939. 8-9). Həmin sevimsinin Gürcüstanla Şirvanın yaxınlaşmasında və Azərbaycanın zəifləməsində az rolu oynamışdı.

Qurucu Daviddən sonra III Georgi, I Tamar və Rusudan həmin siyasəti davam etdirdilər. Tamarın və qızı Rusudanın ərlərindən başqa çoxsaylı aşnalrı vardı (Бақрадзе 1870.39; Джанашвили 1900. 25).

Akademik Mari Brosse yazır ki, Şota Rustavelinin poemasına dəfələrlə əlavələr və düzəlişlər edilmişdir (Буачидзе 1983, 266, 267; Хантадзе 1970. 102). Ancaq yenə də orada şərq və müsəlman dövlətçiliyindən gələn çoxsaylı titullar, vəzifə adları qalmışdır. Vəzir-vəzir, spəsalar-qoşun başçısı, Koran-Quran, Kəbə-müqəddəs yer, zaradxana-silah anbarı, çanq-cəng, maydan-meydan, nay-balaman və s. (Март 1910. 26; Бақрадзе 1887. 6; Шота Руставели 1982. 113, 331, 333).

Saraya yaxın olan şairlər Aster və Karam (Əsli və Kərəm) sevgisini tərənnüm edirdilər.

Qurucu Davidin qızı Şirvanşahla sevimsi. Həmin sevimsinin Gürcüstanın güclənməsində və Azərbaycanın zəifləməsində az rolu oynamışdır.

Şota Rustavelinin poemasına dəfələrlə əlavələr edilmiş (Mari Brosse), əsərin orijinalı yoxa çıxmışdır (Vermişev).

Əsərdə qədəh anlamında *ayaq*, eşikağası mənasında *eşikaqas* etnoqrafik terminləri işlənmişdir (Şota Rustaveli 1988.102). Tacir arvadı Patma poemada gah *xatun*, gah *xanım* titulu ilə verilir (Шота Руставели 1982. 222, 265, 333). Quş adlarından *turac* əsərdə bir neçə dəfə təkrar olunur. Ancaq əsəri nəşrə hazırlayanlar onun türk sözü olması barədə bir söz demirlər (Шота Руставели 1982. 332). Bircə onu qeyd edirlər ki, turac yalnız Qafqazda yaşayan ov quşudur.

Şota Rustaveli Xatayetin hökmdarını *xan* adlandırır (Шота Руставели 1982. 95). Xatayeti *Kitay* türklərinin ölkəsidir. İbn-əl-Əsir (XIII əsr) “Əl-kamilfi-t-tarix” əsərində yazır: – Xatay Çinin bir mahalının və Xəta türklərinin adıdır (İbn-əl-Əsir 1959. 50). Mahmud Kaşğarının lüğətində deyilir: - Çin adlanan ölkə üçdür. Orta Çinə Xitay deyirlər (МК IV. 2006. 726).

Xatay eyni zamanda Türkiyə ilə Suriya arasında ki qədim mahalın adıdır. Şota Rustaveli Xatayeti dəyərkən onların hansını nəzərdə tutur, bu məlum deyil. Məlum olan odur ki, həm Çin Türkünstanında, həm də Şimali Suriyada Xatay və Kaşğar adlı mahallar, şəhərlər olmuşdur. E.ö.II minilliyə aid Xett və e.ö.I minilliyə aid Urartu kitabələrində Xatay mahalının adı Xate, Kaşğar şəhərinin adı Kaşqar kimi yazıya alınmışdır (Арутюняи 1985. 122, 237; Меликишвили 1960. 429). Şah İsmayıl Xətayi Suriyadan Ərdəbilə köçürülən xataylardan çıxmışdır (Cəfərsəy 2010. 263-265).

Şota Rustavelinin poemasında *çokan* oyun adı var. Azərbaycan dilinə tərcümədə o söz top oyunu kimi verilmişdir. Rus dilinə tərcümələrdə isə onun orijinala yaxın *çovkan* forması saxlanılmışdır. N.Y. Marrın fikrincə, *çokan* fars dilindəki *covkan* sözüdür (Marr 1910. 40). N.Y.Marr nəzərə alınır ki, *çovkanı* oturaq farslar yox, atlı türklər oynayırdılar. *Çovkan* türk dillərindəki *çovumaq* felindən törəmişdir. Fars dilində belə söz yoxdur.

Xatay və Kaşğar ölkələri indiki Suriya və Türkiyə arasında idi.

Çovkan VII əsrdə Azərbaycanda oynanırdı. Tarixçi Sebeos bu haqda məlumat verir.

Şota Rustavelinin poemasında Siren mifoloji obrazı var. *Siren* cənnətdə şirin səslə oxuyan quşlara deyilir (Шота Руставели 1982. 332). Gürcü həmkarından fərqli olaraq Nizami Gəncəvi Şirinin adını şirinliklə bağlayır və onu şəkərlə müqayisə edir.

Şota Rustaveli Şirin obrazının daha arxaik variantını dünyəvi ədəbiyyata gətirmişdir. Onun kilsə xadimləri tərəfindən lənətlənməsinin bir səbəbi də budur. Kilsələr sinaqoqlarla müqayisədə Astarta-Afrodita sevgisinə qarşı daha kəskin mübarizə aparırdı.

Şota Rustaveli Türküstan xanının arvadını *İtiçine* adlandırır (Mapp 1895. 229). Əslində İtiçine, yəni itiçənə, zəvzək xanımın adı deyil, ləqəbidir. V.V.Radlov çinə sözünün türk dillərində çənə mənasında işləndiyini göstərmişdir. Əgər Şota Rustavelinin poemasının redaktə olunmamış variantları əlimizdə olsaydı, biz orada daha çox Aran sözləri tapa bilərdik.

Poema Aran dilinin və düşüncəsinin izləri ilə o qədər zəngin idi ki, çar VI Vaxtanq 1712-ci ildə onu yenidən redaktə etdi. Daha doğrusu, redaktə etmədi, əsərdə qalmış bütün qeyri-gürcü beytləri məndən çıxartdı.

İ.M.Rubanovski poemanın Peterburqun “Academia” nəşriyyatı tərəfindən çap olunan 1937-ci il nəşrinə ön sözündə yazır: – Çar VI Vaxtanq əsəri redaktə etməmişdir, redaktə adı altında onun ən qiymətli fəsilələrini və beytlərini qayçılayıb atmışdır (Шота Руставели 1937. 18-19). Gürcü tədqiqatçıları son dövrdə nəşr etdirdikləri əsərlərdə belə bir iddianı əsaslandırmağa çalışırlar ki, əsərin dəyərli hissələrini çar VI Vaxtanq kəsib atmamışdır. Əlyazmanın üzünü köçürən şair-katiblər poemanın təsirindən vəcdə gələrək ona özlərindən beytlər, misralar artırmışlar (Буачидзе 1983. 283).

Akademik Mari Brosse hələ XIX əsrin əvvəllərində gürcü salnamələrində belə əlavələrin olduğunu

Kaşğar nəslindən çıxan yepiskoplardan biri VII əsrin əvvəllərində İran xristianlarının başçısı olmuşdur.

Poemada Aran və Qurd dillərinin sözləri o qədər çox idi ki, çar VI Vaxtanq onu yenidən redaktə etdi.

Çar VI Vaxtanq əsəri redaktə etməmişdir, redaktə adı altında onun ən qiymətli beytlərini qayçılayıb atmışdır (İ.M.Rubanovski).

müşahidə etmişdi. Görmüşdü ki, həmin abidələrin fəsiləri arasında gürcü əlifbası ilə yazılmış türk dilində mahnılar var (Буачидзе 1983. 283).

Belə çıxır ki, Şota Rustavelinin və digər şairlərin əsərlərinin üzünü köçürənlər arasında yerli xristian türk şairləri olmuşdur. “Bars dərisi”nə artırmaları Mari Brossedən başqa A.İ.Saraçişvili də görmüşdür. O, ilk olaraq poemada 13 şübhəli beytin olduğunu sübuta yetirdi (Март 1910. III). Əsərin 1712-ci ildən öncəki nüsxələri əlimizdə olsaydı, biz birmənalı şəkildə deyərdik: – “Bars dərisi geymiş koma” Aran epik dastanı olub, Şota Rustaveli tərəfindən Qurd dilinə tərcümə edilmişdir. Şair özü əsərin başlanğıcında bunu etiraf edir. Ancaq poemanın sətri tərcüməsini hazırlayan gürcü mətnşünasları Ran, yəni Aran adını İran, Qord adını qurci kimi yazaraq diqqəti yayındırmışlar.

*Mari Brosse
gürcü dilli
mətnlərdə türkcə
mahnılar
tapmışdır.*

*A.İ.Saraçişvili
poemada 13
şübhəli beytin
olduğunu sübuta
vetirmişdir.*

Bu bir İran dastanıydı, dolaşırdı dildə-dilə,
Onu gürcü dilində mən şerə saldım bilə-bilə/
Эта повесть из Ирана занесенная давно,
По рукам людей катилась, как жемчужное
зерно.

(Шота Руставели 1982. 8).

Gürcü salnamələrindəki Ran (İоселиани 1860. 24; История Грузии 1946. 216), Albaniya tarixindəki Aran, Eran və İrank (История Агван 1861. 31.71, 90, 136) Albaniyanın Aran vilayətinin adıdır. Şota Rustavelinin zamanında İran deyəndə indiki İran yox, bütünlükdə Qarabağ və Cənubi Azərbaycanın Əraq mahalı başa düşülürdü.

İ.M.Rubanovski yazır: – “Bars dərisi” 1937-ci ilə qədər 30 dəfə nəşr olunmuşdur. Bütün nəşrlər fəsillərin və beytlərin sayına görə bir-birindən fərqlənir (Шота Руставели 1937. 18). Həmin fikri daha əsaslı şəkildə M.İ.Brosse söyləmişdir. Fransız şərqşünası

1828-ci ildə Asiya Cəmiyyətində məşhur məruzəsində bildirmişdir ki, “Bars dərisi”nə xeyli əlavələr edilmişdir (Хантадзе 1970. 102). M.İ.Brosse yazır ki, VI Vaxtanqdan sərəncamı ilə yalnız Şota Rustavelinin poemasına yox, “Kartli çarlarının tarixi”nə də əlavələr edilmişdir. “Kartlis tsxovreba” 1709-cu, “Bars dərisi” 1712-ci ildə yenidən işlənmişdir (Хантадзе 1970. 122-123).

Sonra şahzadə Vaxuşti ixtisarla atası Vaxtanqın redaktə etdiyi nüsxənin üzünü köçürmüş (Сенковский 1859. 173), əsər bizə 2-ci düzəlişdən sonra çatmışdır.

X.A.Vermişev yazır ki, VI Vaxtanqın əmri ilə redaktə olunan qədim əlyazmaların heç birinin ilkin nüsxəsi əlimizdə yoxdur (Вермишев 1904. 89).

Hər şey gün kimi aydındır: – Əlyazmalarda Aran dili və tarixi üçün qiymətli bilgiler olmasaydı, onlar çarın sərəncamı ilə məhv edilməzdi.

Çar VI Vaxtanq poemanın 48, 49, 50-ci fəsillərinin nəşrinə icazə verməmişdir (Шота Руставели 1937. 19). Buna səbəb nə idi? Güman edirik ki, buna səbəb son fəsillərdə əsərin Aran mənşəyinin açıq-aşkar bilinməsi olmuşdur.

VI Vaxtanq öz əli ilə əsərin 22 beytini qayçılayıb atmışdır (Шота Руставели 1937. 19). Özü də həmin beytlərin beşi əsərin nəticə hissəsindən çıxarılmışdır. Nəzərə alsaq ki, nəticə cəmi 15 beytdən ibarət idi, onun beşinin kəsilib atılması o deməkdir ki, son fəsil-dəki məzmun əsaslı şəkildə dəyişdirilmişdir.

Əsərin nəticə hissəsində göstərilir ki (doğrudan da əlyazmada göstərilibsə), şair milliyyətə Mesxdir (Бақрадзе 1870. 34). Gürcü salnamələrində Mesx formasına salınmış etnonim “Bibliya”nın xalqlar cədvəlindəki Meşexdir. Meşex və ya Metex tayfası İudeya sınırlarından Qafqaza köçərək Mtsxeti şəhərini salmışdır (Патканов 3160. 240, 245).

*“Bars dərisi”
1937-ci ilə qədər
30 dəfə nəşr
olunmuşdur.
Bütün nəşrlər
fəsillərin və
beytlərin sayına
görə bir-birindən
fərqlənir.*

*VI Vaxtanqın
sərəncamı ilə
yalnız Şota
Rustavelinin
poemasına yox,
“Kartli
çarlarının
tarixi”nə də
əlavələr
edilmişdir (Mari
Brosse).*

*VI Vaxtanqın
əmrilə redaktə
olunan qədim
əlyazmaların heç
birinin ilkin
nüsxəsi bizə gəlib
çatmayıb.*

*VI Vaxtanq öz əli
ilə əsərin 22
beytini qayçılayıb
atmışdır
(V.Rubanovski).*

“Albaniya tarixi”nə görə Meşex, yəni Metex Yafəsin oğludur. Deməli, o, iberlərin (Baqratio mənşəli indiki gürcülərin yox) əcdadlarından biridir. Quram Lordkipanidzenin fikrincə, Metex Şərqi İber tayfasıdır. Onlar e. ö. III əsrdə Kür çayı boyunca yaşayırdılar (Лордкипанидзе 1978. 20). Metexlər İber etnosudursa, onun indiki İdeya mənşəli gürcülərə nə aidiyyəti var? Кероп Патканова görə, Metex Misirdəndir. O, gürcülərə qohum deyil (Вермишев 1904. 78).

Qədim “İber salnaməsi”nə görə, Metex şəhərini Kartlosun oğlu Metex tikdirmişdir. Belə hesab edirik ki, eponimin “Bibliya”dakı Meşex yox, İber salnaməsindəki Metex forması daha düzgündür. Çünki sonrakı mənbələrdə şəhər Meşex yox, Metex adlandırılır (Габашвили 1949, 19; Буачидзе 1983. 214). Gürcüstanlı soydaşlarımız indi də həmin şəhərə Metex deyirlər.

Vaxtanq Qorq Aslanın (446-499) dönəmində şəhər Meşex və ya Mtsxeti yox, *Metex* adlanırdı. V. Qorq Aslan 455-ci ildə Tiflis şəhərini saldıq, inzibati mərkəzi ora köçürtdü. Metex şəhəri dini mərkəz kimi uzun müddət qalmaqda davam etdi (İоселиани 1866. 9-12). Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə şair özünü Metexli Şota adlandırmır, Rustavlı Şota adlandırır.

P.İоселиани yazır ki, Metex şəhərinin və kilsəsinin adı yunanca “məbədə aparıcı yol” deməkdir (İоселиани 1866.23). Müəllif nəzərə almır ki, buna uyğun olaraq “Albaniya tarixi”ndə matax “qurbanlıq” sözü vardır. Bu məqamda Aran və Ellada panteonundakı bir uyğunluğu görməmək mümkün deyil. Həm Albaniyada, həm də bəzi Ellada etnoslarında matax adlandırılan insan qurbanları yedirilib kökəldilər, sonra məbədə aparıcı yolda nizə ilə vurulub öldürülərdi. Qarabağ erməniləri bu gün də matax sözünü qurban mənasında işlədirlər: matax onim – qurban olum.

Gürcü tarixçiləri Metexi “ölkədəki bütün şəhərlərin anası” sayırlar (Бақрадзе, Берзенова 1870. 84).

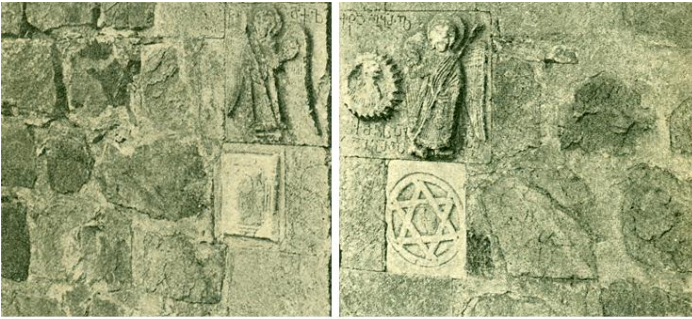
*Vaxtanq Qorq
Aslanın (446-499)
dönəmində şəhər
Meşex və ya
Mtsxeti yox, Metex
adlanırdı.*

Doğrudan da, həm xristianlıq dönəmində, həm də ondan öncə Metex İberiyanın mənəvi və inzibati mərkəzi olmuşdur. Armazın, Şotanın, Kaçinin (Keçinin) qızıldan bütələri Metex dağında idi. İlahə Ana və Nənə bütələri isə Metex yolunun üstündə qoyulmuşdu (Март 1897. 301; Меликсетбеков 1914. 19; Шопен 1866. 239).

Metex kultu Misirə, oradan İberiyaya Şuşa (Suziana) panteonundan gəlmişdir. Eradan öncə II minilliyin əvvəlində Elamın bir vilayəti və vilayətin mərkəzi şəhəri *Mataktu* adlanırdı (Мещанинов 1917. 6; Юсифов 1968.270). $-tu^2$ bizim $-l^4$ şəkilçisinin arxaik variantıdır.

Elam dövləti çoxtayfalı, Elam etnosları üçdillə olsa da, ölkənin aparıcı etnoslarının dili türk dillərinə qohum olmuşdur. Bunu alman alimi Fridrix Vaysbax hələ XIX əsrin sonlarında sübuta yetirmişdir (Veissbаш 1911. 3-241).

*Metex kultu
İberiyaya Şuşa
panteonundan
gəlmişdir.*

Gürcüstan kilsələrində yəhudi nişanələri

Gürcüstanın qədim ədəbiyyatını albanlar, iberlər və türklər yaratmışlar. Hələ 1866-cı ildə arxeoloq və tarixçi P.İ.İoseliani yazırdı ki, Albaniyanın seçmə nəsiləri cənubdan gələn işğalçılara tabe olmamış, Kaxeti və Eretinin dağlarına çəkilərək öz varlıqlarını qoru-

*Gürcüstanın
qədim
ədəbiyyatını
albanlar, iberlər
və türklər
yaratmışlar.*

muş, sonralar gürcü xalqının tarixi təkamülündə mühüm rol oynamışlar (İоселиани 1866, 3-11).

Albaniya və İberiyanın xristianlıqdan öncəki nəsilləri Sınıq körpü ilə Tiflis arasında Kala, Safar, Ucarma, Şuşa, Bazar, Kərəm şəhərlərini salmışlar. Xristianlıqdan sonra həmin nəsillər Şatberdi, Alaverdi, Bertuban, Ərtuban, Kara yazı (David Qareci) mağara-monastırlarını tikdilər. Monastırlarda dini, şəhər-qalalarda dünyəvi ədəbiyyatın ilk nümunələri yaradıldı. Şərqi və qərbi ədəbiyyatından seçmələr tərcümələr edildi. Ən qədim ədəbi nümunələr Sarı Yaqubun “Bütlərin yığılması haqqında söz”, Çorlu Yaqubun “Şuşanikin iztirabları”, “Karaman” dastanı və başqaları idi (Mapp 1901. 25; Джанашвили 1900. 20).

Albanlar, iberlər, buntürklər Kür çayı boyunca, Kaxeti və Eretidə antik və ilk orta əsr şəhərləri salanda baqrationlar hələ Qafqaza gəlməmişdilər. Onlar tarix səhnəsində 575-ci ildə göründülər. Çorok çayı (Türkiyə) vadisində özlərinə kiçik bir knyazlıq yaratdılar (Эсадзе 1801.6; Бакрадзе, Берзенов 1870. 19-26; Джанашвили 1900. 3; Mapp 1907. 44).

Klassik gürcü şeirinin və poetik dilinin qüdrətli nümayəndəsi Rustaveli (Mapp 1895. 229) Şota nəslindən çıxmışdır, yoxsa Şota şairin adıdır, bu barədə gürcü alimləri susurlar. Yalnız poemanın bir hissəsini 1885-ci ildə nəşr etdirən Yevgeni Stalinski yazır ki, Şota şairin soyadıdır (Шота Руставели 1885. 6). Əldə olan mənbələrin tədqiqi göstərir ki, Şota Albaniyanın Aran nəsillərindən biri olmuşdur. Onların bir qolu Sünikin Zod mahalında məskunlaşmış, bir qolu isə İberiyaya köçmüşdür.

A.S.Xaxanov yazır ki, xristianlıqdan öncəki iberlərin Almaz dağında qoyulan baş bütü Şota adlanırdı (Хаханов 1897. 244). Əgər e. ö. III əsrdə Şota İberiyanın baş bütü sayılırdısa, deməli həmin bütə sitayiş edən adamlar o zaman İberiyanın ən güclü etnosu ol-

Şota Albaniyanın Aran nəsillərindən biri olmuşdur.

İberlərin Almaz dağında ucaldıqları baş büt Şota adlanırdı.

muşdur. O da mümkündür ki, Şota Aran nəslinin özü-
nün bütü imiş. Məlumdur ki, Aranın oğlu Azon Make-
doniyanın vassalı kimi 24 il İberiyanı idarə etmişdir
(Картлис Цховреба 1905. 204; Меликсетбеков
1939. 5; Мамулиа 1979. 175. 181).

A.S.Хаханова görə, *Şota* qədim gürcü sözüdür
(Хаханов 1897. 244). Qədim gürcü dili deyəndə iber-
lərin dili nəzərdə tutulur. Elmi ədəbiyyatda qədim gü-
rcü dili iber dilinin qarşılığı kimi işlənir (Патканов
1883. 199-265; Мapp 1903. XVII-XXIX; Мapp 1925.
3-12). Deməli, Şota indiki gürcülərin yox, iltisəqi dilli
İberiya nəsilərindən birinin adı olmuşdur.

Klavdi Ptolomeyə (II əsr) görə, *Şota* (Sioda va-
riantı da var) Albaniyanın bir vilayəti və həmin vila-
yətin mərkəzi şəhəridir. Şota şəhəri $78^{\circ} 15'$ – $44^{\circ} 40'$
uzunluq və en dairələrində yerləşirdi. Kerop Patkanov
“Albaniya tarixi”nin 1861-ci il nəsrinə izahında yazır
ki, antik tarixçilərin Sioda adlandırdıqları etnik-inzi-
bati ərazi *Zod* mahalıdır (История Арван 1861. 361;
Шопен 1866. 306).

Yepiskop Sebeosun (VII əsr) “İmperator İrəklın
tarixi” kitabında *Zod* mahalının adı *Soda* formasında
göstərilmişdir. Həmin mahal ermənilərin yox, albanla-
rın ölkəsində yerləşirdi (Себеос 1862. 54).

Soda etnik adının kökündə *zod* “süd” sözü durur.
– a totem adlarından etnonimlər düzəldən şəkildir
(Мapp 1922. 59, 97; Мapp 1927. 86; Капанцян 1947.
58). Bəzi antik tarixçilər Albaniyanın bu mahalını
Sodikena adlandırırlar. Bu da totemi *zod*, yəni *süd*
olan nəslin ölkəsi deməkdir. -*ena* şəkilçisi etnik adlara
artırılaq ölkə, məskən anlamı yaradır (Пиотровский
1946. 9-10; Меликишвили 1960. 378).

V-VII əsr erməni tarixçiləri *Zod* mahalını *Sotk*,
yəni *Süd* adlandırırlar (Шопен 1852. 66; Хоренский
1893. 293). *Sotk* totemi *süd* olan etnosun ölkəsi

*Şota şəhəri $78^{\circ} 15'$
– $44^{\circ} 40'$ uzunluq
və en dairələrində
yerləşirdi.*

*Soda etnik adının
kökündə *zod*
“süd” sözü durur.*

*V-VII əsr erməni
tarixçiləri *Zod*
mahalını *Sotk*,
yəni *Süd*
adlandırırlar.*

deməkdir. Bir çox Yafəs dillərində *-k* sonluğu etnik mənsubluq və çoxluq bildirir (Хоренский 1893. 270; Шор 1931. 232; Капанцян 1947. 14, 145).

Xeyli sonra Vardanın (XIII əsr) “Coğrafiya”sında Sotk mahalının adı *Zod* kimi göstərilmişdir (Шопен 1852. 318). Nikita Emin Musa Xorenlinin kitabının 1893-cü il nəşrinə izahında yazır ki, *Zod* vilayəti Sünik mahalında Dəvəli yolunun üstündə yerləşir (Хоренский 1893. 293).

Kerop Patkanov da bildirir ki, *Zod* Sünik mahalının bir vilayəti olmuşdur (История Агван 1861. 215). Ancaq bu, o demək deyil ki, *Zod* vilayətinin Arminiya və *Zod* nəslinin ermənilərə bir aidiyyəti var. Müəyyən istisnaları nəzərə almasaq, Sünik yüz illərlə etnik, iqtisadi və siyasi baxımdan Albaniyaya bağlı olmuşdur. Hər iki ölkənin köçəri-maldar əhalisi bir-birini müdafiə edirdi. Aranın sürüləri Göyçə vadisinə yaylağa gedir, Sünikin heyvanları Kür-Araz ovalığında qışlayırdı.

“Albaniya tarixi”ndə verilən bilgilərə görə, *Zod* mahalının əhalisi *Aran* nəslindən çıxmışdır. *Zod* mahalı eyni zamanda *Sara yerkir* (Sarı gəlinin mahnısı) adlanırdı (Шопен 1852. 318). E. ö. II-I minilliyə aid yazılı mənbələrdə *Sari* və ya *Sara* Aranın qız nəvəsidir (Энеида 1971. 408). Əslində *Sari* Aran nəslində deyildi. *Aran* nəslində ətrafında toplaşan etnik toplumlardan biri idi. Onların ölkəsi Aranın şimalında yerləşirdi (Велльгаузен 1909. 278).

Nəzərə alsaq ki, *Aran* e. ö. II-I minilliklərdə Güney Azərbaycanının Eraq mahalını əhatə edirdi, onun şimalı əvvəllər *Sari*, *Sariq* adlanan Sərab ölkəsi olmuşdur.

Şota, yəni *Zod* kultu ana südü ilə sitayişlə bağlıdır. Urartu mixi yazılarında, eləcə də qədim erməni dilində “ü” səsi olmadığından *süd* sözü *zod* kimi yazıya alınırdı. Yalnız bir yerdə Musa Xorenli *Süd* etnik adını

Sünik yüz illərlə etnik, iqtisadi və siyasi baxımdan Albaniyaya bağlı olmuşdur.

Zod mahalı eyni zamanda Sara yerkir (Sarı gəlinin mahnısı) adlanırdı.

Şota, yəni Zod kultu ana südü ilə sitayişlə bağlıdır.

Süt formasında vermişdir. Tarixçi yazır ki, *Süt* tayfası Sarmatiyada yaşayıf (Шопен 1866. 216).

Kilsə salnamələrindən fərqli olaraq türk dillərinin onomaloji leksikasında bu söz daha çox süd formasında işlənmişdir. XIX əsr sənədlərində Kutais quberniyasında, Zəngəzur qəzasında Şota və Sütlü Azərbaycan kəndləri qeydə alınmışdır. (Шопен 1866. 555; Пагирев 1913. 99; Баграмов 2005, 80).

S.T.Yeremyan yazır ki, qədim Süd (Zod) mahalı indiki Basarkeçər rayonudur (Еремян 1958. 303). Həmin mahal Albaniyadan Dəvəli (Dəbil) şəhərinə gedən yolun üstündə idi (История Агван 1861. 171; Шопен 1852. 66).

Qədimr İber salnamələrində süd sözü *zud* kimi yazıya alınmışdır. “İlk əzabkeş Rajdenin kitabı”nda *mama + zud + ze* sözü “dayə”, “süd anası” anlamında işlənmişdir. Digər İber salnamələrində isə süd anasına *deda + züid + ze* deyilir (Джуншериани 1986. 112, 133). Sonralar Tiflis və əyalət saraylarında həmin titullar *atalık* və *analık* sözləri ilə əvəz edildi.

XII əsrdən sonrakı gürcü mənbələrində türk mənşəli etnoqrafik terminlər tanınmaz hala salınır. Məsələn, atabəylərə məxsus mütlklər *sa + atabaq + o*, Kulbak yurd yeri *na + Kulbak + i*, ilahi Ananın məbədi *Aynina* kimi yazıya alınır (Вахушти 1976. 229, 295; Март 1901. 9; Апакидзе 1968. 62).

Gürcü salnamələrində göstərildiyinə görə (əgər məqsədli şəkildə redaktə edilməyibsə), Şota Rustavelinin atasının adı *Çiaber* olmuşdur (Баградзе 1870. 30). Güman edirik ki, şairin atasının adı *Çiaber* yox, *Çiber* və ya *Siber* imiş. İlk öncə ona görə ki, Cənubi Qafqazın və Şərqi Anadolunun tarixi toponimləri arasında *Çiaber* adına təsadüf etmirik. Bundan azca fonetik fərqlə V-VII əsr iber və erməni salnamələrində *Sper* etnotoponimi vardır (История Грузии 1946. 44; Патканов 1883. 208, 240, 245; Капанцян 1947. 65).

Zəngəzur qəzasında Şotalı Azərbaycan kəndi olmuşdur.

Fikrimizcə, Anadolunun qədim sakinləri olan sperlər mixiziyalı kitabələrdəki tiberlərdir. Belə hesab edilir ki, həmin tiberlər iberlərin əcdadlarından biridir (Меликсетбеков 1942. 44; Пиотровский 1944. 61, 236; Техов 1980. 11).

İndiki Gürcüstan ərazisində iki *Uruz* (redaktədən sonra Rustavi) yaşayış məskəni olmuşdur. Onlardan biri Metex yaxınlığında, digəri Er oba (Ereti) ərazisində idi. Gürcü tədqiqatçılarının fikrincə, şair Metex yaxınlığındakı Rustavi kəndində yaşamışdır (Джанашвили 1900. 126; Габашвили 1949. 20; Шота Руставели 1937. 8).

Bizi şairin hansı Rustavidə yaşamasından çox Rustavi etnoniminin özü maraqlandırır. A. Apakidze yazır ki, Rustavi İberiyanın qədim şəhəri və iri ticarət mərkəzi olmuşdur (Апакидзе 1968. 5).

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, hər 2 şəhəri salan etnik toplunun adı Rustavi yox, Uruz olmuşdur. Çünki nə mixiyazılı mənbələrdə, nə V-VII əsr salnaməçilərinin əsərlərində Rustavi adına təsadüf etmirik. Həmin mənbələrdə *Ros* və ya *Urus* etnoslarından bəhs edilir. Rustavi şəhər və kənd adları sonradan uydurulmuşdur.

Gürcüstan Elmlər Akademiyasının ümumiləşmiş əsərlərində Rustavi adının vahid forması inandırıcı şəkildə əsaslandırılmamışdır. Həmin əsərlərdə Uruz yaşayış məskənləri gah Uruşeti, gah Eruşeyi, gah da Rustavi variantlarında göstərilir. L.M. Meliksetbekov yazır: – Gürcü salnamələrindəki Eruşeti elə Uruşetidir (Меликсетбеков 1961. 31). Bu da “Uruz elinin yurdu” deməkdir. Rustaveli təxəllüsü həmin etnonimlə bağlıdır. Elam mənşəli *-eti* şəkilçisi gürcü dilində (Блейхштейнер 1936. 186), *-eli* şəkilçisi minqrel dilində (Анчабадзе 1959. 193) etnonimlərə artırılaraq ölkə, vətən anlamı yaradır.

Uruz nəslindən XI əsrdə yaşamış tarixçi Murovlu Leonti (*Leonti Mroveli*) çıxmışdır. Çünki o, XIII

İndiki Gürcüstan ərazisində iki Uruz yaşayış məskəni olmuşdur.

Ereti Er oba sakinlərinin sonrakı yurdu. Rustavi adı sonradan uydurulmuşdur.

əsrə qədərki salnamələrdə Uruzlu (redaktədən sonra Ruisiski) adlandırılır (Меликсетбеков 1939. 9). Bu da onu göstərir ki, Şota Rustaveli Albaniya və İberiyada Uruz nəslindən çıxan yeganə tarixi şəxsiyyət deyildir.

XVII əsrə qədər Gürcüstanda Uruz nəslinin xristian qolunun ayrıca monastırı və yepiskopluğu olmuşdur. Sonrakı mənbələrdə həmin etnik-dini mərkəz *Ruis* adlandırılır (Иоселиани 1858. 9).

Uruz nəslinin müsəlman qanadı XVIII əsrin əvvəllərinə qədər öz etnik cizgilərini qoruyub saxlayırdı. Osmanlı ordusu qərargahının 1721-ci ildə tərtib etdiyi “Dəftəri-müfəssəli-Tiflis”də göstərilir ki, tərəkmə Uruz camaatının ayrıca yaylağı və qışlağı vardır (Məmmədov 1984. 159).

L.M.Meliksetbekov yazır ki, V əsr kilsə salnamələrində Çortav, Rustav şəhərlərinin adları *tavsız* yazıya alınmışdır (Меликсетбеков 1939.4). Tav qədim və yeni gürcü dillərində “baş” mənasında işlənir: tavad – adamların başçısı, eristav - ərlərin, döyüşçülərin başçısı (Законы Вахтанга VI. 1986. 297, 301; Джуаншериани 1986. 97).

L.M.Meliksetbekova görə, erməni tarixçilərinin əsərlərindəki *Rştunik* tayfası gürcü salnamələrindəki Uruşetidir. Hər iki etnonim kökündə *Urus* sözü durur (Меликсетбеков 1942. 31. 42).

Belə hesab edirik ki, ilk Uruz şəhəri Urartu dövründə Van gölünün şimalında olmuş, sonra şəhərin sakinləri öz yurdlarından şimal-şərqə sıxışdırılmışdır. P.İ.İoseliani yazır ki, Uruşeti İberiyanın qədim şəhəridir (Иоселиани 1860. 3). M.Q.Canaşviliyə görə, həmin şəhər indiki Ərdəhan yaxınlığında yerləşmişdir (Джанашвили 1893. 48). Əslində isə Uruşeti və ya Rştunik nə erməni tayfasıdır, nə iber. Özünü Uruz adlandıran bu nəsil üç çarın timsalında Urartu dövlətini bir müddət idarə etmiş, onların adı Urartu mixiyazılı kitabələrində *dinqir Rusaşe-tanrı* Uruzun övladları

*Salnaməçi
Murovlu Leonti
Uruz nəslindən
çıxmışdır.*

*Uruşeti və Rştunik
etnonimlərinin
kökündə Uruz adı
durur.*

*Uruşeti Uruz
nəslinin yurdudur.*

kimi yazıya alınmışdır. Assuriya qaya yazılarında isə çar Uruzun adı *Ursa* və *Urus* formasında göstərilmişdir.

Assuriya və Urartu mixi yazılarında “s”, “ş”, “z” səsləri bir-birindən fərqləndirilmir, eyni işarə ilə göstərilir. Ona görə assuroloq və urartuşünaslar Uruz teofor adını gah urus, gah uruş kimi də oxuyurlar.

Uruz nəslı Urartu tayfa ittifaqının başında Assuriya ağalığına qarşı qanlı döyüşlər aparırdı. Artıq e. ö. VIII əsrdə Uruz nəslı I, II, III Rusanın şəxsində güclü liderlər yetişdirdi və onlar Van-Urartu dövlətini güclü düşmənlərdən qoruya bildilər (Меликишвили 1860. 438; Арутюнян 1985. 16, 212; Solmaz Qaşqay 2006. 35).

N.Y.Marra görə, Ursa və ya Rusa “tanrısı *Urus* olan” etnos deməkdir (Март 1920. 34). M.N.Nikolski də Urus adının teonim mənşəli olduğunu bildirir. Yazır ki, Alçalı, Atamxan və Kolanı mixi yazılarında çar Rusanın adı dinqir, yəni tanrı işarəsi altında göstərilmişdir (Никольский 1893. 2).

Urartu tayfa ittifaqı dağılıdan sonra (e. ö. VI əsr) Uruz nəslinin bir qolu şimala köçdü. Albaniyanın hakim nəsillərindən birinə çevrildi. Zaza Aleksidze yazır ki, Uruz (onun iddiasına görə Rustavi) nəslı İberiyaya yeni eranın VI əsrində gəlmişdir (Aleksidze 2003. 23. 24).

Əksinə, Uruz nəslı Urutztav şəhərini Vaxtanq Qorq Aslandan (446-499) qabaq salmışdır. Qorq Aslan Urutztav mahalını sasanılərdən geri alıb, şəhərin kilsəsinə yepiskop təyin etmişdi (Джунаншериани 1986. 91).

Əgər Qorq Aslandan qabaq İr oba (Ereti) ölkəsində Uruz şəhəri vardısı, Uruz nəslinin İberiyaya VI əsrdə gəlməsi haqqında Zaza Aleksidzenin düşüncələri özünü doğrultmur.

Alçalı və Atamxan yazılarında çar Rusanın adı dinqir, yəni tanrı işarəsi altında göstərilmişdir.

Erməni mənbələrində Oroys kimi yazıya alınmış Albaniya çarının adı Uruz olmuşdur (Tofiq Hacıyev).

Ola bilsin ki, Uruz nəslə VI əsrdə Albaniyanın İr oba vilayətindən İberianın Metex şəhəri ətrafına gəlmişdir. Çünki sasanilər Albaniya və İberianın özlərinə tabe edə bilmədikləri nəsilərini öz torpaqlarından şimala sıxışdırırdılar. Nəticədə İberianın etnik xəritəsi albanların hesabına dəyişirdi.

Pompeyin zamanında (I əsr) Uruz Albaniyanın hakim nəslə idi. T.İ.Hacıyev hələ 1984-cü ildə yazırdı ki, erməni dilli mənbələrdə Oroys kimi yazıya alınmış Albaniya çarının adı Uruz olmuşdur (Hacıyev 1984. 131). T.İ.Hacıyevin fikri Pompeyin yürüşlərini qələmə alan son antik tarixçilərin məlumatları ilə təsdiq olunur. Onlar Albaniya çarının adının Oroys yox, *Oroz* olduğunu göstəririlər (Армения и Рим. 2765, 156).

Qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün erməni salnaməçiləri Uruz nəslinin adını Oroys kimi yazıya almamışlar. Onların bəziləri 943-944-cü illərdə Bərdəni tutan rosları *Uruz* və *Ruzik* adlandırırlar (Акопян 1987. 233-234).

Şota və Uruz adlarının hər ikisi türk mənşəlidir. Uruz Turan ilə yanaşı e. ö. I minillikdə etrusk tayfa ittifaqının sevgi və incəsənət ilahəsi idi (Март 505. 35-36; Март 1927. 122, 124).

Uruz daha qədim mənbələrdə tanrı *Arazla* eyniləşdirilir. Bəzən də Uruz və Araz qohum etnosların tanrıları kimi təqdim edilir. Uruz və Araz qədim Ön Asiyanın döyüş tanrıları olmuşlar (Март 1920. 34-35; Блейхштейнер 1936. 182, 188). В.В.Риотровский yazır ki, *Araz* Urartunun qəbilə tanrılarından biri idi. Ayın zamanı ona 1 buğa, 2 qoç qurban kəsərdilər (Риотровский 1944. 272; Меликишвили 1960. 417).

Sonra tanrı *Araz Ares* şəklində indiki Türkiyə ərazisindən Elladaya keçdi. Suriyadan tapılan yunan dilində bir kitabədə göstərilir ki, *Araz* Kiçik Asiyada

*Urartu
kitabələrində çar
Rusanın adı dinqir
Rusaşe – tanrı
Uruzun övladı
kimi yazıya
alınmışdır.*

*Gürcülərin
Kosidze və
Kozişvili nəsilləri
Pompeylə vuruşan
Albaniya
sərkərdəsi
Quzunun
törəmələridir.*

yerli döyüş tanrısı olmuşdur (Бекерман 1985. 217; Иванов 1980. 132).

Uruz və Araz kultları uzun illər Azərbaycan ərazisində yanaşı şəkildə mövcud olmuşdur. XIV əsrin sonlarına qədər Araz çayının aşağı axarı *Araz*, yuxarı axarı *Uruz* adlanırdı. İ.İ.Şopen erməni tarixçilərinə istinadən yazır: – Əmir Teymur Araz və ya Urus çayını keçib, Cuqa şəhərinə gəldi (Шопен 1852. 322).

N.Y.Marra görə, Urartu tayfa ittifaqının tərkibindəki Araz və Urus qohum etnoslar olmuşdur (Март 1920. 32, 35). Həm Urartu mifik düşüncəsində, həm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Uruz adının bəzi mənə çalarları uyğun gəlir. B.B.Piotrovskiyə görə, Urartu çarı Uruzun adı “qırmızı” deməkdir (Пiotровский 1959. 48). Təsadüfi deyil ki, Oğuz dastanlarının arxaik variantlarında Alp Uruz (Aruz forması yanlışdır) “od gözlü” təsəvvür olunur.

Yazıçı oğlu Əlinin qələmə aldığı “Səlcuqnamə”-də Alp Ər Tonqanın oğlunun adı *Alp Uruzdur* (Бартольд 1999. 237). Fikrimizcə, Böyük Qafqaz dağlarının Elbrus zirvəsi və Xəzər dənizinin cənubundakı Elbrus silsiləsi Alp Uruzun adını yaşadır.

Bu gün dünyanın ərazicə ən böyük ölkəsi olan Rusiya qədim bir türk etnosunun adını daşıyır (Сəфəр-соy 1995. 8-16). Uruz nəslinin bir qolu şərq slavyanlarını özlərinə tabe etmiş, slavyanlar özlərini qalib xalqın adı ilə Urus, ölkələrini Rusiya adlandırmışlar. Təsadüfi deyil ki, Əbülqazi Bahadır xan rusların adını *Urus* kimi göstərmişdir (Рычков 1767. 9).

Qədim rus salnamələrində göstərilir ki, Urus qırpaq tayfalarından biridir (Попов 1986. 130-131). Əbdürrəşid Bakuvi yazır: – *Urus* türk tayfasıdır. İtil çayı ilə ticarət edirlər. Slavyanları əsir tutur və qul bazarında satırlar. Onların öz qanunları və ayrıca dilləri var (Бакуви 1971. 104).

Araz çayı tarixi mənbələrdə Uruz və Araz adlandırılır.

Alp ər Tonqanın oğlunun adı Alp Uruz olmuşdur.

Musa Xoneli Elbrus dağını Elp Uruz adlandırır.

Uruların bir hissəsi slavyanlar arasında əriyib itmiş, bir hissəsi isə qırğız və qazax xalqlarının mənşəyinə daxil olmuşdur. Çokan Valixanov yazır ki, *Urux xan* ilk qırğız sultanı və Ak Orda dövlətinin banisidir. Ak Ordanın mərkəzi Sıqnaş şəhərini o salmışdır (Валиханов 1984. 165. 391).

Urux türk tayfasıdır (Əbdürrəşid Bakuvi).

Ellada və Urartu panteonunda olduğu kimi, əski türk inancında Urux kultu müharibə ilə bağlıdır. Van qaya yazılarında silaha *urux* deyilir ki, həmin sözün kökündə türk dillərindəki *ur* “vur” feili durur.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında *urux* sözü “vurmuş” mənasında verilmişdir (MK I. 1939. 61; MK I. 2006. 136). Dədəmiz Qorqudun kitabında *ur* sözü vurmaq mənasında işlənmişdir (KDQ 1988. 100, 102).

Türk dillərində Urux sözünün başqa bir mənası “bəxt”, “uğurlu tale”dir (Казахско-русск. 1954. 938; Каракалпакского-русск. 1958. 759). Belə hesab edirik ki, bu sözün hər iki mənası bir-biri ilə bağlıdır. At üstə doğulan və at üstündə ölən əcdadlarımız üçün uğurlu döyüşlər həyat, uğursuz savaqlar ölüm rəmzi idi. Ona görə də onlar həm döyüşə, həm silaha, həm də silahla qazanılan uğurlara *urux*, *urux* deyirdilər.

Şota Rustavelinin adı, atasının adı və soyadı türk dillərinin tarixi leksikası əsasında izah olunur. O ki qaldı şairin mənşəcə Mesx, yəni Metex olmasına (əgər doğrudan da olubsa), metexlər baqrationlar kimi sami deyillər. Bibliyanın “Xalqlar cədvəli”ndə göstərilir ki, meşex, yəni metexlər şimal xalqı olub, kumerlər, tiberlər və b. kimi Qoq və Maqoq nəslindəndirlər. Yəhudi tarixçisi İosif Flaviyə (I əsr) görə, metexlər indiki gürcülərin yox, iberlərin əcdadlarıdır (Барамидзе, Ватейшвили 1978. 156).

Şota Uruztaveli “Bars dərisi” poemasını hansı dildə yazmışdır? Gürcüstan Təhsil Nazirliyinin dərsləklərinə inansa, əsər gürcü dilində yazılmışdır. Əs-

“Bars dərisi” Qurd dilində yazılmışdır.

lində isə şair Aran folklorundan aldığı süjeti yaradıcılıqla *Qurd dilinə* çevirmişdir.

N.Y.Marr 1936-cı ildə belə bir fikirlə elmi ictimaiyyəti təəccübləndirdi ki, Şota Rustaveli poemanı Qord dilində yazmışdır. Sonra əsərin üzərində məqsədli düzəlişlər edilmiş, islamiyyətdən və xristianlıqdan qabaqkı əski adət və ənənələrin qalıqları mətndən çıxarılmışdır (Mapp 1936. 38-39).

Cənubi Qafqazın qədim etnoslarından biri olan qord və ya kortlar kimlərdir? Onların dili hansı dil ailəsinə aid olmuşdur? Bu suallara indiyədək inan-dırıcı cavab tapılmamışdır.

Məlum olan odur ki, Qord nəsli I Tamarın və atası III Georginin (1184-1213) zamanında Gürcüstanın hakim feodal nəsillərindən biri olmuşdur. Qord tayfa başçıları orduda və sarayda mühüm vəzifələr tuturdular.

Qord nəsli baqrationların İberiyaya gəlişindən qabaq – VIII əsrdə Kayen (indiki Dilican) vilayətin hakim nəsli olmuşdur. Həmin nəsildən Sadun Kurd Xaçın hakimi Həsən Cəlalın ana babasıdır. O, qızı Arzu Xatunu Həsən Cəlalın atası Ağbağa (Vaxtanq H'Axbaxa) ərə vermişdi (Киракос Гандзакечи 1946. 273).

Kurdun qardaşı Vasak III Georginin zamanında Tiflis şəhərinin rəisi olmuşdur. Həmin Vasak I Tamarın sərkərdələri Zaxare və İbane qardaşlarının dayısıdır (Блейхштейнер 1936. 173-175). Zaxare Mxarqradze eyni zamanda Tamarın oğlu Alaşanın atabəyi idi.

Şota Rustaveli çariça Tamara həsr etdiyi əsərini Qord dilində yazmışdısa (Mapp 1936. 38-39), deməli onların dili XII yüzildə Gürcüstanın hakim nəsli üçün anlaşılıq olmuşdur. Qord dili gürcü dilinə qohum deyildi. A.A.Qlonti yazır ki, Qord dili kartvellər üçün anlaşılıq olmamışdır. Kartvellərdən fərqli olaraq İme-

*Həsən Cəlalın
anası Arzu xatun
Qurdun qızı idi.*

reti və Quriya əhalisi o dili daha yaxşı başa düşürdü (Глonti 1936. 232).

Qordlar kimi imerlər və qurlar da kartvel deyildilər. XIII əsrdən sonra baqrationlar tədricən onları gürcüləşdirdilər. Ancaq buna baxmayaraq onların dili indi də gürcülərin dilindən fərqlənir (Блейхштейнер 1936. 189).

Qordlara qohum olan imerlərin dilində XX əsrin əvvəllərində çoxlu türk sözləri qalırdı. Onlar kəfəne bez, toya dügün, kilsəyə sakdar, doşaba bekmez, evə konax, aşa pilov, qovurmaya kaurma, atasız uşaqlara yetim deyirdilər (Март 1911. 48-57).

Antik tarixçilərin əsərlərində Qordien, erməni və gürcü salnamələrində Qord, Kort adlandırılan qordlar Qafqaz və Anadolunun qədim etnoslarından biridir. Eranın əvvəllərində Ararat dağı onların adı ilə Qordien dağları adlanırdı (Описание армян 1831. 40).

Qordlar haqqında bizə məlum olan ilk mənbə eradan öncə IV əsrin sonlarına aiddir. O zaman onların cənub-şərqi Anadoluda Qord adlı şəhəri olmuşdur. Makedoniyalı İsgəndər e. ö. 333-cü ildə həmin şəhərdə qışlamışdı (Вильгельм Вагнер 1901. 813).

İnsanlar o yerdə qışlayırlar ki, düzənlik, isti bir yer olsun. Ararat vadisi sərt iqlimli, soyuq yerdir. Fikrimizcə, qordlar makedoniyalılar tərəfindən sıxışdırıldıqdan sonra özlərinin münbit torpaqlarından şimala köçmüşlər.

Qord I əsr Roma mənbələrində həm tayfanın, həm də ölkənin adıdır. Qordların adı Pompeyin Mitridatla və Tiqranla döyüşləri ilə bağlı çəkilir. Həmin məlumatlardan görünür ki, qordlar döyüşlərdə romalıların yox, parfiyalıların tərəfini saxlamışlar (Кемал Алиев 1987. 54, 57, 63).

Qordlar bundan xeyli sonra – imperator Yustinianın (525-565) zamanında Bospor mahalında yaşayırdılar. VI-VII əsr Suriya salnamələrində göstərilir ki,

Qurd dili gürcülər üçün anlaşıqlı deyili.

Ararat dağı bəzi mənbələrdə Qord dağı adlandırılır.

Şota Uruxtaveli "Bars dərisi" poemasını Qurd dilində yazmışdır (N.Y.Marr).

hun tayfa başçılarında biri olan Qord əcdadlarının qızıl və gümüş bütlərini atıb xristian oldu, ancaq qardaşı tərəfindən öldürüldü (Кулаковский 1914. 60; Пигулевская 1941. 87-88).

Yulian Kulakovski yazır ki, həmin qordlar sonrakı qurzuvtlər, yəni Qara dənizin şimal sahilindəki Qurzuf qalasını salanlardır (Кулаковский 1914. 61). Buradan aydın olur ki, qordların hamısı romalıları tabe olmamış, Parfiyalı Mitridatla birlikdə İberiyaya, oradan Qara dənizin şimal sahilinə köçmüşdür. Xristianlığı qəbul edən Qord hunlara qoşulub, Qurzufdan ata yurduna qayıdan qordların tayfa başçısıdır. Onlar əski yurda dönüb, Şərqi Anadolunun və Cənubi Qafqazın bir neçə bölgəsində yurd saldılar.

Qordların bir qolu XII əsrdə Gəncə yaxınlığında yaşayırdı. Rüstəm Əliyev N.Gəncəvinin anasının ölümü ilə bağlı yazdığı:

An madərə mən, rəiseyi-qord,
Madərsefətane nişe mən mord

beytinə istinadən belə hesab edir ki, şairin anası Qurd tayfa başçısının qızı idi. Rəiseyi-qord “qurd rəisinin qızı” deməkdir. Persofil tədqiqatçılar qord etnonimi kürd kimi qələmə verirlər. Əslində qord və kürd ayrı-ayrı etnonimlərdir. İlk öncə ona görə ki, kürdlər özləri özlərinə kürd yox, kurmanc deyirlər. Fikrimizcə, qurd kurmanların etnogenezinə daxil olan türk mənşəli etnoslardan birinin adıdır. Onların azlığı, irandilli etnosların çoxluğu şəraitində kurmanc dili formalaşmışdır. Qordlar irandilli kurmanlarla qarışdıqlarına görə, türklər onlara kürd, yəni qurd adı vermişlər.

İ.İ.Şopen yazır ki, kürd adı türkcə *qurd* və ya kartvelcə *oğru* sözündəndir (Шопен 1866. 121). Oğru etnik ad deyil. Gürcülər öz qonşularının adını həyat tərzinə görə oğru anlamında qəbul etmişlər. Kürd, yəni qurd isə totem mənşəli etnonimdir.

*Qarabağdan
başqa Güney
Qafqazda Ağbağ
nəsilləri və
şəhərləri
olmuşdur.*

*“Bars dərisi”
poemasının dilini
imerlər və qurlar
anlayır, gürcülər
anlamurlar
(A.A. Qlonti).*

*Qurd dili Qafqaz
dillərinin təsirinə
uğramış türk
dilidir.*

*İberiyanın
qərbində 60,
şərqində 6 dildə
danışırdılar.*

N.Y.Marra görə, “Bars dərisi”nin yazıldığı dil, yəni qord dili Qafqaz dillərindən biri olmuşdur (Mapp 1936. 39). Əslində isə qurd dili türk dillərindən biri olmuş, sonradan Qafqaz dillərinin təsiri ilə öz leksik və qrammatik quruluşunu xeyli dəyişmişdir. Çünki qurdların Şirvanda qalıb, Gürcüstana köçməyən hissəsi XX əsrin əvvəllərinə qədər türk dillərinin ayrıca bir ləhcəsində danışır.

A.P.Fituni 1927-ci ildə Azərbaycanı öyrənmə cəmiyyətinin xəbərlərində çap etdirdiyi məqaləsində yazır: – Şirvanda və Qarabağda yaşayan qurdların kəndləri Kurtşen adlanır. Onlar çox cəsur adamlardır. Dilləri türk dilidir, ancaq Azərbaycan dilindən xeyli fərqlənir (Фитуні 1927. 10).

A.P.Fituni onu da bildirir ki, Şirvandakı Qurdlar kəndlərinin həyət qapılarında, saxsı əşyaların üzərində qədim türk yazılarına bənzəyən yazılar var. Biz o əşyaları Azərbaycan tədqiqatçılarının əlinə keçməsin deyər Tiflisə göndərdik (Фитуні 1927 1927. 10-12).

Gürcüstan muzeylərinin zirzəmilərində belə qiymətli arxeoloji nümunələr çoxdur. Mən Tiflisdə olarkən çox çalışdımsa da, həmin eksponatlar saxlanan otaqlara buraxılmadım.

İlya Çarçavadze yazır ki, ermənilər gürcülərin qədim salnamələrini məhv ediblər (Вермишев 1904. 46). Əslində o salnamələr indiki gürcülərin deyildi. Kür çayı boyunda gürcülərdən qabaq yaşayan iberlərin, qurdların, albanların, buntürklərin ədəbi abidələri idi.

Bu gün Gürcüstan Respublikasının baş naziri səviyyəsində Azərbaycanın xristian abidələrinə iddialar qaldırılması, ali və orta məktəb dərsliklərində soydaşlarımızın Borçalı mahalına *gəlmə* xalq kimi təqdim edilməsi bizi vadar edir ki, Kaxeti və Eretini Albaniyanın ucqarı kimi Azərbaycanın tarixi coğrafiyasına daxil edək.

*“Miriani”
poeması Əssar
Təbrizinin “Mehr
və Müştəri”
əsərinin
tərcüməsindən
başqa bir şey
deyildir (Mari
Brosse).*

*Ermənilər
gürcülərin (İlya
Çarçavadze),
gürcülər
albanların
(İ.Cəfərsəy) qədim
ədəbi abidələrini
məhv ediblər.*

*Ereti Albaniyanın
bir vilayəti, Kaxeti
Albaniyanın
ucqarıdır.*

Azərbaycan türklərinin Kartli adlanan ölkənin qədim sakinləri olduqlarını elmi dəlillərlə əsaslandırmaq. İber adı altında gizlənən xalqların etnik tarixini və etnogenezini tədqiqatlarımızın obyektinə çevirək.

Eyni zamanda sübuta yetirək ki, Şota Rustaveli Aran nəslindən çıxmış, onun davamçısı Çolakaşvili mənşəcə türk olmuşdur. Yaqub Çortaveli türkmənlərin Çor, İakov Saruqski *Sarı* nəslindən çıxmışdır.

Xristianlıqdan öncəki bu abidə əski Culfadan tapılıb Gürcüstana aparılmışdır

Gürcü alimləri albanların dili və ədəbiyyatı haqqında

Gürcüstan Elmlər Akademiyasının akademik katibi Zaza Aleksidze – “böyük bir elmi kəşf eləyib”. Ömrünün 20 ilinə qıyaraq Sinay monastırındakı alban yazısını oxuyub. Üç dəfə ekspedisiyanın başçısı kimi Qırmızı dənizin sahilinə yollanıb. Gəldiyi nəticə bu olub ki, alban perqamentinin dili Dağıstan dillərinə aiddir.

Zaza Aleksidzenin tədqiqatını Azərbaycana xidmət kimi anlayan gürcüstanlı soydaşımız Süleyman əfəndi ona hörmətlə *batono* deyir. Bu məqamda ibrətamiz bir hadisənin sözləri yada düşür: – Uşaq dumuru təmiz gözlərilə xəbisin üzünə baxıb gülümsəyirdi.

İndi təqaüddə olan akademik-katibin fikrincə, Sinay yazısının dili uti dilinə yaxındır. Uti dilinin isə türk dilləri ilə genetik bağları yoxdur (Alexidze 2003¹, 44-52).

Batono Zaza Aleksidzenin son 20 ildə dediklərini *matono* Fəridə Məmmədova 1986-cı ildə yazmışdı (Мамедова 1986, 3-280). Ancaq bu qədər səs-küy salıb, Avropanın virtual məkanını uydurma fikirlərlə doldurmamışdı.

Zaza Aleksidze yazır: – Mənim tədqiqatım albanşünaslıqda son nöqtə deyil. Yəqin ki, yeni alban yazıları tapılacaq, biz erməni və ləzgi dilçiləri ilə birlikdə həmin mətnlər üzərində işləyəcəyik.

Belə məqamda adam istər-istəməz soruşur: – Qonşu, necə olur? İşığınız sönəndə, qazınız kəsiləndə Azərbaycanı yada salırsınız. Alban dilindən söhbət düşəndə sadvalçılarla dilbir olursunuz.

Heç bir ilkin mənbədə göstərilir ki, utilərlə albanlar Dağıstan mənşəli xalqlardır. Əksinə, bildirilir

Son alban yazılarından biri Sinay dağının ətəyindən tapıldı.

İlk alban yazısı V əsrə aid Mingəçevir yazısıdır.

ki, onlar Cənubi Qafqaza indiki Türkiyə ərazisindən köçüb gəlmişlər.

Əmir Teymurun zamanında Sultaniyə şəhərinin arxiyepiskopu olan diplomat və tarixçi İohann de-Kalonifontibus (XIV əsr) yazır ki, Albaniya Dağıstan və Ləzgistandan fərqlənir (Kalonifontibus 1980, 11).

Zaza Aleksidze erməni sələfləri kimi iddia edir ki, utilər və albanlar Cənubi Qafqazın yerli xalqlarıdır. Türklər onlardan sonra bu torpaqlara gəlmişlər. Tədqiq etdiyimiz mənbələr göstərir ki, utilər, albanlar, qarqarlar Qafqazın yerli xalqı deyillər. Onlar bu torpaqlara Ön və Kiçik Asiyadan köçüb gəlmişlər. Albaniya və İberiya Azərbaycan və Anadolunun davamıdır. Bu da ilk öncə coğrafi şəraitlə bağlıdır.

Türk etnosları özlərinin ən qüdrətli çağlarında Araz çayı sahillərindən Nil vadisinə qədər irəliləmiş, zəifləyəndə Qafqaz dağlarının dərələrinə, mağaralı qayalıqlara çəkilmişlər (Джафарсов 2010, 107-113).

B.B.Piotrovski, İ.İ.Meşşaninov yazırlar ki, Ön Asiya xalqlarının Misirə axınları Şumer dövründən öncə başlamış, şumerlərdən sonra da davam etmişdir (Пiotровский 1930, 7; Мещанинов 1927, 34-43). Nəticədə sivilizasiyalar bir-birinə qarşılıqlı təsir etmiş, yeni dillər, mədəniyyətlər yaranmışdır.

Utilər də Xəzər dənizi sahillərindən Misirə köçmüş, e. ö. IX əsrdə oradan Van gölü yaxınlığına qayıtmışlar. Albanlar bu zaman Orta Anadoluda yaşayırdılar. Eradan öncə II minilliyin ortalarına aid Kül təpə mixi yazılarında onlar haqqında məlumat verilir (Янковский 1968, 103, 164). Tarixçilər yanlış olaraq belə hesab edirlər ki, albanların adı ilk dəfə e. ö. IV əsrin sonlarında Qavqamel döyüşü ilə bağlı çəkilir.

Zaza Aleksidze yazır ki, uti dili son alban dilidir (Aleksidze 2003², 29). Ancaq tarixi mənbələrin heç birində utilərlə albanlar eyniləşdirilmir. İstər indiki Türkiyə ərazisində, istərsə də Göyçə gölü və Kür çayı

Albaniya Dağıstan və Ləzgistandan fərqlənir.

Bolnisi yazıları (V əsr) alban və iber əlifbasının qatışığından ibarətdir.

Döyüş arabaları Misirə Qafqazdan aparılmışdır.

sahilində onlar bir-birindən fərqli etnoslar kimi təqdim edilirlər.

Q.A.Melikişvili Urartu kitabələrinə istinadən yazır ki, utilər eradan qabaq IX yüzillikdə Çorox çayının sahilində – indiki Türkiyə ərazisində yaşayırdılar (Меликишвили 1960, 446).

Assur və Urartu kitabələrinin müqayisəli şəkildə tədqiqi göstərir ki, utilər Assuriya ilə ittifaqda özləri üçün daha təhlükəli hesab etdikləri Urartuya qarşı vuruşmuşlar. Bu döyüşlər 3 yüz il – e.ö. IX əsrdən VI əsrə qədər davam etmişdir.

Urartu hökmdarı Menua (e. ö. IX əsr) utilərlə Ərzrum yaxınlığında vuruşmuşdu (Арутюнян 1985, 213). Həmin döyüşlərdə Menuanın qoşunlarına üstün gələ bilməyən utilər şimal-şərqə – Göyçə gölü yaxınlığına çəkildilər. Van qayasındakı yazılarda göstərilir ki, Ut tayfası hökmdar Menuanın zamanında (e.ö. 820-810) Cənubi Qafqazın bir çox qəbilələrini öz ətrafında toplayıb, Urartu işğalçılarına qarşı qanlı döyüşlər aparırdı (Меликишвили 1960, 35, 135; Никольский 1896, 92).

Göyçə gölü yaxınlığındakı Atamxan və Alçalu kəndlərindən tapılan mixi yazılardan görünür ki, artıq e. ö. VIII əsrdə utilər və albanlar Göyçə bölgəsində yaşayırdılar. İ.İ.Meşşaninov yazır ki, Urartu hökmdarı Argisti Göyçə gölü və yuxarı Araz çayı sahilində yaşayan qəbilələrin üzərinə dağıdıcı basqınlar edirdi (Мещанинов 1933, 71).

Həmin döyüşləri təsvir edən yazılarda utilərlə albanlar bir-birindən fərqləndirilir. Urartu hökmdarı Sardurun Sevan gölü sahilindəki qayadan tapılan kitabəsində deyilir: – Həmin il albanların (mətnə *uru kuh Albani*) ölkəsini, Muna (Araz) çayı boyundakı 20 qalanı və 120 yaşayış məskəni tutdum (Меликишвили 1960, 287; Арутюнян 1985, 114).

Misirin Osiris kultu Azərbaycanın Azər kultundan törəmişdir.

Utilər Urartunun Albaniyaya basqınlarının qarşısını alan güclü tayfalardan biri idilər.

N.Y.Marr və İ.A.Orbeli alban etnik adını *h'alpan* kimi oxuyurlar. Belə hesab edirlər ki, utilər və h'alpanlar Qarabağa köçməzdən qabaq Göyçə bölgəsində yaşamışlar (Доклады Марр и Орбели 1922, 52).

Assuriya hökmdarı II Sarqonun kitabəsində deyilir: – Utuxlu səfir Urartunun Kimer ordusu tərəfindən tutulması xəbərini gətirdi (Solmaz Qaşqay 2006, 60). Buradan aydın görünür ki, Assuriya dövlətinin Urartuya təyin etdiyi səfir Uti zadəganlarından biri olmuşdur.

Utilərin Aran Qarabağına Göyçə mahalından köçüb gəldiklərini Kerop Patkanyan təsdiq edir. Əfqan mənşəli ermənişünas yazır ki, utilər Van gölü yaxınlığından Ararat vadisinə, oradan Göyçə mahalına, daha sonra Albaniyaya gəlmişlər (Патканов 1883, 200).

Tarixi mənbələr göstərir ki, öncə albanlar, daha sonra utilər Aran Qarabağına köçmüşlər. Özü də onlar eyni yox, qohum etnoslar olmuşlar. Antik tarixçilərdən Böyük Plini və Klavdi Ptolomeyin yazdığına görə, utilər albanların qonşularıdır (Qukasyan 1984, 17).

Utilərlə albanların antropoloji quruluşu da uyğun gəlmirdi. Albanların əksəriyyəti sarışın saçlı və ağüzlü utilərin çoxu qara bənizli idi. Bu da onların uzun müddət Misirdə yaşaması ilə bağlıdır.

Musa Xorenli də utilərlə albanları eyniləşdirmir. Yazır ki, utilərin ölkəsi Kür və Araz çayları arasında yerləşir. Uti ölkəsi Albaniyaya tabedir (Хоренский 1809, 231).

387-ci ildə Armini yunanlarla sasanilər arasında bölünəndə Uti mahalı Albaniya mərzbanlığına daxil edildi (Aleksidze 2003², 29). Buradan aydın görünür ki, utilər bir etnos kimi albanlardan fərqlənmişlər.

Utilərlə albanların qohumluğunu təsdiq edən əsas cəhət onların hər ikisinin Aran nəslindən çıxmasıdır. M.Xorenli və M.Kaqankatuklu bildirirlər ki, utilər

*Utilər Kaxetiya
Arandan köçüblər.*

*Utilər alban deyil,
albanların
qonşusudur.*

*Utilər Aran
nəslindəndilərlər.*

Albaniya hökmdarı Aranın nəslindəndirlər (Хоренский 1809, 231; История Агван 1861, 31; Albaniya tarixi 1992, 19).

İqrar Əliyev utilərin türklüyünü qəbul etməsə də, yazır ki, utilər qədim kutilərin qalıqlarıdır (Алиев 2002, 284). Fikrimizcə, utilər Misirə köçməzdən qabaq Kutı tayfa ittifaqına daxil olmuş, uzun zaman kutilərlə birlikdə Urmiya gölü ətrafında yaşamışlar.

Eranın əvvəllərində utilərlə kutilərin bir qolu Don çayı sahilində yaşayır, özlərini *Utıqur* və *Kutiqur* adlandırırdı (Артамонов 1962, 86). Həmin utıqurlar türk əsilli Don kazaklarının əcdadlarıdır (Мурад Аджи 1997, 152-153). Deməli, utilərin hamısı Urmiya gölü ətrafından Misirə köçməmiş, Kutı tayfa ittifaqı dağılandan sonra Qafqaz dağlarının şimalına çəkilmiş və burada uqorlarla yeni tayfa ittifaqı yaratmışdır.

Uti dilinin tədqiqatçıları yazırlar ki, utilər özləri özlərini Od və Uti adlandırırlar. Erməni tarixçiləri onların adını Utik şəklində yazıya almışlar (Доклады Марр и Орбели 1922, 45, 59; Еремян 1958, 303-304; Qukasyan 1993, 72). Udin həmin etnonimin rus dilinə uyğunlaşdırılmış variantıdır.

A.A.Bakıxanov VIII-IX əsr ərəb tarixçilərinə istinadən yazır ki, utilərin ilk adı Ud olmuşdur (Bakıxanov 1951, 24). Doğrudan da, ərəblər ermənilərdən fərqli olaraq utilərin Albaniyada saldıqları şəhəri Ud və Od adlandırırlar.

Yaqut Həməvi yazır: – Salman ibn-Rabiə əl-Baxili Aran vilayətindəki Ud şəhərini tutdu (Йакут ал-Хамави 1983, 13, 33). Deməli, Ud şəhəri Qəbələ yaxınlığında III əsrdən ərəb işğalına qədər mövcud olmuşdur.

Utilərin xristianlıqdan dönməyən hissəsi ərəblərin təzyiği ilə Kaxetiyə cəkildi. İslam dininə iman gətirənlər isə Azərbaycan xalqının mənşəyinə daxil oldular. XVI-XVII əsrlərdə onlar özlərini Uduqlu

*İberlərlə tiberlər
kimi utilərlə
kutilər
qohumdurlar.*

adlandırır və şahsevənlərin arasında yaşayırdılar. Sonra onlar Quba xanlığı ərazisində Uduq və Uduqlu kəndlərini saldılar (Агаев 1984, 146).

Utilərin bir nəslə Albaniyaya köçməmiş, İranın cənub-qərbində yurd salmışdır. 1920-ci ildə onların bir qəbiləsi qaşqayların arasında müşahidə edilmişdi (Şahin 1988, 39).

Fikrimizcə, Ud və Odər etnik adları günəşə tapınma ilə bağlı olub, eyni kökdən törəmişdir. Ud «od», Odər «oda sitayiş edən ər» deməkdir. İlk öncə ona görə ki, Şumer, Xatti və Urartu yazılarında günəş *utu* adlandırılır (Гиоргадзе 1985). Bu da “ütən”, “yandıran” deməkdir.

Quba qəzasında 1922-ci ildə Udgün kəndinin (Список 1922, 44) qeydə alınması göstərir ki, utilər son əsrlərə qədər günəşə bəslədikləri ehtiramı unutmamışlar. Xristian utilər də son çağlara qədər günəşə və aya sitayiş edirdilər (Qukasyan 1984, 16-17).

Urartu kitabələrində Ud etnoniminin Uter və Uterux variantları var (Меликишвили 1960, 35, 135). Bu da *Odər* deməkdir. Xald yazılarında cəmi 4 saيتدən istifadə olunur. Ona görə də təbii olaraq mixiyazılı kitabələrdə *odər* etnonimi *uter* kimi yazıya alınmışdır.

Türklərin əcdadları monoteizmə qədər günəşə tapınır və özlərini Od tiqin adlandırırdılar. Altay türkləri inanırdılar ki, odu tanrının göydəki qızları əldə etmiş və onun sirrini insanlara öyrətmişlər (Ögel 1971, 55, 596).

İqrar Əliyev yazır: – Zaza Aleksidze Sina monastırındaki alban yazısını uti dilinin köməyi ilə oxuyub. Uti dili türk dili deyil (Алиев 2002, 284). Düzdür, indiki uti dili türk dili deyil. Ancaq o, Yafəs dillərindən biridir. Məlumdur ki, Yafəs dillərinin, o cümlədən uti dilinin yaranmasında bir çox türk dilləri iştirak etmişdir (Шоп 1931. 223-244). Fikrimizcə, uti dilindəki türk sözlərinin çoxu alınma deyil, utilərin öz

Odər etnik adının kökündə od sözü durur. Odər elə Azərdir.

Yəhudi və erməni mənəblərində Acar xalqının adı Azar kimi yazıya alınmışdır.

sözləridir. Həmin leksik vahidlər utilərin dilində e.ö. II-I minilliklərdə mövcud idi.

Əslən Nic utilərindən olan Abkar Payzat keçən əsrin 30-cu illərində belə bir fikir irəli sürdü ki, Urartu yazıları uti dilində yazılmışdır (Qukasyan 1984, 16). Urartu kitabələri uti dilində yox, utilərin dilinə yaxın olan xald dilində yazılmışdır. Çünki utilər siyasi cəhətdən Urartuya qarşı dururdular. Onlar birlikdə kitabə yazdırı bilməzdilər. Bununla yanaşı hər iki dildə qədim türk leksikasının varlığı danılmazdır. Ona görə ki, hər iki dil Yafəs dilləri qrupuna aiddir. Onların hər ikisinin meydana gəlməsində türk dilləri iştirak etmişdir.

XIX əsrin ortalarında feldmarşal Paskeviçin qərargah zabiti İ.İ.Şopen müşahidə etmişdi ki, utilər anaya nana, ataya baba, suya su, ocağa arux deyirlər (Шопен 1866, 483). Həmin sözlər eyni mənada uti dilində indi də işlənir (Mobili Robert 2010. 28, 34, 42).

İ.İ.Meşşaninov XX əsrin əvvəllərində yazırdı: – Utilər müdrik adama bilici, ölkəyə ölkə, çobana naxrçı deyirlər (Мещанинов 1933, 76). N.Y.Marrın və İ.İ.Meşşaninovun bütün yazdıqlarına bələd olan İqrar Əliyev necə olur ki, bunları görmür? Çünki görmək istəmir.

Zaza Aleksidze iddia edir ki, VI əsrdə utilərin dili xeyli dərəcədə gürcüləşmişdi (Aleksidze 2003^a, 28). VI əsrdə indiki gürcü milləti və gürcü dili mövcud deyildi. Gürcülərin əcdadları olan baqratonlar – ilk dəfə XI əsrdə Kaxetinin siyasi həyatında göründülər. Onlar VI əsrdə Bərdəyə gəlib, utilərin dilini necə gürcüləşdirə bilərdilər? Əgər Z.Aleksidze gürcü deyəndə iberləri nəzərdə tutursa, iberlər gürcü deyildilər (Mapp 1903. XVII-XXIX).

İberlər VI əsrdə mərkəzləşmiş dövlət yox, tayfa ittifaqı yarada bilməzdilər. Onlar nəinki utiləri, heç bu-

Uti dilində ul “qurd” sözü var. Ul Azərbaycan dilindəki ulamaq felinin köküdür (Mobili Robert).

Zaza Aleksidze Bərdə əhalisini gürcüləşdirir.

rada daha əskidən yaşayan xəzərləri, sarıkinləri, buntürkləri iberləşdirə bilməzdilər. Ümumiyyətlə, XII əsrə qədər Gürcüstanda hakim bir dil yox idi. Belə durumda utilərin dilinin gürcüləşməsindən söhbət gedə bilməz.

Zaza Aleksidze yazır ki, X yüzillikdə paytaxt Bərdənin dili uti dili idi (Aleksidze 2003^a, 29). Bunun əksinə olaraq X əsr ərəb tarixçiləri uti dilindən yox, Aran dilindən bəhs edirlər. İstəxri yazır: – Azərbaycan və Aranın dili fars və ərəb dilləridir. Ancaq Bərdə şəhərində və ətrafındakı kəndlərdə *Aran dilində* danışırlar (Səid Nəfisi 1940, 38).

Utilər Aran nəslindəndirlər. Təbii ki, uti, alban və aran dilləri bir-birinə yaxın olmuşdur. Ancaq Zaza Aleksidzenin, Akaki Şanidzenin, İlya Abuladzenin düşüncüləri kimi, bu, o demək deyil ki, həmin dillər Dağıstan dilləri qrupuna aiddir (Шанидзе 1938. 3-71). Ərəb səyyahları əl-İstəxri, ibn-Hövqəl, əl-Müqəddəsi yazırlar ki, Aran dilində vulkana atma, qoz ağacına koz, tuta tut, əncirə incir, fındığa bunduk və s. deyilir (Мамедов 1993, 110-112). Eradan öncə VIII əsrdə yazılmış mixiyazılı abidələrdə *göy, yer, su, atli* sözləri vardır. Həmin sözlər Aran sözləridir (Шопен 1866, 143, 384; Мещанинов 1927. 4, 7, 8).

Zaza Aleksidze uti dilini ona görə Dağıstan dillərinə aid edir ki, bir çox Qafqaz dillərində olduğu kimi, uti dilində də boğaz səsləri çoxdur. Ancaq tədqiqat göstərir ki, qafqazdilli olmaq hələ qafqazlı olmaq deyil. Keçən əsrin 20-30-cu illərində Yafəs nəzəriyyəsinin yaradıcıları hindavropa dilçiləri ilə gərgin mübarizə şəraitində sübuta yetirdilər ki, Qafqaz dillərindəki xırıltılı boğaz səsləri sami etnolinqvistik faktoru ilə bağlıdır (Шоп 1931, 32; Ютманов 1948, 395-399).

Yəhudi mənşəli etnoslar eradan öncə I minillikdən başlayaraq Qafqaz dağlarının dərələrinə sığınmış, onların iştirakı ilə çoxlu dillər bir-birinə qarışmışdır.

Qafqazdilli olmaq hələ qafqazlı olmaq deyil.

Qafqaz dilləri sami, ari və türk dillərinin qarışması nəticəsində yaranmışdır. (R.İ.Şor).

Qafqazdilli olmaq hələ qafqazlı olmaq deyil.

Nəticədə Qafqazda boğaz səsləri ilə zəngin olan 300-ə yaxın dil yaranmışdır. Bu fakt göstərir ki, qafqazdilli olmaq qafqazlı yox, sami mənşəli olmaqdır. Məlumdur ki, samilərin vətəni Suriya və Ərəbistan səhralarıdır.

Utilərin taleyi isə başqadır. Əslən türk olan utilər Misirdə koptlarla, Van bölgəsində samilərlə çox-əsrlik ilişgilərdə olmuş, nəticədə leksik fondu əsasən türk, qrammatik quruluşu sami olan uti dili yaranmışdır. Bundan fərqli olaraq utilərin müsəlman hissəsi türk olaraq qalmışdır. Qaşqayların Udulu qəbiləsi, Göyçay və Quba qəzalarında Udulu kəndlərinin əhalisi onların son qalıqlarıdır.

*Ərəb səyyahları
Qafqaz dağlarını
dillər dağı
adlandırırlar.*

1926-cı ildə Göyçay qəzasında yaşayan uduqların qışlağından qədim türk əlifbası ilə yazılmış mətnlər tapıldı. Azərbaycan Xalq Komissarlar Sovetinin qərarı ilə həmin yazıları oxumaq üçün komissiya yaradıldı. Ancaq komissiyanın erməni və gürcü üzvləri kitabələrin Azərbaycanda qalmasına imkan vermədilər. Bütün əldə olunan materiallar Tiflisə və Peterburqa göndərildi (Фитуни 1927, 15-16).

Şamaxı şəhərinin erməni sakini A.R.Fituni yazır ki, bu cür yazılara Uduq və Qurdlar kəndlilərinin hər birinin həyət qapısında, əşyalarının üzərində rast gəlmək olar. Deməli, utilərin müsəlman hissəsi müəyyən işarələri bildirmək, heyvanlara damğa vurmaq üçün son zamanlara qədər qədim türk əlifbasından istifadə etmişdir.

Zaza Aleksidzenin «Bərdə şəhərinin əhalisi xeyli dərəcədə gürcüləşmişdi» sözlərinin altında nə gizlədir? O gizlədir ki, ermənilərdən daha fitnəkar olan gürcü akademiki Aran Qarabağına torpaq iddiaları üçün elmi zəmin hazırlayır. Dağıstan mənşəli dilçiləri Sinay perqamentinin tədqiqinə həvəsləndirməklə

«Sadval»çılarının diqqətini daha uzaq məqsədlərə yönəltdir.

20 ilə yaxındır ki, Azərbaycan elmi fikri fil qulağında yatıb. Ayıq olanlar isə İqrar Əliyevin və Əli-söhbət Sumbatzadənin davamçıları timsalında Zaza Aleksidzenin ütülü saxtakarlığını alqışlayırlar: -Bəs Gürcüstan EA-nın akademik katibi “böyük” bir elmi kəşfə imza atmışdır. Halbuki həmin «kəşfin» altında qara niyyətlər yatır.

“Elm” qəzeti, 28 fevral 2011-ci il.

Sinay dağında alban yazısı

Bizim yazılı ədəbiyyatımızın bir çox qədim nümunələri xristianlıq dövründə yaradılmışdır. Onların xeyli hissəsi məhv edilmiş, salamat qalanlar erməni, gürcü, yunan, Suriya əlyazmalarının arasında itib-ətməmişdir. Ona görə təsadüfi deyil ki, alban əlifbası ilə yazılmış bir perqament Qırmızı dəniz sahilindəki Müqəddəs Katerina monastırından tapıldı (Alexidze, 2003^B, 44-52).

Nə qədər ki, biz türk xalqlarının yaratdıqları xristian mədəniyyətinə yiyə durmamışıq, qonşularımız Qafqaz albanlarının yazılı mənbələrinə, tarixi-memarlıq abidələrinə iddialarını davam etdirəcəklər.

Ermənilər son çağlara qədər albanların etnogene-zində türk nəsilələrinin varlığını danırdılarsa, indi onlar yeni “nəzəriyyə” irəli sürürlər. Yazırlar ki, Albaniya Şərqi Qafqazda dağlıq ölkənin adıdır. Alban adlı etnos tarixən mövcud olmamışdır (Акопян 1987. 3-303).

Əksinə, eradan qabaq 782-ci ildə yazılan bir Urartu kitabəsində göstərilir ki, albanlar Göyçə gölü

*Zaza
Aleksidzenin
iddiaları
akademik
səviyyədə
Azərbaycanın
tarixi
coğrafiyasına
qəsdidir.*

*Biz indiyədək
xalqımızın
yaratdığı kilsə
ədəbiyyatına
yiyə
durmamışıq.*

ilə Kür çayının arasında yaşayırlar. Mətndə deyilir: Uru kuh albani nissibili – Albanların yaşayış məskənini xaraba qoydum (Пиотровский 1959, 80, 270; Мещанинов 1927, 37-38; Меликишвили 1960, 287, 437 və s).

Kayseri şəhəri yaxınlığındakı Kül təpədən tapılan mixi yazılar göstərir ki, albanlar Cənubi Qafqaza gəlməzdən öncə e. ö. II minillikdə Orta Anadoluda yaşamışlar. Kayseri şəhəri yaxınlığında onların 30-40 talant bürünc külçələrə sahib olan tacir icması yurd salmışdı (Янковский 1968, 103, 164).

Albanlar xristianlığı qəbul edəndən sonra müqəddəs torpaqlarda monastırlar tikdirməyə və köçərək icmalar şəklində Yerusəlimdə, Sinay dağında yaşamağa başladılar. Səkkiz yüz il keçəndən sonra onların bir perqamenti Sinay dağının ətəyindəki Müqəddəs Katerina monastırından tapıldı (Alexidze 2003^b, 44-52; Aleksidze 2003^a, 5-126).

Düzdür, İlya Abuladze 1937-ci ildə Matenadaranın Eçmiadzin fonundan erməni salnamələri arasından alban əlifbası ilə yazılmış bir əlyazması tapmışdı. Ancaq o zaman L.M.Meliksetbekov başda olmaqla erməni alimləri həmin mətnin alban dilində olması fikrinə qarşı çıxdılar (Меликсетбектов 1942. 25-55).

Bundan 63 il sonra Gürcüstan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşları Sinay monastırından bir əlyazması tapdılar. Məlum oldu ki, həmin mətn nə gürcü, nə erməni əlifbası ilə yazılmışdır. Zaza Aleksidze Mingəçevirdən tapılan yazılar ilə Sinay perqamentini tutuşduraraq belə nəticəyə gəldi ki, həmin mətn alban əlifbası ilə yazılıb. O əlifba ki, ermənilər onun son nümunələrini məhv etdiklərinə əmin olmuşdular.

Xristian tədqiqatçılar etiraf edirlər ki, Sinay monastırı və onun qiymətli əlyazmaları Məhəmməd peyğəmbərin qayğısı nəticəsində salamat qalmışdır.

Sinay monastırının qorunması haqqında Məhəmməd peyğəmbər ayrıca sərəncam vermişdir.

Peyğəmbərimiz monastırın qorunması və ticarət imtiyazlarının saxlanması üçün xüsusi sərəncam vermişdir (Alexidze 2003^B, 46-49).

Xilafət zəifləyəndə səlibçilər Sinay yarımadasını tutdular. Avropanın xaçlı döyüşçüləri 1099-cu ildə monastırı ələ keçirib. 1270-ci ilə qədər əllərində saxladılar. 170 il ərzində bir neçə hücrəni at tövləsinə çevirdilər. Əlyazmaların bir hissəsi onların zamanında yanib külə döndü (Aleksidze 2003^A, 16).

Səlibçilər qovulandan sonra müsəlmanlar monastırın bircə daşına toxunmadılar. 1515-ci ildə müqəddəs torpaqlar Osmanlı sultanlığının tərkibinə daxil edildi. Monastırın bütün imtiyazları özünə qaytarıldı. Həm Osmanlı sultanlarının, həm Məhəmməd peyğəmbərin imzaladıqları sənədlər yad dinlərə hörmətimizin tarixi nümunələri kimi Sinay və Yerusəlim kilsələrində saxlanmaqdadır.

Zaza Aleksidze bütün bunların qarşılığında tanrımızın rəsuluna Məhəmməd deyir. Peyğəmbər sözünü dilinə gətirmir. Əvəzində bütün Avropa kilsələrinin lənətlədiyi Bonapart Napoleonun sərəncamını ağız dolusu tərifləyir.

Zaza Aleksidzenin ilk məqaləsi Gürcüstan Elmlər Akademiyasının “Xəbərlər”ində dərc olunanda İqrar Əliyev bayram sevinci ilə yazırdı: – Z.Aleksidze Sinay perqamentini Uti dilinin köməyi ilə oxuyub. Uti dili türk dili deyil (Алиев 2002. 284).

Söz yox ki, uti və alban dilləri təmiz türk dili deyil, hibrid dillərdir. Sami və ari leksikası ilə birgə onun lüğət fondunda yüzlərlə türk sözü var ki, İ.Əliyev, A.Şanidze, Z.Aleksidze onları görmək istəməirlər.

Onlardan fərqli olaraq Abkar Payzat (o özü milliyyətçə utidir) keçən əsrin 30-cu illərində uti və Urartu dilləri arasında bir çox uyğunluqlar görmüşdür. Ermənilər hələ kitab nəşriyyatda ikən – 1936-cı ildə utili alimin əleyhinə təbliğata başladılar. Onu ittiham edir-

*Xristian
səlibçilər
Müqəddəs
Katerina
monastırının bir
neçə hücrəsini
at tövləsinə
çevirdilər.*

*Uti dilindəki
arxaik türk*

dilər ki, Abkar Payzat Urartu kitabələrində uti dilinin və uti dilindəki türk sözlərinin paralellərini axtarır.

Erməni və gürcü alimlərinin iddia etdikləri kimi, Utilərin və Urartu kitabələrinin dilindəki bir çox sözlər və söz kökləri türk dillərindən alınma deyil. Əslən türk olan utilərin öz sözləridir. Çünki mənşəcə türk olan Ər quş (Argiştı), Sarı tur (Sardur), Uruz (Rusa) Urartu tayfa ittifaqına başçılıq etmiş, nəticədə türk leksikası ilə zəngin olan Van, Göyçay, Alçalı, Atamxan kitabələri yaranmışdır.

Uti dilinə yaxın olan Sinay perqamentinin dili türk, ari və sami mənşəli sözlərin qatışığından ibarətdir. Ancaq orada türk sözləri o qədər də çox deyil. Bu da ondan irəli gəlir ki:

1. Sinay perqamenti dini mövzuda yazılmışdır. Orada daha çox kilsə terminləri işlənmişdir.

2. Əlyazmanın mətni həcmcə kiçik moizə və dualardan ibarətdir. Ona görə də orada dünyəvi leksikanın azlığı təbiidir.

Bizim üçün maraqlıdır ki, Sinay perqamentində yazıya alınmış xeyli sözün həm türk, həm Yafəs (alban, iber, uti, kür və s.) dillərində paralelləri vardır. Onlar yığcam şəkildə aşağıdakılardan ibarətdir:

+212+ – *kalak* “şəhər”. Z.Aleksizdenin fikrincə, *kalak* türk sözü ola bilməz. Çünki uti dilində olduğu kimi, gürcü dilində şəhər anlamında *kalak* sözü vardır (Aleksidze 2003^b, 125).

Gürcü dilində *kalak* sözünün varlığı yetərli deyil ki, onun qeyri-türk mənşəyi haqqında fikir yürüdəsən. İndiki gürcülərin əcdadları Tiflisi tutmazdan qabaq burada yaşayan iberlərin, erlərin, qaxların dilində *kalak* sözü vardı (Marr 1927. 132). Gürcüstanın gürcülərə qədərki salnamələrində ölkənin böyük şəhərləri Tiflis, Ucarma, Bazar, Safar və b. *kalak* adlanır (Бакрадзе, Берзенов 1870. 11, 27).

*Uti dilindəki
arxaik türk
sözləri alınma
deyil, utilərin öz
sözləridir.*

Utilərin dilinə yaxın olan Urartu kitabələrində kalak sözü “qala” mənasında işlənmişdir (Меликишвили 1956, 175, 329). Bu da təbiidir. Çünki həm Urartu, həm Alban tayfa ittifaqına çox zaman türk nəsiləri başçılıq etmişdir.

*Tiflis hələ kənd
olanda onun
yaxınlığında
Kala şəhəri var
idi.*

Alban, uti dilləri Yafəs dilləri qrupuna daxildir. Məlumdur ki, Yafəs xalqlarının formalaşmasında türk etnosları iştirak etmişdir (Шоп 1931. 223-244). Ona görə də, onların dilində türk sözlərinin varlığı təbiidir.

Bəziləri belə hesab edirlər ki, kalak assur, yəni sami sözüdür. Düzdür, Assuriya mixiyazılı mənbələrində qala, istehkam mənasında kalak sözü tez-tez işlənir (Шопен 1852,27; Шопен 1866. 201; Solmaz Qaşqay 2006. 129). Ancaq bu, onu bildirmir ki, kalak türk yox, sami mənşəli sözdür.

Assurlar Turan mənşəli qeyri-sami etnos idilər. Onlar yüz illərlə cənub-qərbdən ölkələrinə basqın edən aramey tayfalarının təsiri altında öz köklərindən uzaqlaşdılar. Artıq e. ö. XI əsrdə Assuriya əhalisinin xeyli hissəsini akkadlar semitləşdirmişdilər.

*İberiyanın
ətrafına qala
çəkilməş
şəhərləri kalak
adlanırdı.*

E. ö. IX-VIII əsrlərdə Assuriyanın bir tayfası özünü Kalak adlandırır (Шопен 1852. 571; Шопен 1866, 201). Onların şəhəri Assuriyanın iki inzibati mərkəzindən biri sayılırdı (Solmaz Qaşqay 2006, 129). Bu da onu göstərir ki, Kalak Assurdan sonra ölkənin ən güclü nəslə olmuşdür.

Belə hesab edirik ki, həmin kalaklar sonralar şimala köçmüş, Türkiyə ilə Gürcüstan arasında Axal Kalak tarixi mahalını yaratmışlar. Fikrimizi Cənubi Qafqazda çoxsaylı Kalak kəndlərinin varlığı təsdiq edir. XIX yüzillikdə İrəvan quberniyasının Sürməli (Шопен 1852, 495, 521) və Tiflis quberniyasının Sıqnaх (Пагирев 1913. 110) qəzalarında Kalaklı kəndləri vardı. XX əsrin əvvəllərində Gəncə qəzasında Kələk kəndi qeydə alınmışdı (Список 1922. 14).

*Sinay yazıları
Mingəçevir
yazılarına
bənzəyir.*

Urartu kitabələrindəki e-qal “saray”, “böyük ev” və uti, iber, alban dillərindəki *kalak*, *qala* sözləri türk mənşəlidir. Buna uyğun olaraq dilimizdə qalaqlamaq – daşları üst-üstə yığmaq feli vardır.

ՅԳԴԻԴԺ – *talavar*. Bu söz Sinay perqamentində “talvar” mənasında işlənmişdir (Aleksidze 2003^B. 125). Gürcü dilində talavari, erməni dilində tağavar sözlərinin varlığı heç də onu bildirmir ki, bu söz türk mənşəli deyil. Gürcü dilinə həmin söz iber, erməni dilinə h’aylardan keçmişdir. N.Y.Marr qədim erməni və gürcü dillərinə həsr etdiyi əsərlərində göstərmişdir ki, iber və h’ay dilləri iltisafidir və indiki erməni, gürcü dillərinə qohum deyildir (Marr 1903. XXVII-XXIX). Biz çoxsaylı dil faktlarına istinadən sübuta yetirmişik ki, həmin dillər türk dillərinin iştirakı ilə yaranmışdır (Cəfərsoy 2007. 42-56; Джафаров 2008. 58-63; Cəfərsoy 2009. 120-129).

Sinay perqamentindəki talavar sözü indi dilimizdə talvar formasında işlənir.

ԶԵԶՕԶԶ – *abazak* “quldur”. Z.Aleksidze bildirir ki, erməni dilindəki avazak və gürcü dilindəki avazaki Sinay yazısındaki abazak sözünə uyğundur (Aleksidze 2003^a. 125). O nəzərə almır ki, türk dillərinin qıpçaq qrupunda buna uyğun olaraq avaz qəssab, başkəsən sözü vardır. “Koroğlu” dastanındakı Eyvaz qəssab oğludur. Eyvaz eponiminin arxaik variantlarından biri Abazdır.

ՃՕԼԵԶ – *korba* “qurban”. Tərcüməçi onu yevrey, gürcü və erməni dillərindəki korban “sovqat”, “ianə” sözləri ilə əlaqələndirir. Nəzərə almır ki, o, dini termdir və türk dillərində də həmin mənada işlənir. Z.Aleksidze onu da nəzərə almır ki, yevrey dili yəhudi dili deyildir. Yəhudilər Sam, yevreylər Kam nəslindəndirlər.

Sinay perqamentindəki yexan, Alban salnamələrindəki yexna türk sözləridir.

Yexan – Sinay perqamentində aylardan biri yexan adlanır (Aleksidze^a 2003. 36). Gəncəkli Kürək (Kurakos Qandzaketsi) yazır ki, albanlar ən isti aya *yəxna* deyirlər. Fikrimizcə, *yexan/yəxna* “yandırılıb-yaxmaq” felinin arxaik variantıdır. Dədəmiz Qorqudun kitabında buna uyğun olaraq *yəxni* “qaynadılmış ət” sözü vardır.

БЖ – *buxacuq* “tanrı” (Aleksidze 2003^a. 73. 87. 122). B-ğ *buxacuq* teoniminin qısa yazılış formasıdır. Ancaq Z.Aleksidze onu “*bixacuq*” oxuyur. Utilər son zamanlara qədər tanrıya *bixacuq* yox, *buxacuq* deyirdilər (Шопен 1866. 433; Qukaşyan 1984. 14-17).

Söz yox ki, buğa totemik tanrı adıdır. Cahilliyə dövründə əcdadlarımız tanrını yalnız insan deyil, həm də qanadlı heyvan və quş formalarında təsəvvür edirdilər. Düşünürdülər ki, yırtıcı heyvanlar və quşlar göylərdən igidlərə güc, qüvvət gətirir. Qanadlı buğalar isə var-dövlət, bolluq, bərəkət timsalıdır.

İberlər kimi h’aylar da *buxa* tanrının buğa şəklində qoyulan bütünə deyirdilər (Шопен 1866. 483). H’Aylar indiki ermənilərin əcdadı olsaydılar, öz totem tanrılarını türkcə buğa yox, ari və ya sami dillərindəki vol, misraim sözləri ilə adlandırırdılar.

Urartu dövrünün bir çox etnosları buğaya sitayiş edirdilər. 1912-ci ildə İ.A.Orbeli Topraq kaladan mərmər lövhə üzərində buğa şəkli tapmışdır. Ondən 4 il sonra Van gölü yaxınlığında arxeoloji qazıntılar zamanı qanadlı buğa bütü tapıldı. Bütün qanadları qızıldandır (Пиотровский 1944. 35). Bu da buğanın göyləri təmsil etdiyinə işarədir.

Əski türk qaydası ilə Xaçın hakimi Həsən Cəlal nəvəsinə *Ağ Buğa* adı vermişdi. Hülakilər dövründə Metex atabəyi Ağ Buğa totem adı daşıyırdı (Перышевский 1949. 252).

Albaniya və İberiyanın bir çox qəbilələri Tanrının buğa şəklində bütünə buğa, qartal şəklində bütünə kuş deyirdilər.

Musa Xorenli (VII əsr) yazır ki, Day mahalının bir vilayəti Buxa adlanır (Хоренский 1809.232; 1893.294). Sen-Marten həmin vilayətin adını *Puxa* kimi oxuyur (Шопен 1852.24).

Türk kökənli etnoslar buğaya olan əski inanc-larını özləri ilə Piriney yarımadasına aparmışlar. Buğa döyüşləri bizdə unudulmuş, İspaniyanın bir çox vilayətlərində indiyədək qalmışdır.

Akademik İ.İ.Meşşaninov 1927-ci ildə nəşr et-dirdiyi bir məqaləsində yazırdı: – İberlər buğanı mü-qəddəs sayırdılar. Buğaya olan etiqad Qafqaz ilə Piri-ney yarımadasının qədim xalqları arasında etnogenetik bağlar olduğunu göstərir (Мещанинов 1927.28). Büt-ün bunlar təsdiq edir ki, Buğa totemik tanrı kimi Ya-fəs xalqlarının xristianlığa qədərki inancında əsas yer-lərdən birini tutmuşdur.

İberlər buğanı müqəddəs sayırdılar. Buğaya olan etiqad Qafqaz və Piriney qurlarını birləşdirir.

4071-*kul* “bilək”, “əl” (Aleksidze 2003^a. 122). Bu sözün türk mənşəyini təsdiq etmək üçün nümunə-lər verməyə ehtiyac yoxdur. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, L.Meliksetbekov, Q.Kapantsyan Urartu yazılarında bu sözləri tapdığına görə, 1936-1937-ci illərdə Abkar Payzatu dar ağacına çəkmişdilər.

591-*ğar*, “oğul”, “bala” (Aleksidze 2003^a. 87, 122). Bu söz türk dillərindəki qarın, qarındaş, qardaş sözlərinin köküdür.

434-*içi* “özü”, 43-*içey* “özünün” (Aleksidze 2003^a. 89, 12). Bu əvəzliyin kökü türk dillərindəki iç zərfdir. Özümüz, öz aramız sözlərinin sinonimi kimi Azərbaycan türkcəsində “içimiz” deyimi indi də işlənir.

434-*viçi* “qardaş” (Aleksidze 2003^a. 89, 122). “V” səsartımı kimi xald mənşəli yazılarda çox işlənir. İçi qədim türk yazılı abidələrindəki içi – eçi “böyük qardaş” sözünün arxaik variantıdır: – Bəğ

ərigcə sabıkbasar *eçimiz*. “Divanü-luğat-it-türk”də də *içi* sözü “böyük qardaş” mənasında verilmişdir (MK. IV. 2006, 209).

ⱪⱤ *ke* “qabağa” (Aleksidze 2003^B. 122). Van-Urtu yazılarında qabaq, ön zərfləri *ka* sillabik formantı ilə göstərilmişdir (Меликишвили 1960. 41, 378). *Ke*, *ka* türk dillərindəki *qa+baq*, *qa+rş* sözlərinin köküdür.

ⱪⱤⱤ *-tur* “çay” (Aleksidze 2003^A. 122). Buna uyğun olaraq türk dillərində türümək “axmaq”, “çağlamaq” feli vardır.

Düşünürük ki, Sinay dağı alban yazılarının tapıldığı son yer olmayacaqdır. Çünki albanlar müqəddəs torpaqlarda kilsələr, monastırlar çox tikdirmiş və icmalarla köçərək orada yurd salmışlar. “Albaniya tarixi”ndə verilən bilgiyə görə, ancaq Qüds şəhərində və ətrafındakı dağlarda albanların 6 kilsəsi, 9 monastırı olmuşdur (Albaniya tarixi. 1993. 172, 173, 174).

Antik yunan və latın tarixçilərinin yazdığına görə, albanların bir hissəsi Midiya dağlarında yaşayırmış (Страбон. XI.7.1; XI-VII). Azərbaycan ərazisində iki Albaniyanın olmasını Musa Xorenli bildirir. Onun kitabının 1809-cu il nəşrində göstərilir ki, Albaniya Kür çayının şimalında yerləşir. Bundan başqa Alvaniya adlı başqa bir ölkə də vardır. Həmin Alvaniya Atropatenin bir vilayəti idi. (Хоренский 1809. 230, 231). Musa Xorenlinin “Tarix”inin 1893-cü il nəşrində belə bir qeyd var: – Paytakaran mahalı Araz çayından bir az aralıda yerləşir. Onun bir vilayəti Alevan adlanır (Хоренский 1893-293). Buradan aydın görünür ki, Midiya dağlarında yaşayan albanlar Kür və Araz çayları arasına köçmüş, Beyləqan yaxınlığında Alvan mahalını yaratmışlar.

Qədim “İber salnaməsi”nin və orta əsr gürcü mənbələrinin tədqiqi göstərir ki, albanların aranda

Müqəddəs torpaqlarda albanların çoxsaylı kilsə və monastırları vardı.

yaşayan hissəsi İslam dinini qəbul etmiş, dağlarda yurd salanlar xristianlıqdan dönməmişdir. Təbrizli Arakel yazır ki, ərəblər albanların yalnız bir qismini müsəlman edə bildilər (Даврижеци 1973. 514).

Albanların bir çox nəsilləri sasanilərlə, ardınca ərəblərlə döyüş-döyüşə Alazan və İori çaylarının arasına, meşəli dağlara çəkilməmiş, orada Kax, Kux, Ana, Toz, Er, Ucar və başqa knyazlıqları yaratmışlar. Gürcü salnamələrində onların ölkəsi Kaxeti, Kuxeti, Ereti, Ayniana, Ucarma, Tuşeti və s. adlandırılır.

Həmin knyazlıqların əhalisi gürcü deyildi. İndikilərdən fərqli olaraq köhnə nəsil erməni və gürcü tarixçiləri bunu etiraf edirlər. Yazırlar ki, Gürcüstanın Ana kəndlərinin əhalisi Albaniyadan gəlmədir (Адонц 1908, 56-57, 420; Орбели 1911. 6).

XIX əsrdə yaşamış arxeoloq və tarixçi P.İ.İoseliani yazır: – Albaniyanın ən döyüşkən nəsilləri işğalçılara boyun əymirdilər. Kaxetinin dağlarına çəkilir, Alazan və İori çaylarının meşəli sahillərində yurd salırdılar. Həmin nəsillər Çolak, Uti, Çumlak, Çor, Er, Turdu və başqaları idi (Иоселиани 1866, 6, 7).

Kaxeti daim müstəqil çarlıq kimi Kartli ilə hərbi münaqişədə olmuş, yalnız rus işğalından sonra onların arasındakı döyüşlərə son qoyulmuşdur. İki çarlıq arasında amansız mübarizənin kökü onda idi ki, kaxetiyalılar gürcü deyildilər. P.İ.İoselianinin dediyi kimi, *tatar və ya alban mənşəli idilər.*

Bunu gürcü katolikoslarının daşdığı titullardan daha aydın görmək mümkündür. Nə zaman ki, Kartli çarı Kaxetini özünə tabe edirdi, o zaman gürcü katolikosu özünü gürcülərin və albanların dini rəhbəri adlandırırdı (Иоселиани 1866, 7).

Söz yox ki, gürcülərin kilsə başçısı bütün albanların dini rəhbəri deyildi. O yalnız özünü Kaxetidə yaşayan albanların dini başçısı saya bilərdi.

Kaxeti və Eretinin qədim qəbilələri gürcü deyildi. Onların çoxu alban və türk idi.

Çolak Albaniyanın knyaz nəslidir.

Baqrationlar Kaxetini XI əsrdən sonra gürcülənşdirməyə başladılar.

Mingəçevir yazılarında tanrı və buğa sözləri aydın oxunur.

Şerti olaraq Sinay Alban yazısı adlandırılan perqamentin dili bütün albanların dili deyil. Albaniyadan İberiyaya köçən, XII əsrədək öz tarixi köklərindən xeyli uzaqlaşan utilərin dilidir. Zaza Aleksidzenin həmin dili “son Alban dili” adlandırması gerçəkliyə uyğun deyil. Utilər Bərdə ətrafında yaşayanda Aran dilinə daha yaxın olan bir dildə danışır dılar.

V əsrə aid Mingəçevir yazılarında Tanrı sözü aydın oxunur. Sinay perqamentində onu görmürük. Güman edirik ki, nə zamansa albanların daha qədim əlyazmaları tapılacaq. Erməni və gürcü dilçilərinin uydurmaları su üzərindəki köpüklər kimi yoxa çıxacaqdır.

Dilçilik İnstitutunun əsərləri. 2012, № 2, s. 32-31.

İlahə ananın səmavi işarəsi

Karaman dastanı iber dilində

Albaniya və İberiya xalqlarının yaratdıqları yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələrinin çoxu zəmanəmizə qədər gəlib çatmamışdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, insanlar yeni dinləri qəbul edərkən əski adət-ənənələrini unudurdular.

Xristian missionerlər səcdəgah yerlərini dağıdır, ağac pirləri kəsdirirdilər (Albaniya tarixi 1993). Anak oğlu Qriqori ay, ulduz məbədlərini çökdürür, yerində kilsələr tikdirirdi (Гагошидзе 1964. 93). Müqəddəs Ninanın fitvası ilə məbədlər dağıdılır, bütələr sındırılırdı. Bu barədə Saruq nəslindən Yaqubun (V əsr) “Bütələrin yığılması haqqında dastan” əsərində geniş məlumat verilir (Март 1897. 303; Март 1901. 25).

Xristianlığın yayılması ilə yalnız məbədlər dağıdılmır, xristianlıqdan öncəki qədim mədəniyyət, yazılı və şifahi ədəbiyyat məhv edilirdi (Берзенов, Дондуа 1958. 247).

Ancaq kilsə ilə mübarizədə olan saray çətinliklə bəzi ədəbi nümunələri tərcümə etdirir, qoruyub saxlaya bilirdi. Vilayət hakimlərinin himayəsi altında bəqrationların gəlişinə qədər Kala, Ucarma, Kərəm, Bazar, Safar şəhərlərində kitabxanalar yaradılmış, şərq ədəbiyyatının seçmə nümunələri yerli dillərə tərcümə edilmişdi (Джанашвили 1900. 20, 77; Бакрадзе 1878. 362; Габашвили 1949. 6). Həmin nümunələrdən biri Karaman dastanıdır. Karaman dastanı iber dilinə “Karamaniani” adı ilə tərcümə olunmuşdur (Март 1895. 222-223; Хаханов 1901. 9-20; Джанашвили 1908. 86).

Gürcü tədqiqatçıları yazırlar ki, dastan VIII əsrin ortalarına yaxın David Orbeliani (633-744) tərəfindən tərcümə edilmişdir. Ancaq həmin tədqiqatçılar əsərin hansı dilə tərcümə olunması haqqında susurlar (Джанашвили 1908. 86, 91).

Xristianlığın yayılması ilə Albaniya və İberiyanın qədim mədəniyyəti, yazılı və şifahi ədəbiyyatı məhv edilmişdir.

Güman edirik ki, Karaman dastanı ya iber dilinə, ya da Orbeliani nəslinin danışdığı dilə – türk ləhcələ-rindən birinə tərcümə olunmuşdur.

Dastanın tərcüməçisi David Orbeliani iber de-yildi. Şərqi Türkünstanın Çen Bakur nəslindən idi. On-lar İberiyaya gəlib, çar Parnavazın zamanında İberiyanın birləşmiş qoşunlarının baş komandanı oldular. Onların gəlişinə qədər iberlər sasanilərə məğlub olub, dağlara qaçmışdılar. Orbeliani sərkərdələri farsları öl-kədən qovaraq İberiyanı əsarətdən qurtardılar (Патка-нов 1883. 251. 253). Orbelianilərin dilində yazılan salnamələr əlimizdə yoxdur. Başqa ədəbi nümunələr kimi (Мapp 1906. 33; Шота Руставели 1885. 1-2) onlar da məhv edilmişdir. Ancaq belə bir fakt danıl-mazdır ki, Orbeliani nəslə türk olmuş, xristianlığı qə-bul etsələr də, uzun zaman onlar öz dillərini, adət-ənənələrini unutmamışlar.

David Orbeliani Karaman dastanını öz dilinə yox, İber dilinə də tərcümə edə bilərdi. Çünki o zaman rəsmi kilsə dili İber dili idi. Ancaq İber dili də indiki gürcülərin dili deyildir (Глонти 1936. 40; Блейхштейнер 1936. 188, 189; Мapp 1925. 3-70).

İndiki gürcülərin dili qədim sami dillərinə uy-ğundur (Шоп 1931. 227). İber dili isə Yafəs dillərin-dən biri olub, türk, sami və hindavropa dillərinin qatışması nəticəsində yaranmışdır (Шоп 1931. 227; Мapp 1925. 3-70).

İ.İ.Şopen yazır ki, iber və türenlər Kartvel de-yillər. Onlar tamamilə başqa mənşəli xalqlardır (Шопен 1866. 200). İberlərin qeyri-gürcü mənşəyini başqa tədqiqatçılar da təsdiq edirlər... A. Qlontiyə görə, iberlərlə gürcülər qohum deyillər. Gürcüstanın ən qə-dim xalqı olan iberlər (Патканов 1883. 201) Qafqaza şərqdən gəliblər. Sonralar baqratonlar onları gürcüləşdirdilər (Блейхштейнер 1936. 188, 189).

Karaman dastanı VIII əsrdə tərcümə olunmuş, sonra orijinalı məhv edilmişdir.

İber və türenlər indiki gürcülərin əcdadları deyillər.

Nəzərə alsaq ki, iberlərin özləri Xəzər dilində danışdırlar (Шопен 1866. 328), onda qarşıya çıxan 3 suala cavab tapılmalıdır: - 1. Karaman dastanı iberlərin şifahi dilinə – Xəzər dilinə tərcümə edilmişdir. 2. Dastan iberlərin yazılı dilinə – kilsə dilinə tərcümə edilmişdir. 3. Dastan tərcüməçinin öz dilinə – Çin türkcəsinə tərcümə edilmişdir. Bütün bu suallara o zaman cavab tapa bilərik ki, dastanın özü və ya tərcüməsinin ilkin variantlarından biri əldə olsun.

Gürcü tədqiqatçıları dastanın hansı dildən çevrilməsi barədə də eyni fikrə gəlməyiblər. Bəziləri onun ərəb (Март 1895. 229), bəziləri isə fars (Буачидзе 1983, 275, 277) dilindən tərcümə olunduğunu iddia edirlər. Eyni zamanda Karaman tayfasının dili və etnik mənsubiyyəti haqqında bir söz demirlər. Çox sadə yolla – əsəri Karamaniani adlandırmaqla özəlləşdirmək istəyirlər (Джанашвили 1908. 86; Буачидзе 1983. 275).

Karamaniani Urum çarı Karamanınm dastanıdır. Urartu mixiziyalı abidələrindən qalma -iani şəkilçisi aidlik, mənsubluq anlamı yaradır (Мещанинов 1978. 136).

Gürcü tədqiqatçıları dastanın kim tərəfindən yazılması haqda da susurdular. İddia edirlər ki, o, anonim müəllif tərəfindən yazılmışdır (Буачидзе 1983. 275). Əlimizdə müəyyən sənəd olmasa da, biz o fikirdəyik ki, dastan Karaman tayfasının öz ozanları tərəfindən yaradılmış, VIII əsrdə ərəb, XIV əsrdə fars dilinə tərcümə olunmuşdur.

Karaman tayfasının türkülüyünü sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Onlar elmi ədəbiyyatda türk kimi qəbul edilmişlər (Bakıxanov 1951. 25; Fəruk Sümər 1992. 151-176). Yeganə problem onların nə zamandan Azərbaycan və Anadoluda yaşaması məsələsidir. Həmin suala cavab tapılmadan dastanın nə zaman və kim tərəfindən yaradılmasını müəyyənləşdirmək çətinidir.

Karaman Urum çarıdır. Urum adı altında bir çox xalqlar gizlənilir.

Tarixçilərin ümumiləşmiş fikirlərinə görə, karamanlar Anadoluya XI əsrdə səlcuqların tərkibində Arandan gəlmişlər (Faruk Sümər 1992. 154; Cavad Heyət 1993. 129; Rəşidəddin 1992. 61).

Əslində isə onlar Azərbaycanda və Türkiyə ərazisində eradan qabaq II-I minilliklərdən yaşayırdılar. IV-VI əsr xristian Suriya salnamələrində göstərilir ki, eradan öncə 227-ci ildə Makedoniya imperiyası süqut etdi. Ön Asiyanın bir çox tayfaları ilə yanaşı karamanlılar da azad oldular (Гусейнов 1960. 28). Bu məlumat göstərir ki, karamanlıların ən qədim qolu Anadoluya səlcuqlarla gəlməmişdir. Aranda, Anadoluda çoxdan yaşamış, səlcuqlar gələndə onlara qoşulmuşdur.

Karamanlılar haqqında daha qədim bilgilər “Eneida” poemasında verilir. Publi Maron Vergili (I əsr) yazır ki, Troyanın işğalından sonra Kiçik Asiyanın bir çox tayfaları, o cümlədən karamanlar Şimali Afrikaya köçmüşlər (Энеида 1933. 21).

Nəzərə alsaq ki, Troya şəhəri eradan öncə 1260-1254-cü illərdə işğal olunmuşdur, onda karamanların Ön Asiyanın ən qədim etnoslarından biri olduğuna şübhə yeri qalmır. Deməli, Anadolu türklüyünün cəsur nümayəndəsi olan karamanlar (Faruk Sümər 1992. 171) köçəri bir oymaq kimi daim hərəkətdə olmuş, Nil vadisindən tutmuş Çin Türküstanına qədər min km.-lərlə uzanan çöllərdə at oynatmışlar.

Karamanların bir qolu Anadoluda, biri Albaniyada qalmış, az bir hissəsi Akman tayfası ilə birlikdə Xəzər dənizinin şərqinə köçmüşdür. Ancaq burada onlar şeyx Əhməd Yəsəvinin oğlunu öldürdülər və şeyxin lənəti ilə yoluxucu xəstəliyə düşər olub, Çin Türküstanına köçdülər (Fərhad Zeynalov 1981. 289; Faruk Sümər 1992. 158, 164).

Anadoluda qalanlar uzun müddət monqollarla qanlı döyüşlər apardılar. Özlərini və digər soydaşlarını

*“Eneida”
poemasında
karamanların
Şimali Afrikaya
köçdükləri
göstərilir.*

*Karaman oğlu
Mehmet bəy
türk dilini
dövlət dili
səviyyəsinə
qaldırdı.*

əsarət altına düşməyə qoymadılar. Türk dilini Kon-yada dövlət dili elan edən Mehmet bəy onların qüdrətli başçılarından biridir (Faruk Sümər 1992. 171; Cavad Heyət 1993. 129).

XV əsrdə Gəncədə Stepannos adlı bir xəttat vardı. O, sifarişlə kilsə salnamələrinin üzünü köçürürdü. Xəttatın atasının adı Karaman idi (Mapp 1895. 13). Bu onu göstərir ki, Bərdə və Gəncədə yaşayan karamanların bir hissəsi xristianlıqdan dönməmişdir.

Ola bilsin ki, David Orbeliani xristian karamanların dilindən yazıya alınan dastanı iber dilinə tərcümə etmişdir. Dastanın tərcüməsində deyilir ki, Karaman Urum ölkəsinin çarıdır (Mapp 1895. 229).

Bu məqamda “Karamaniani” və “Oğuznamə” dastanlarındakı bir məlumat üst-üstə düşür. Fəzlullah Rəşidəddin yazır ki, karamanlar *Urum türkmənləridir*. Onlar sonradan Səlcuq Sultanı Toğrul bəyə qoşulmuşdur (Oğuznamə 1992. 61).

Fikrimizcə dastan çox sonralar fars dilinə tərcümə olunmuşdur. XV əsrdə o, yeni tərtib olunan “Rusudaniani” kitabının tərkibinə daxil edildi. “Rusudaniani” 12 nağıldan ibarət idi. Onlardan biri “Karamaniani”dir.

XV əsrin sonlarında Təbrizli erməni Xaçatur “Karamaniani” daxil olmaqla 12 nağılı fars dilindən italyan dilinə çevirdi. Həmin nağıllar İtaliyada və ardınca başqa Avropa ölkələrində yayıldı (Mapp 1895. 222; Буачидзе 1983. 277).

Man, Karaman və Akman totemik ad olub, qoyuna sitayişlə bağlıdır. Karamanlıların (sonra qarəqoyunluların) bayrağında qara qoçun, akmanlıların (sonra ağqoyunluların) bayrağında ağ qoçun təsviri olurdu. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında man sözü qoyun mənasında verilmişdir (MK III, 2006. 157).

Sarı Aşığın bir bayatısında deyilir:

Aşıq qaramanlıdır,

*Təbrizli erməni
Xaçatur
dastanını
italyan dilinə
tərcümə etdi,
əsər xristian
ədəbi abidəsi
kimi Avropada
yayıldı.*

Üzün qara manlıdır.
Yarın soyuq üzündən
Yenə qar amanlıdır.

Aşiq, özünün dediyi kimi, ya Qaraman nəslindən, ya da o, Qaraman elinə qoşulan *Sarı* nəslindən çıxmışdır. Sarı nəslə əvvəllər qaramanlıların müttəfiqi olmuşdur.

Sarı ölkəsi Karaman dövlətinin qonşusu idi. Mərkəzi şəhəri Saruq və ya Sərab olan həmin ölkə Aranın (sonrakı Sultaniyyənin) şimalında yerləşirdi.

“Karamaniani” dastanında deyilir ki, Karaman və Sarı çarlığının birlikdə uzunluğu 6 aylıq yoldur (Хаханов 1901. 9, 21); Эрнст Ренан 2750. 69; Велльгаузен 1909. 278). Karaman ölkəsi isə o zaman Tavr dağlarından qərbə, Sarı ölkəsi şərqə doğru uzanırdı (Квинта Курция 1750. 204, 263).

Belə görünür ki, Karaman və Sarı ölkələri nə zamansa Orta Anadolunun cənubundan başlamış, Təbrizə qədər uzanmışdır. Sarı ölkəsi sonrakı Sərab mahalıdır.

Belə hesab edirik ki, totemi qoyun olan ən qədim etnos Man olmuş, sonra o, Karaman və Akman qollarına ayrılmışdır. İndiki Urfa mahalında yerləşən Edessa şəhərinin ilk xristian hakimi Abqarın (177-212) totem adı *Man* olmuşdur. Bəziləri Man etnik adını Man, bəziləri *bar Manu* kimi oxuyurlar (Касумова 2005. 31).

Bar vaxtilə akkadların müharibə tanrısı olmuşdur. Sonrakı sami dillərində mar “ağa” sözü var ki, o, bar teonimindən törəmişdir. Çar Abqarın *bar Manu* adı totemi man, yəni qoyun olan deməkdir.

Şota Uruztaşelinin poemasında olduğu kimi, Karaman dastanında çox qədim adət-ənənələrimizin, əski inanclarımızın izləri qalmaqdadır. Onların öyrənilməsi qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirəcəkdir.

*Musa Xorenlilər
görə, Abqar,
yəni Karaman
h'aylar üzərində
hökmran
olmuşdur.*

Eyni zamanda, dastanda türk dillərinin arxaik leksikasının bəzi nümunələri qalmışdır. Eposdakı etnoqrafik leksika xüsusilə maraqlıdır. Əsərdə *kozi, naqara, çincila, tanbur, çenci* və b. musiqi alətlərinin adı çəkilir (Хаханов 1901. 24). Əsərdə Şerok (Saruk), Kais (Qeys), Urum (Anadolu) və s. kimi ölkə və şəxs adları vardır (Хаханов 1901. 9, 20, 23, 25). Bütün bunlar arxaik leksikamızın dəyərli nümunələri kimi tədqiq olunmalıdır.

Dastanın tərcüməsində arxaik türk leksikasının çoxlu nümunələri qalmışdır.

Dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrini öz dilinə çevirmək, ondan faydalanmaq hər bir millətin haqqıdır. Ancaq tərcüməni nəşr edib, əsərin orijinalını yandırmaq heç kəsə baş ucalığı gətirməz.

“Məhr və Müştəri”ni “Miriani” adlandıraraq, Əssar Təbrizini danmaq əxlaq və qanunlara sığmır.

Bizim borcumuz atalara hörmətdir. Ancaq ataların səhvlərini düzəltmək də bir yük kimi çiyinizdə qalır.

Azaflı

Azaflı nəslindən çar və peyğəmbər Davidin (e.ə.X əsr) saray nazirinin üzük-möhürü

Yerusəlim sarayının kansleri İoxim ben-Asafın (e. ö. 701-ci il) möhürü

Yaqub Çortaveli Şuşanikin iztirabları

V əsrdə Çor nəslindən Yaqubun qələmə aldığı “Müqəddəs Şuşanikin iztirabları” aqioqrafik abidəsi (Ломтагидзе 1958. 263; Кекелидзе 1973. 82-83) ədəbiyyat tariximizin qiymətli nümunələrindən biridir. Erməni tədqiqatçıları onu öz dillərinə tərcümə edib (Меликсетбеков 1939. 3), əlyazmasını məhv etdilər.

Qədim erməni dilinə çevrilən əsər 2 redaktədə - yığcam və geniş variantda bizə gəlib çatmışdır (Меликсетбеков 1939. 3). Erməni və gürcü filoloqları 100 ilə yaxın əsərin kimə məxsusluğu haqqında söz savaşı apardılar. Axırda bu nəticəyə gəldilər ki, “Şuşanikin iztirabları” onların ortaq ədəbi abidəsidir.

Azərbaycan filoloqları bu barədə kəlmə belə yazmadılar. Hələ də çoxlarımız Şuşanikin adı gələndə üzümüzü yana çeviririk. Halbuki o, ata xəttilə Çin türklərindən olub, İberiya hakimi Ər Şuşanın evinə gəlin gəlmişdir. Yuli Sezarın qızına Yuliana deyildiyi kimi, Ər Şuşanın qızları və gəlinləri Şuşanik soy adını daşıyırdılar.

Ümumiləşmiş “elmi” nəticələrə görə, “Şuşanikin iztirabları” qədim gürcü, yəni iber dilində yazılmış, sonra qədim erməni – h’ay dilinə tərcümə olunmuşdur (Меликсетбеков 1939. 3; Кекелидзе 1973. 83).

İstər-istəməz belə bir suala cavab axtarırsan: – Əgər V-VII əsrlərdə erməni və gürcülərin rəsmi yazılı dilləri bir-birindən fərqlənmirdisə (Патканов 1883. 199-265), onu tərcümə etmək nə dərəcədə ağlabatandır?

Güman edirik ki, Yaqub Çortaveli əsərini özünün danışdığı Çor dilində yazmış, sonra əsər qədim erməni və gürcü dillərinə tərcümə edilmişdir. Əgər belə deyilsə, əsərin əsləli niyə saxlanmamışdır? Hələ XIX əsrin ortalarında M.Brosse və İ.Senkovski nəinki

*Müqəddəs Şuşanik
ata xəttilə Çin
Türküstanındandır*

*Ermənilər əsəri
öz dillərinə
çevirib,
əlyazmasını
məhv ediblər.*

*Yaqub əsəri türk
dillərinin Çor
ləhcəsində
yazılmışdır.*

V-VII əsr kilsə salnamələrinin, hətta XII əsr abidəsi “Bars dərisi” poemasının gürcü dilində yazılmasına şübhə ilə yanaşmışdılar (Сенковский 1859. 172). Bir halda ki, İberiya iberlərin və orada yaşayan başqa xalqların çoxtayfalı dövləti idi (Сенковский 1859. 174-175; Броссе 708. 5; Шота Руставели 1885. 20), o zaman ölkədə XII əsrə qədər çoxdilli ədəbiyyatın mövcud olduğu şübhə doğurmur. N.Y.Marr yazır: — XII əsrə qədərki gürcü ədəbiyyatı yalnız gürcülərin ədəbiyyatı deyildir. Həm də Gürcüstanda yaşayan başqa xalqların mənəvi mədəniyyət abidələridir.

*İberiya
çoxtayfalı ölkə,
iber ədəbiyyatı
çoxdilli
ədəbiyyat idi.*

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, “Şuşanikin iztirabları” öz süjetinə, məzmununa görə başqa kilsə ədəbiyyatından fərqlənir. Bunu hətta ən tanınmış erməni alimləri etiraf edirlər (Абегян 1975. 190, 191).

Bütün kilsə salnamələrində xristian qızların qeyri-xristian ölkələrə ərə verilməsindən, orda çəkdikləri əzablardan bəhs olunur. Şuşanik isə öz evindədir. O, öz düşüncəsinə, əxlaqına görə, heç əməlli-başlı xristian da deyildir. Onun iztirablarına səbəb ərinin öz doğma qızı ilə evlənmək istəyidir (Абегян 1975. 191, 192, 195).

*Şuşanik dara
düşəndə xristian
müqəddəslərə
yox, əcdadları-
nın ruhlarına
yalvarır.*

Ər Şuşa (Касумова 2005. 73), daha sonra oğlu Bars xan II Yəzdigerdin (438-457) sarayına çağırılmış, onlar sasanilərin dinini qəbul etmək şərtilə Arana və İberiyanın şərqinə hakim təyin olunmuşdular (Патканов 1883. 259; Берзенишвили, Дондуа 1958. 250; Кекелидзе 1973. 86). Ktesifon sarayının tələbilə Şuşanikin əri əski fars adəti ilə öz qızını almalı idi (Абегян 1975. 191; Егише 1971. 10).

*Bars xan
Bərdədən
İberiyanı idarə
edirdi.*

Şuşanik bu adətə üsyan edirdi. Onun iztirablarına səbəb xristian olması deyildi. Bu türk xatununun əcdadlarının əxlaqı imkan vermirdi ki, ata öz qızını alsın. O, qollarına qandal vurulub, həbsxanaya atıldığı 7 il ərzində xristian müqəddəslərdən çox

öz əcdadlarının ruhlarına yalvarır. Dəfələrlə redaktə edilsə də, əsərdə bu qədim türk adətinin izləri qalmaqdadır.

İndikilərdən fərqli olaraq XIX əsrin görkəmli tarixçisi Platon İoseliani yazır ki, Şuşanikin əri *Ran*, yəni *Aran* hakimi idi (İоселиани 1843. 51, 63). Aran hakiminin xatununun ermənilərə və gürcülərə nə aidiyyəti var?

Şuşanikin əri atası kimi Lori dərəsindəki *Şuşa* qalasında otururdu. Aranın mərkəzi şəhəri Bərdə onun iqamətgahı idi. Şuşanik 472-ci ildə ölmüş və haradasa Gəncə yaxınlığında dəfn olunmuşdu. 12 il sonra – 484-cü ildə bir qədər güclənən xristianlar *Ana kert* çayının Kürə töküldüyü yerdə Aran hakimini öldürüb, Şuşanikin sümüklərini Çor şəhərinə apardılar və orada basdırdılar (Кекелидзе 1973. 86; Джуаншериани 1986. 97; Мapp 1901. 15).

Şuşanik Aranda ölmüş, sümükləri Eretidə – Çor şəhərində basdırılmışdı (Меликсетбеков 1939. 4). Ereti alban torpağı idi və XI əsrə qədər baqrationlara tabe olmamışdı. Bütün bu faktlar göstərir ki, əsərdə təsvir olunan hadisələr yalnız etnik yox, həm də ərazi baxımından Azərbaycanda baş vermişdir.

Albaniya tarixində 2 Şuşanik olmuşdur. Onun birincisi Parfiya mənşəli Albaniya çarı Mömin Vaçaqanın arvadı (Albaniya tarixi 1993. 58-59), ikincisi Lori hakimi Ər Şuşanın (Albaniya tarixi 1993. 33; Егише 1971. 10; Патканов 1883. 259) gəlini idi. Musa Kaqankatuklu birinci Şuşaniki “Albaniyanın xanım sahibəsi” adlandırır. Deməli, Şuşanik yalnız çarın xanımı deyildi. Ərinin əlində cəmlədiyi hakimiyyətə ortaq idi. Belə olmasaydı, o, ata evində daşdığı Şuşanik, yəni Şuşa nəslindən olan soyadını saxlaya bilməzdi.

Şuşa nəslinin qızları öz insani keyfiyyətləri ilə ad çıxarmışdılar. Musa Kaqankatuklu yazır ki, Şuşa-

*Albaniyanın
Ana şəhəri
tarixi
coğrafiyamıza
daxil edilməyib.*

nik yetimlər üçün şahənə süfrə açırdı. Yetimlər yeyib doymayınca o, əlini çörəyə uzatmazdı.

Xristian kilsə salnamələrində Şuşa nəslinin patriarxlarının adı Ar Şuşa kimi yazıya alınmışdır. İberyanın siyasi tarixində bir yox, iki Ər Şuşa olmuşdur. Birinci Ər Şuşa xristian deyildi. İkinci isə Şuşanikin qayınatasıdır. Onun dəvəti ilə Mesrop Maştos Lori dərəsindəki Şuşa qalasına gəlmiş və iberlər üçün əlifba tərtib etmişdir (Albaniya tarixi 1993. 33). Deməli, iberlər üçün əlifba yaratdıran, “İncili” yerli kilsə dilinə tərcümə etdirən Ər Şuşa olmuşdur. Bu, Şuşa nəslinin tarixi xidməti kimi dərsləklərə daxil edilməlidir. Bilinməlidir ki, Ön Asiyada hər üç səmavi dinin yayılmasında türk xalqlarının danılmaz rolu olmuşdur. Bu barədə mən müəyyən düşüncələrimi elmi ictimaiyyətə bildirmişəm (Cəfərsoy 2012. 49-55).

Şuşa qədim dünyanın ən şöhrətli nəsilərindən biri idi. Şuşanın kahin və cəngavər nəsiləri Elamın zəngin mədəniyyətini və dövlətçiliyini yaratmışlar. Onlar e. ö. II minilliyin əvvəllərində 50 km-lik su kanalı çəkmiş, 50 hektarlıq sahədə böyük şəhər salmışlar. Şuşalılar Elam xətti yazılarının yaradıcılarıdır. Onlar dünyanın ən inkişaf etmiş xalqlarından biri kimi 3-4 min il bundan qabaq kənd təsərrüfatında borc-kredit sistemi tətbiq edirdilər (Юсифов 1968. 219-227; Хинц 1987. 6-160).

Elamın əhəmənilər tərəfindən işğalından sonra Şuşa cəngavərlərinin sağ qalan dəstələri İberiyaya köçdülər. Herodotun yazdığına görə (Шопен 1866. 215), Şumer dilinə yaxın bir dildə danışan şuşalıların (Рагозина 1903. 311) İberiyaya miqrasiyası əhəmənilərin dövründə baş vermişdir.

Şuşalıların Elamda qalan hissəsi inanılmaz bir fədakarlıqla əhəmənilərlə vuruşa-vuruşa üç şəhərdə Xəzinədarlar dövləti qurdular. Makedoniyalı İsgəndər xəzinədarların əhəmənilərə qarşı qəhrəman mübarizə-

*İberyanın
siyasi tarixində
2 Ər Şuşa
olmuşdur.*

*Suziana Şuşa
şəhərinin
yunanca adıdır.*

*Şuşalılar
əhəmənilərlə
döyüşə-döyüşə
inanılmaz
inadkarlıqla
Elamın üç
şəhərində
xəzinədarlar
dövlətini
yaratdılar.*

sini nəzərə alaraq onların dövlət başçılarını hakimiyyətə saxladı (Fazili 1970. 78).

Bu günədək biz Şuşa şəhər qalasının tarixini öyrənmişik. Şuşa nəslinin yaratdığı dövlət və mədəniyyət isə tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bunun üçün ilk öncə Şuşa nəslinin etnik mənsubiyyətini müəyyən etməli, onların hansı dildə danışdıqlarını öyrənməliyik.

Z.A.Raqozina yazır ki, Suz və Şuşa eyni şəhərlərdir (Рагозина 1902. 495, 497). Şuşa Suzun əsil adıdır, *Suziana* yunancadır (Рагозина 1903. 298).

B.A.Turayevə görə, Elamın paytaxtı və yerli Şuşinak kultunun mərkəzi *Şuşa* şəhəri olmuşdur (Туряев 1913. 79). Henrix Oretsin fikrincə, şəhərin adı Suz yox, *Suzadır* (Грецъ 2. 1907. 3). Kvinta Kursiya belə hesab edir ki, indi Xuzistan adlanan ölkənin qədimdə adı *Suza* olmuşdur (Квинта Курция 1750. 521). V.İ.Masson bildirir ki, *Suziana* ölkənin yerli dilində adı yox, antik mənbələrindəki adıdır (Массон 1964. 308).

E. ö. 640-cı ilə aid bir assur kitabəsində Suz Şuşa adlandırılır. Kitabədə çarın dilindən deyilir: – Mənim əsgərlərim düşmənin cəsədlərini Şuşanın çöllərinə səpələdilər (Юсифов 1968. 326). Y.Yusifov Elamın sosial-iqtisadi həyatına həsr etdiyi kitabında Şuşa ölkə adının izahını vermir. Öz qeydində bildirir ki, Assuriya hökmdarı Şuşa deyəndə Xuzistani nəzərdə tutmuşdur.

Sasanilərin zamanında da Suz şəhəri Şuşa adlanırdı. Əbu Osman Cahiz əl-Bəsrî Xosrov Pərvizin zamanında yaşamış Səhm b. Səfran ət-Tirmizidən belə bir sitat verir: – Biz onların nə üçün Mədain və *Şuşada* zeytun ağacları əkdiklərini bilirik (Cahiz 2001. 55).

Yeddi təpədən tapılan bir Elam xətti yazısında Suz Şuşa adlandırılır. Ancaq bəzi tədqiqatçılar onu

Xuzistanın e. ö. II-I minilliklərdə adı Şuşa olmuşdur.

Şuşa və Xuzistan eyni mənşəli ölkə adı olub, Kuş etnonimindən törəmişdir.

Şuşe, bəziləri Şuşi kimi oxuyurlar (Храновский 2010. 135; Оганесян 1961. 13, 31).

Şuşa yazılarının dili XIX əsrin ortalarından Avropa tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Alman alimi F.H.Vaysbax Bisütun qaya yazılarının 3-cü mətninə istinadən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Şuşa kitabələrinin dili türk dillərinə qohum olmuşdur (Veissbach 1890. 3-241). Z.A.Raqozina belə hesab edir ki, həmin kitabənin dili Şumer dilinə yaxın olub, qeyri-ari və qeyri-sami mənşəlidir, geneoloji cəhətdən Turan dillərindən biridir (Рагозина 1903. 311, 318).

Sonra N.Y.Marr Şuşa yazıları üzərində tədqiqatlarını davam etdirdi. 1914-cü ildə Rusiyada və 1920-ci ildə Almaniyada nəşr etdirdiyi kitablarında Şuşa-türk etnolinqvistik bağlarına toxunmasa da, bildirdi ki, 2-ci dərəcəli Əhəməni yazılarının dili Yafəs dillərinə qohumdur (Март 1920. 3-241; Март 1914. 3-44). Biz bu istiqamətdə tədqiqatları davam etdirməli, Şumer-Şuşa-türk etnolinqvistik bağlarını sübuta yetirməliyik.

Şuşa kitabələrinin dilində elə sözlər var ki, onların türk mənşəyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Ər Şuşanın və oğlu Bars xanın ölümündən sonra şuşalılar İberiyada və Aranda hakimiyyətdən uzaqlaşsalar da, uzun zaman bir etnik toplum kimi mövcud oldular. Onların xristian hissəsi Şuşa qalasının işğalından sonra İberiyadan Türkiyəyə köçdülər və Batum şəhərinin şimal-qərbində yurd saldılar. İndi onlar özlərini Şavşad adlandırır və babalarının bir vaxt İberiyadan köçüb gəldiklərini bilirlər. N.Y.Marr 1911-ci ildə Şavşetidə olmuş və görmüşdü ki, onların çoxu gürcücə danışa bilmir (Март 1911. 5. 27). Övliya Çələbi (XVII əsr) onların ölkəsini Şavşeti yox, Şuşalə mülkiyyəti (Çəmənzəminli 1993. 25) adlandırır.

Şuşalılardan ən döyüşkən dəstələri İberiyada yarı-köçəri bir el olaraq qaldılar. “Dəftəri-müfəssəli-

*Yeddi təpədən
tapılan e. ö. 23-
cü əsrə aid xətti
yazıda Suz
şəhəri Şuşa
adlandırılır.*

*İberiyadakı
Şuşa knyazlığını
gürcülər gah
Şuşeti, gah
Şavşeti
adlandırırlar.*

Tiflis”də göstərilir ki, Şuşalı camaatının Qarayazı çölündə qışlağı vardır.

Şuşalıların bir etnik vahid kimi son döyüşlərindən biri XIV əsrin ortalarında baş vermişdi. *Şuşa bəy* Borçalı bəylə birlikdə Misir məmlük sultanının qardaşı, Hələb valisi əmir Yaşbəy ilə vuruşmuşdu (Faruk Sümər 1992. 230). O Yaşbəy ki, din xadimlərinin fitvası ilə 1417-ci ildə Nəsiminin dərisini soydurmuşdur.

Çorlu Yaqub-İakov Çortaveli kimdir?

Erməni və gürcü filoloqlarının çoxunun fikrincə, “Müqəddəs Şuşanikin iztirabları”nı İakov Çortaveli yazmışdır (Меликсетбеков 1939. 3; Чуртавели 1978. 3-76; Кекелидзе 1973. 33; Марап 1901.15). Bundan əlavə, onların fikrincə, “ermənilərin” VII əsrdə Çor dərəli Saak-Saak Çoraporetsi adlı filosofu olmuşdur (Абегян 1975. 204).

Hər iki ölkənin alimləri Yaqubun və Saakın hansı nəsiləndən çıxması barədə susurlar. Onların məntiqinə görə, Saak xristiandırsa, erməni alimidir. Yaxud Yaqub Xram çayı boyunda yazıb-yaradıbsa, gürcü nasiridir. Əslində o tarixi şəxsiyyətlər sadəcə çordərəli və çordağlı deyildilər. Onlar türklərin Çor nəslindən çıxmışdılar.

XIX əsrin sonlarında yaşamış İstanbul arxiyepiskopu Malaxiya Ormanyan yazır ki, erməni adı daşıyan knyazlıqların hər birinin ayrıca kilsələri var. Onlar müstəqil fəaliyyət göstərir və bir-birindən asılı deyildir (Орманян 1913. 48, 50, 208).

M.Ormanyanın qapalı fikirlərinin altında əsil gerçəklik aydın duyulur: – Erməni adı altında gizlənən xırda xalqların çoxu erməni deyildir. Eynilə gürcü alimlərinin gürcü kimi qələmə verdikləri çorlar, şotalar, çolaklar gürcü olmamışlar. Onlar öz dilləri,

Çorlu Yaqub-İakov Çortaveli türkmən əsilli salnaməçidir.

Erməni adı altında bir çox xalqlar gizlənilir.

ayrıca kilsə və monastırları olan etnik qruplar idilər. İstanbul arxiyepiskopu Fransada nəşr etdirdiyi kitabını I Cahan savaşı ərəfəsində yazmışdı. O, Avropanın diqqətini ona yönəldirdi ki, erməni adı altında gizlənən cürbəcür xristian icmaları birləşdirib, Türkiyəni içəridən dağıtmaq lazımdır. Belə də oldu. Ermənilərlə eyni məzhəbdə olan xristian etnik qruplar tədricən erməniləşdilər və Türkiyəni içəridən sarsıtdılar.

Favstos Buzand (IV əsr) yazır ki, Çor vilayətinin başçısı Quqark hakimi ilə birlikdə çar Arşaka qarşı çıxdı və onlar birlikdə Şaruxun (Sasani şahı Şapurun) yanına getdilər (Фавстос Бузанд 1953. 123). Deməli, çorların quqarların qonşuluğunda yerləşən vilayəti gürcülərin iddia etdikləri kimi Çurtav yox, Çor adlanmışdır. Musa Xorenli də çorların yaşadığı qala və dərəni Çurtav yox, Çor adlandırır (Хоренский 1893. 113, 247). Gürcülər qırçaq mənşəli tav-dağ, zirvə sözünü və Elam-akkad yazılarından qalma -eli şəkilçisini (Анчабадзе 1959. 193; Меликишвили 1960, 378) salnaməçinin soyadına sonradan artırılar. Yunan dilli mənbələrdə də şəhərin adı Çortav yox, Çordur. Çor etnonimi yunanca zuar kimi səslənir. (Тревер 1959. 276).

L.M.Meliksetbekov belə hesab edir ki, Çor və Çurtav eyni şəhərdir. O zaman Albaniyanın Ereti mahalında salınan Çor şəhəri Xram çayı boyunda, indiki Bolnisi rayonunun Arıxlı kəndinin yerində idi (Меликсетбеков 1939. 3-4; Чуртавели 1978. 46).

Ər Şuşanın və Bars xanın zamanında Çor şəhəri əsasən Tiflisə yox, Bərdəyə bağlı idi. Belə olmasa, Bars xan Çora gedə bilməzdi (Чуртавели 1978. 64, 76). Eftalitlərin İrana basqını zamanı Qorq Aslanın övladları bir müddət Çora sahib ola bildilər. Çünki bu zaman Aran hakimi tabeliyində olan qoşunu götürüb, sasanilərə köməyə getmişdi.

*Amuşqa
kəndinin
sakinləri
deyirdilər ki, biz
erməni deyilik.
Beyrəklə Selcan
xatunun xristian
övladlarıyıq.*

*Sonrakı gürcü
mənbələrində
Çor şəhərinin
adı Çortav,
Uruz şəhərinin
adı Rustavi kimi
yazıldı.*

Tarixi coğrafiyamıza aid tədqiqatlarda çox zaman Çor şəhər, kənd və qalaları bir-biri ilə dəyişik salınır. Belə çıxır ki, Çor şəhəri bir neçə yox, bir olmuşdur. Əslində çorların Xəzər dənizinin şərqində bir, Cənubi Qafqazda üç yaşayış məskəni olmuşdur.

Ata Çikiyev yazır ki, çorlar V əsrin əvvəllərində Xəzər dənizinin şərqində güclü dövlət yaratmışdılar. Onların basqınlarının qarşısını almaq üçün sasanilər Qorqan keçidini istehkam tikərək bağladılar (Джикиев 1961. 12).

Çorların dövləti dağılandıqdan sonra onların bir qolu xəzərlərin yanına getdi. Bir hissəsi indiki Türkmənistanın Atrek çayı boyunda, Qorqan və Dehista yurd saldı (Касумова 2005. 46).

Sasanilərin zamanında Azərbaycanın və İranın xeyli hissəsi türk idi. Onlar I Xosrovun zamanında abxazlarla alanların arasına köçürüldülər (Касумова 2005. 46).

Çorlar da həmin tayfalardan biridir. Onlar Dərbənd keçidini qorumaq üçün Beşbarmaq dağı ilə Dəmir qapı arasına köçürülmüş, buradan Albaniyanın və İberianın başqa vilayətlərinə yayılmışlar. Bəzi gürcü tarixçilərinə görə, çorlar İberiyada özlərinə kiçik bir mahal yaratmışdılar (Амиранашвили 1956. 11).

Q.Ə.Qeybullayevə görə, Çor knyazlığı Beşbarmaq dağı ilə Dərbənd arasında yerləşmişdir (Гейбуллаев 1975. 36). Nikita Emin Musa Xorenlinin kitabının 1893-cü il nəşrinə izahında yazır ki, erməni tarixçilərinin əsərlərindəki Çoq və ya Çor qapısı Dərbənddir (Хоренский 1893. 261).

Əldə olan mənbələrin tədqiqi göstərir ki, Q.Ə.Qeybullayevin Çor qapısının yeri ilə bağlı fikri daha dəqiqdir. Musa Xorenli onu da qeyd edir ki, çor eyni zamanda tayfa adıdır (История Армении 1893. 113, 247, 297).

*Çorlar V əsrdə
Balkan
dağlarında
güclü dövlət
yaratmış,
sasaniləri
qorxuya
salmışdılar.*

*Çorları ərəblər
Sul, yunanlar
Zuar, ermənilər
Çoq
adlandırırdılar.*

Təbəri (839-923) yazır: – Xosrov Anuşirvan Sul keçidi yaxınlığında yaşayan Sul tayfası ilə müqavilə bağladı və xəzərlərin üstünə getdi (Артомонов 1962. 125). Həmin sullar çorlardır. N.Q.Piqulevskaya yazır ki, çorlar ərəb mənbələrində Sul adlanır (Пигулевская 1941. 44).

Belə hesab edirik ki, XIX əsrin sonlarında şimal-şərqi Qafqazda müşahidə edilmiş Çor turuxmen nəslı (Володина 2371. 73) qədim çorların son qalıqlarıdır. Bundan əlavə, indiki Ermənistanın Kapan mahalında XIX əsrdə Çor kəndi qeydə alınmışdı (Шопен 1852. 67). O zamankı hadisələrin təhlili göstərir ki, Şuşanik Dərbənd və ya Kapan mahalındakı Çorda yox, Xram çayı boyundakı Çorda dəfn edilmişdir.

Çorlar tarixi mənbələrdə erməni və ya gürcü yox, türk tayfası kimi xatırlanırlar. XIX əsrdə 22 Tuva qəbiləsindən biri Çor adlanırdı. V.V.Radlov belə hesab edir ki, həmin çorlar elə şorlardır (Радлов 1989. 594, 745). Deməli, Bakıya gələn Şollar suyu çorların qədim torpaqlarından başlayır.

M.İ.Artamonova görə, Çor Xəzər tayfasıdır (Артомонов 1962. 400; Кулаковский 1914. 87). Əslində isə onlar ayrıca bir etnik toplum olub, öz dövlətləri dağılandıqdan sonra Xəzər xaqanlığı ərazisində, Albaniya və İberiyada, hətta Türkiyənin Avropa hissəsində yurd salmışlar. Osmanlı tarixçiləri yazırlar ki, Sultan Səlim qəflətən Çorlu qalasında vəfat etdi (Faruk Sümər 1992. 20).

Mari Brosse yazır ki, İberiyada yaşayan tayfaların çoxu gürcü deyildir. Onlar müxtəlif qaçqın tayfalarıdır. Müxtəlif tarixi dövənlərdə Kür çayı boyuna gəlib, orada yurd salmışlar (Мари Броссе 708. 5). Çorlar da onlardan biridir. Bu qədər tarixi faktların qarşısında Çorlu Yaqubun gürcü, Çorlu Saakın erməni kimi qələmə verilməsi gülcünc görünür.

Şimal-şərqi Qafqazdakı turuxmenlərin Çor nəslı qədim çorların qalıqlarıdır.

Bakıya gələn Şollar suyu çorların tarixi vətəninədən başlayır.

Çorlar Xəzər xaqanlarının tərəfində ruslarla vurusurdular.

Musa Kaqankatuklu yazır ki, ter-Abas Albaniya katolikosluğunun mərkəzini Çor şəhərindən Bərdəyə köçürtdü (История Агван 1861. 90, 91). Bu, onu göstərir ki, çorlar Albaniyada xristianlığın yayılması zamanı ölkənin aparıcı etnoslarından biri olmuşlar.

Çor türk dövlətçilik tarixində yüksək rütbə adıdır. Bir sıra türk xalqları haqan seçilməzdən qabaq dövlətdə çor titulu daşımışlar (Rəcəbov, Məmmədov 1893. 49; Гумилев 1967. 238). Карақан хақanın əvvəlki titulu *Çor* idi (Осман Фикри Серткая 1987. 16-17).

Çor ilk öncə bədxah ruhlardan biri olmuş, sonra onun adı etnik ada çevrilmişdir. Yəni türk etnoslarından biri özünü sitayiş etdiyi bədxah ruhun adı ilə adlandırmışdı. Bəzi Sibir xalqlarının inancına görə, *Çor Aza* adlı qorxunc bir ruh insanların bədəninə girib, yoluxucu xəstəlik törədir (Сатлаев 1974. 151). Qaşqay türkləri qoyun və keçi sürülərinə düşən xəstəliyə *Çor* deyirdilər (Şahin 1988. 139).

Z.Ş.Didebulidzeyə görə, Çor “qanlı-qadalı yer” deməkdir (Дидебулидзе 1983. 33). Bu məna çor etnoniminin əski mənalarına uyğun gəlir.

Bu gün dilimizdə çor sözü qarğış kimi işlənir.

Аурысы *çor* desə, can deyər ona,

Мән qurban olurам, бəyənmір мəни.

Çor tayfası Gürcüstanda və Azərbaycanda sonralar Qaraçorlu adı ilə tanındı. Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Gürcüstanın qədim ellərindən olan qaraçorlular Pənah xanın şan-şövkətini eşidib, Qarabağa köçdülər (Mirzə Adıgözəl bəy 1950. 20). Qaraçorluların bir hissəsi Cənubi Azərbaycanda yaşayır, XX əsrin ortalarına qədər öz etnik cizgiləri ilə seçilirdi. Sənan Azər 1942-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “İran türkləri” kitabında göstərilir ki, Çor İranda yaşayan kiçik türk tayfalarından biridir (Sanan Azer 1942. 12).

*Çor teqin
Göytürk
xaqanlığında
yüksək rütbə idi.*

*Gürcüstandan
Qarabağa
köçən
qaraçorlular
çorların bir
qoludur.*

Çor qədim dünyanın zəngin şəhər mədəniyyəti yaratmış xalqlarından biri olmuşdur. Ancaq onların xristianlıqdan əvvəlki tarixi öyrənilməmişdir. Belə görünür ki, onlar eranın V əsrində Xəzər dənizinin şərqində güclü dövlət yaratmış, dövlətin süqutundan sonra Albaniyaya və İberiyaya – alanlara abxazların arasına köçürülmüşlər.

Çorlar e. ö. II minilliyin əvvəllərində Suriyanın qərbində yaşayırdılar. Suriya onların adı ilə *Çor ölkəsi* adlanırdı. Sami dilli kitabələrdə *Çoria Suria* kimi yazıya alınır.

Finikiyanın adada yerləşən Tir şəhərini çorlar salmışlar. Tirlilər, yəni çorlular Aralıq dənizində ticarəti əllərinə almış, e. ö. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərində qüdrətli dəniz dövlətinə çevrilmişdilər.

Z.A.Raqozina yazır ki, Suriyanın Tir şəhəri əvvəllər *Çor* adlanırdı (Рагозина 1902. 496). Müəllif əsərin başqa bir yerində qeyd edir ki, Tir şəhəri elə Çordur (Рагозина 1902. 499).

Suriya, yəni Çoriya əhalisi sami mənşəli deyildi. Ernst Renan yazır ki, Ərəbistan səhralarından gələn Kənan tayfaları sonradan onları samiləşdirdilər (Эрнст Ренан 2750. 34).

Suriyalılar irqi cəhətdən ağ və qara olmaqla 2 yerə bölünürdülər (Шопен 1866. 203). Ölkənin şərq *Kələ*, qərbi *Çor* adlanırdı (Эрнст Ренан 2750. 118).

Çar Davidin və oğlu Süleyman peyğəmbərin zamanında Çor şəhərinin çarı *Xiram* idi. Süleyman peyğəmbər ona 20 kənd verib, sarayını bəzəmək üçün qızıl almışdı (Рагозина 1902. 498). Hərbi gəmilərin və ticarət donanmasının sahibi olan Xiramın var-dövləti İudeya və İsrail çarlarından az deyildi. Finikiyanın Xiram kultunun son qalıqları Əsli və Kərəm adı ilə Azərbaycan folkloruna daxil oldu.

Gürcü tədqiqatçılarının bəzilərinin gümanına görə, “Şuşanikin iztirabları”nı *Yaqub Qudezi* yazmış-

Sasanilər çorları abxazlarla alanların arasına köçürtdülər.

Suriya ölkə adı Çoriyanın samiləşmiş variantıdır.

dır (Глонти 1936. 235). Biz bu fikrin doğruluğuna əmin olmasaq da, Kuta etnik adının tarixi-etimoloji mənasını aydınlaşdırmağı lazım bilirik. Çünki e. ö. 24-cü əsrə aid Şumer gil lövhələrində Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları olan kutilər (Əlimirzəyev 2011. 50) *Kuta* adlandırılır (Струве 1961. 57).

Qədim Ön Asiya tarixinin tanınmış tədqiqatçıları Q.Maspero və B.A.Turayev də kutilərin əsl adının Kuta olduğunu təsdiq edirlər (Тураев 1913. 78; Масперо 1916. 160; Волков 1914. 20). Son elmi tədqiqatlara görə, Azərbaycan tarixində siyasi idarəçiliyin formalaşmasında önəmli yeri olan kutalar Dəclə və Fərat çayları arasına Urmiya vadisindən köçüblər. A.N.Əlimirzəyev kutaların türklərlə qohumluğunu qəbul etməsə də, yazır ki, onların siyasi mərkəzi indiki Kərkük ərazisi olmuşdur (Əlimirzəyev 2011. 50).

Kutalar bir-birinin ardınca Şumer, Elam və Misirin şəhərlərini tutdular (Ямпольский 1959. 92; Струве 1961. 57; Хинц 1987. 75).

Kutaların özlərinə məxsus adət-ənənələri, dini inancları, dövlət idarəçiliyi vardı. Z.İ.Yampolski yazır ki, onlar Nil vadisini tutub, qədim Misir məbədlərinin statusunu dəyişdirirdilər (Ямпольский 1959. 92).

Kutaların Elam və Şumer şəhərində ağılığı e. ö. 22-ci əsrin sonlarına qədər davam etdi. Onlar e. ö. 2120-ci ildə Elamdan, bir qədər sonra Ur şəhərindən qovuldular (Хинц 1987. 78; Струве 1961. 57). Şumer yazılarında kutalar “dağların əjdahası” və “tanrıların düşməni” adlandırılır (Тураев 1913. 94). Bizim üçün maraqlıdır ki, kutalarla azərbaycanlılar arasında müəyyən etnogenetik bağların olduğunu güman edən tədqiqatçılar var. XIX əsrin sonlarında Diala çayı boyundakı Şeyx xan yaşayış yerindən Kuta çarının barelyefi tapıldı. E. ö. III minilliyin 2-ci yarısına aid olan barelyefin başında *Şuşa tipli* türban var. Hökmdar kəmərinə balta, sol əlində yay ilə təsvir olunmuşdur. O,

*Kuta şəhəri
öncə Kutaion,
sonra Kutais
adlandırılırdı.*

*Kuta elə
kutilərdir.*

sağ əli ilə sadaxdan ox çəkir. Ayağının altında yerə yığılıb aman diləyən düşmən var. Fransız arxeoloqu E.Q.Ami həmin Kuta hökmdarı ilə Şuşa azərbaycanlıları arasında oxşarlıqlar görür (Дьяконов 1954. 25-27).

Kutalar artıq e. ö. I minilliyin əvvəllərində öz əvvəlki qüdrətini itirmiş, tamamilə zəifləmişdilər. Assurlar e. ö. 720-ci ildə onların bir hissəsini məğlub etdikləri İsrail oğullarının torpaqlarına köçürdülər (Гурпаев 1913. 66). Belə hesab edirik ki, onların Qafqaza miqrasiyası bundan sonra başlamışdır.

Rodoslu Apolloniyn “Arqonavtika” poemasında *Kutaiion* tayfası haqqında məlumat verilir. Gürcü tarixçilərinin fikrincə, onlar Kutais şəhərini salanlardır (Лордкипанидзе 1978. 26). Daha qədim mənbələrdə Kutais şəhəri Kuta kimi yazıya alınmışdır (Шопен 1866. 277; Барамидзе, Ватейшвили 1978. 159). Deməli, kutaların ayrı-ayrı qolları Azərbaycan və Aca xalqlarının tarixi təkamülündə müəyyən rol oynamışdır.

*Kuta şəhəri
Tiflisdən
qədimdir.*

Sonra Kuta şəhəri Kolxida çarlarının iqamətgahına çevrildi (Ашхацава 1925. 30). Nəzərə alsaq ki, Kolxida çarlığı e. ö. VI-IV əsrlərdə mövcud olmuşdur, kutaların e. ö. 720-ci ildən sonra Qafqaza köçdüklərini düşünmək olar. Assurlar onların bir hissəsini tabe edərək xaraba qoyduqları İsrailə köçürmüş, bir hissəsini isə Qara dənizin Şərqi sahillərinə qovmuşlar. Gürcü tarixçiləri yazırlar ki, Kutais şəhəri Tiflisdən çox qabaq salınmışdır (Бақрадзе, Берзенов 1870. 1).

Kuta etnonimi Kuta teonimindən törəmişdir. Mari Brosse tanrı Kotanın adını Qotla eyniləşdirir (Быачидзе 1983. 149). Əgər akademik Brosse Qot deyərəkən hindavropa mənşəli tanrını nəzərdə tutursa, bu mümkündür deyil. Çünki kutalar Urmiya vadisində yaşayanda – e. ö. 24-cü əsrdə hindavropalılar hələ Ön Asiyada görünməmişdilər.

Kuta-türk etnogenetik bağlarını yalnız Şeyx xandan tapılan barelyef təsdiq etmir. Kuta çarlarının adları da bunu göstərir. Xita, Yarlaq, Sarlaq kutaların ən tanınmış hökmdarları idi (Əlimirzəyev 2011. 50, 59, 225, 277).

Yarlaq və Sarlaq Şumer yazılarında Yarlaqab, Sarlaqab adlandırılır. A.N.Əlimirzəyev həmin adları Yarlaq qoca, Sarlaq qoca kimi mənalandırır. Əslində *ab* türk dillərindəki *aba-ağa* sözünün köküdür. Nəzərə alsaq ki, Şumer kitabələrində bəzən sözün son hecası yazılmır, bu adların Yarlaq aba, Sarlaq aba olduğunu düşünmək olar.

Kutanın ilk hökmdarı *Xitanın* adı xüsusilə maraqlıdır. Xita nəslindən çıxan adamlar yalnız kutalar üzərində hökmranlıq etməmişlər. E. ö. XVIII əsrdə Elamanın Avan vilayətinin Xita adlı hakimi olmuşdur (Юсифов 1968. 55).

Xita Kuta tayfa ittifaqına daxil olan etnoslardan biri idi. Gah xitalar, gah da kutalar Kuti tayfa ittifaqına başçılıq edirdilər. Düşünmək olar ki, həmin xitalar xetlərdən qabaq Anadoluda yurd salmış xattilərdir. A.N.Kammenxuber yazır ki, xattilər e. ö. III minillikdə Kızıl İrmak çayı boyunda yayılmışdılar (Камменхубер 1980. 105).

E. ö. II minilliyin əvvəllərində özlərini Nesili adlandıran hindavropalılar xattilərin torpaqlarını tutdular. O dövrün mənbələrində nesililər məğlub etdikləri xalqın adı ilə Xeta, Cheta, Xate adlandırılmağa başladılar (Грозный 1938. 26-29; Источники 63413. 144).

Anadolunun qədim dillərinin tədqiqatçılarına görə, Xatti dili qeyri-sami və qeyri-hindavropa mənşəli olmuşdur (Иванов 1980. 134; Грозный 1938. 21, 26-27, 28-29).

B.Qroznı yazır ki, xetlər xattilərin dilindən çoxlu sözlər götürüblər (Грозный 1938. 27). Söz yox ki, həm Xatti, həm Xett tayfa ittifaqının tərkibində

*Kutaları
Radoslu
Apolloniy
Kutaion-tanrı
Kutanın
övladları
adlandırır.*

*Kutalarla
xatalar-sonrakı
xataylar
qohumdur.*

*Xattilərin əsil
adı Xata
olmuşdur.*

müxtəlif dillərdə danışan etnoslar vardı (Источники 63413. 146). Tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbələrə istinadən qəti əminliklə bildiririk ki, onların arasında türk etnosları olmuşdur. Həmin yazıların dilində çoxlu sözlər var ki, o sözlər türk dillərində indi də işlənir. Həmin sözlərdən bəzi nümunələr veririk:

Eştan – dan yeri, işıq, günəş tanrısı (Иванов 1980. 136). Eş türk dillərindəki işıq sözünün köküdür. Dan isə elə dan yeri deməkdir.

Kam Ama – cadugər qadın (Камменхубер 1980. 203). Kam türk dillərindəki kam-kahin sözüdür. Ama türk dillərinin bulqar qrupunda 1. anaya, 2. qadına deyilir.

Zir – həyət, qarı (Камменхубер 1980. 203), Bu söz türk dillərinin bulqar-çuvaş qrupunda indi də torpaq, yer mənalılarında işlənir.

Apar – aparılmış, uzaqlaşdırılmış (Мериджи 1980. 147).

E – ev (Мериджи 1980. 246). Şuşa və Şumer yazılarında da *e* sözü “ev” mənasında işlənmişdir.

Annaş – ana, pərəş-ata (Камменхубер 1980. 206). Azərbaycan türkcəsində ana toyuğa *anaş* toyuq deyilir. Babaş isə kişi adı kimi işlənir.

Er – döyüşçü (Сейрек 1980. 185, 187).

Dinqir – tanrı (Сейрек 1980. 169).

Tabar – hakim (Мериджи 1980. 242, 243). Buna uyğun olaraq türk dillərində təpmək feli və eltəbər titulu vardır.

Tata – ata (Мериджи 1980. 242).

Ara – uzun (Мериджи 1980. 246). Buna uyğun olaraq türk dillərində aralanmaq, yəni uzaqlaşdırmaq feli var.

Şepşep – başmaq (Камменхубер 1980. 43) və s. -ma inkar şəkilçisi (Хинц 1987. 90, 100; Марр 1914. 31; Юсифов 1968. 224).

*Xətəyinin
əcdadları ataya
ata, anaya ama,
yerə zir, tanrıya
dinqir
deyirdilər.*

İlik arkı – arxasınca gələn, varis (Юсифов 1968, 208, 390).

Aplu – vərəsəlik hüququ olan oğul (Юсифов 1968. 390). Çuvaş dilində avlu oğlu deməkdir.

Zer şu – sulanan tarla, bostan (Юсифов 1968. 219).

Zu – yeri şumlamaq (Юсифов 1968. 222, 227). Lu şumlamaq, sürmək sözlərinin köküdür.

Aqe – suyun axması (Юсифов 1968. 226).

Kuk – səma, göy (Юсифов 1968. 250). Türk dilində göyə kok, gök deyildir.

Girə-çəki (Юсифов 1968. 279). *Girə girvənkə* sözünün köküdür.

Arper – titul (Март 1914. 16). Alper Tonqa-Turan xaqanı.

Hemen – həmə, həmin (Март 1914. 26).

Gizza – kəs (Март 1914 31).

Akka-atta – ata-ana (Март 1914. 35).

Tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbələr göstərir ki, Gürcüstan tarixən yalnız gürcülərin, Armini yalnız ermənilərin vətəni olmamışdır. Gürcü və ermənin ədəbiyyatı yalnız gürcülərin və ermənilərin ədəbiyyatı deyildir. Bu ədəbiyyatda bizim payımız vardır. Biz heç kəsin payına əl uzatmırıq. Eynilə istəmirik ki, bizim tarixi haqlarımızı dansınlar.

*Gürcüstan
yalnız
gürcülərin
vətəni devildir.*

Qorq Aslan dastanı – eposdan salnaməyə

Aran nəslinin süqutundan sonra İberiyada Parnauz hakimiyyətə gəldi. Parnauzun övladları e. ö. III əsrdən VII əsrə qədər İberiyanı idarə etdilər. Həmin nəslin son qüdrətli nümayəndəsi Qorq Aslan (446-499) olmuşdur (Джуншериани 1986. giriş; Хантадзе 1970. 30).

Çox gənc yaşlarında hakimiyyətə gələn Vaxtanq Qorq Aslan qısa müddətdə ölkəni öz qılıncı altında birləşdirdi. Qara dənizin şərq sahilləri istisna olmaqla bütün İberiyanı vahid bir dövlətə çevirdi (Бакрадзе, Берзенов 1870. 18).

Qorq Aslan hələ yeniyetmə ikən Sasani şahı Firuzun Hind səfərində iştirak etmiş (Вермишев 1904. 115), cəsur bir döyüşçü kimi ad çıxarmışdı. Bu barədə Bizans tarixçiləri yazır, ancaq gürcü tarixçiləri susurlar. Çünki onlara ana xətt ilə Bərdənin hakim nəslindən olan (İоселиани 1866. 91, 94; Джуншериани 1986. 58. 59) İberiya çarının Aran mənşəyindən danışmaq maraqlı deyildir.

“Qorq Aslaniani” dastanında bu barədə məlumat verilmir. Çox ehtimal ki, 1709-1717-ci illərdə çar VI Vaxtanqın göstərişi ilə həmin bilgilər mətndən çıxarılmışdır.

Sasanilərin eftalitlərin basqını nəticəsində zəifləməsindən istifadə edən Aran hakimi Varaz Bakur bacısı oğlu Qorq Aslana 12 minlik qoşun verdi. (Джуншериани 1986. 63). Həmin qoşunun köməyi ilə Vaxtanq 3 il ərzində dağlı tayfaları tabe etdi. Yunanları ölkədən qovub çıxartdı (Джуншериани 1986. 80, 83, 91).

Kaxeti və Eretinin Ucarma, Kərəm, Uruztav (Rustavi), Çor şəhərlərini tutdu (Джуншериани 1986. 91-93). Sasanilərə qarşı xristianlıqdan bir ideoloji dayaqları kimi istifadə edərək həmin şəhərlərə ye-

Qorq Aslan hələ yeniyetmə ikən Aran hərbi dəstəsinin tərkibində sasanilərin Hind səfərində iştirak etmişdi.

Aran hakiminin 12 minlik qoşunu olmasaydı, Qorq Aslan hakimiyyətə gələ bilməzdi.

piskoplar təyin etdi. Ucarma şəhərini özünün iqamətgahına çevirdi (Джуаншерияни 1986. 83, 91).

Qorq Aslan yalnız Eretini tuta bilmədi. Ereti Albaniyaya bağlı olan ayrıca knyazlıq – eristavlıq idi (Джуаншерияни 1986. 83, 91). Eristav bir nəsilədən olan erlərin, yəni döyüşçülərin başçısına deyilirdi.

Qorq Aslanın Kür çayının sağ sahilində tutduğu vilayətlərdən biri *Taşiskari* adlanırdı (Джуаншерияни 1986. 84, 135). Taş türk, kar sami dillərində daş deməkdir. V əsr erməni mənbələrində həmin mahal *Taşir*, yəni daş ər adlandırılır. Çox güman ki, gürcülər VI Vaxtanqın zamanında Taşər vilayətinin adını Taşiskari formasına salıblar.

Gürcülərin öz tarixi qəhrəmanlarına çevirdikləri Qorq Aslan nəinki gürcü, heç ibər də deyildi. Mari Brosseyə istinadən İ.O.Senkovski yazır ki, o, ibər yox, hansısa türk tayfasının başçısı olmuşdur (Хангадзе 1970. 83).

Vaxtanqın adı, titulu, hətta atının adı türk dillərinin tarixi leksikası əsasında izah olunur. O, üç illik uğurlu döyüşdən sonra özünə qızıldan arxası aslan, önü qurd başı formasında dəbilqə düzəltdirmiş, bundan sonra *Qorq Aslan* adı ilə tanınmışdı (Джуаншерияни 1986. 30; Патканов 1883. 218; Хаханов 1895. 294).

Müasir gürcü alimləri İberiya çarını Qorqasar və Qorqasal adlandırırlar. Halbuki V əsrdə qələmə alınmış və X əsrdə redaktə edilmiş “Kartlinin dönməsi”ndə çar Qorq Aslan adlandırılır (Джуаншерияни 1986. 13).

Kerop Patkanov yazır ki, qədim gürcü salnamələrində çarın adının Qorqasar və Qorqasal formasına az, Qorq Aslan variantına çox təsadüf edilir (Патканов 1883. 217). Dastanın Çərkəz variantında da çarın adı Qorqasal deyil, Qorq Aslandır (Картлишь-Цховреба 1905. 182).

Qorq Aslan gürcü deyil, hansısa türk boyunun başçısıdır.

Qorq Aslanın atının adı Dayça idi.

Erməni və gürcü alimləri aslanın türk sözü olduğunu etiraf edirlər (Патканов 1883.218; Хаханов 1897. 149; Вермишев 1904. 96. 117). Ancaq çarın türklüyü ilə bərişə bilmirlər. Kerop Patkanov iddia edir ki, Vaxtanqın ləqəbi Qorq olmuş. Aslan adı ona səlcuqlar Anadolunu tutandan sonra əlavə edilmişdir (Патканов 1883. 218).

Erməni və gürcü alimləri aslanın türk sözü olduğunu etiraf edirlər, ancaq çarın türklüyü ilə bərişə bilmirlər.

Söz yox ki, Kerop Patkanov V əsrdə qələmə alınmış “Kartlinin dönməsi”ndən xəbərsiz deyildi. Orda aydın şəkildə Vaxtanqın adı Qoqrasal yox, Qorq Aslan kimi yazılmışdır (Джуншериани 1936. 13). Ən yaxşı halda erməni və gürcü tədqiqatçıları təsdiq edirlər ki, aslan türk, qorq fars sözüdür (Патканов 1883. 208; Вермишев 1904. 114).

Qorq hindavropa mənşəli söz olsaydı, o, fars dilindən başqa digər qohum dillərdə də işlənərdi. Digər hindavropa dillərində qurda qorq yox, volf, volk deyilir. Fikrimizcə, qorq sözü türk dillərindəki qorxutmaq felinin köküdür.

Özbəklərin “Xannamə” dastanına görə, Yafəs övladları anadan aslan və qurd balası kimi doğulurlar. Qurdlar böüyündə döyüşçü, aslanlar xaqan olurlar. Vaxtanqın dəbilqəsinin arxasındakı aslan təsviri onu bildirir ki, o, qurd kimi, yəni vassal hakim kimi aslan tərəfindən himayə olunur. Aslan onun dayısı Varaz Bakur idi. O, Bərdədə Aran taxtında oturub, bacısı oğlu Qorq Aslan vasitəsilə İberiyanı idarə edirdi.

Gürcüstanın IV-V əsrlərə aid qəbir daşlarında türk adları var.

Belə hesab edirik ki, Qorq Vaxtanqın adı yox, totem adıdır. Totemi qorq, yəni qurd olan nəsil İberiyada sasanilərdən qabaq yaşayırdı. Onların arşakidlər dövründə *Qorqian* adlı qala-şəhəri olmuşdur (Хоренский 1809. 83). Başqa bir Qorq şəhəri Diyarbəkirin 20 km. qərbində yerləşirdi (Патканов 1879. 25).

1872-ci ildə Gürcüstandan tapılan IV-V əsrlərə aid bir sinə daşında yazılıb: – Bu qəbir əziz ata İequndur. Onu *Qorq* da adlandırırlar (Анакидзе 1968).

194-195). Yenə o dövrə aid başqa bir sinə daşında yazılıb: – Bu qəbir İosif bar-*Qazanındır* (Анакидзе 1968. 200-201).

Göründüyü kimi, hər 2 qəbirdə yəhudi dinli, ancaq türk əsilli adamlar dəfn olunmuşdur. İequd, İosif yəhudi, Qorq və Qazan türk adlarıdır. Qorq nəslinin bir zaman yəhudi dinli olduğunu digər mənbələr də təsdiq edir. Onların adı Qorqia şəklində e. ö. I minilliyin əvvəllərində çəkilir. Qorqia İudeya çarı Davidin ətrafında toplaşan tayfalardan biri idi (Хоренский 1809. 30).

Mari Brosse yazır ki, köçkün tayfaların Kür çayı boyunca miqrasiyaları tarix boyu fasilələrlə davam etmişdir (Мари Броссе 1879. 5). Məcburiyyət qarşısında öz bərəkətli torpaqlarından Qafqaz dağlarının ətəklərinə sıxışdırılan etnoslardan biri də Qorq idi.

“Çar Davidin tarixi”ndə göstərilir ki, Tiflislə Bərdə arasında Kür çayı boyunca qışlaqlarda çoxlu türk tayfaları yaşayırlar (Меликсетбаков 1939. 9). Həmin məlumatı başqa mənbələr də təsdiq edir. Göstərilir ki, Albaniya ilə İberiya arasındakı məhsullar vadilərdə türklər və albanlar yaşayırlar (Вермишев 1904. 6).

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Qorq Aslanı İ.O.Senkovski iber yox, hansısa türk tayfasının başçısı hesab edir (Хантадзе 1970. 83). Fikrimizcə, hansısa türk tayfası ifadəsi Aslanın Qorq nəslinə aiddir.

Qorq Aslan yalnız bacarıqlı bir sərkərdə, qoşun başçısı deyildi. O həm də dövrünə görə mahir bir dövlət adamı, incə siyasətçi idi. Onun bir arvadı Bizans imperatoru Levin qızı (Патканов 1883. 208), ikincisi sasanilərin Aran hakimi Bakurun bacısı idi (Джуаншериани 1986. 58, 59).

Qorq Aslan şəraitdən asılı olaraq gah Bizansın tərəfində sasanilərə, gah sasanilərin tərəfində yunanlara qarşı vuruşurdu. O, Antioxiya kilsəsindən asılı

*Kür çayı
boyunca
qışlaqlarda –
Bərdə ilə Tiflis
arasında tarixən
türklər və
albanlar
yaşamışlar.*

olan Metex kilsəsini sökdürüb, yerində müstəqil iber kilsəsi tikdirmişdi (Армения и Рим 1848. 216).

P.İoseliani yazır: – Qorq Aslan sasanı meylli idi (İоселиани 1866. 91. 94). Əslində o, sasaniləri sevmir, ancaq onlarla münasibətləri də korlanmaq istəmirdi. Onun qızıl dəbilqəsinin arxasına atəşpərəst məbədinin təsviri həkk olunmuşdu (Буачидзе 1983. 153). Qasmon Buacıdze bunu onunla əsaslandırır ki, Vaxtanqın anası atəşpərəst doğulmuşdur. Ancaq onun İrana meyl etməsini yalnız bununla bağlamaq olmaz. Qorq Aslan ilk qələbələrini çalıb, qızıldan dəbilqəsini düzəltdirəndə sasanilərin tərəfində idi. Hind səfərində göstərdiyi igidliyə görə ona səlahiyyət verilmişdi ki, yunanları ölkənin qərbindən qovub, dağlı tayfaların basqınlarının qarşısını alsın. Dəbilqədəki məbədin təsviri sasanilərdən asılılığa işarədir. Qorq Aslan o zaman Bizansın vassalı olsaydı, dəbilqəsinə xaç təsviri döydürərdi. Yaxud o, gürcü tarixçilərinin iddia etdikləri kimi, müstəqil hökmdar olsaydı, dövlətin gerbi və möhürü olardı. Arxeoloji qazıntılar zamanı İberiya dövlətinin gerbi və möhürü tapılmamışdır (Марш Броце 556. 104).

Qorq Aslanın sasanilərlə münasibəti sonradan pozuldu. Eftalitlər İranın şərq vilayətlərini tutanda Aran hakimi Bərdəni boş qoyub, sasanilərə köməyə getdi. Qorq Aslan bu fürsətdən istifadə edib, ona aid olmayan vilayətləri, Kür çayının sağ sahilindəki şəhərləri tutmağa başladı. Bərdə vasitəsilə sasanilərə bağlı olan həmin şəhərlər Safar, Bazar, Kərəm, Ucarma və b. idi. O şəhərlərin tutulması İranla toqquşmanı qaçılmaz etdi.

Qorq Aslan son döyüşdə qüvvələr nisbətini düzgün hesablamamışdı. O, Ucarma şəhəri yaxınlığında İran meylli qüvvələrin ox yağışına düşüb, ağır yaralandı və həmin yarıdan öldü (Джунаншериани 1986. 92-94) Qorq Aslan öləndə xristian qaydası ilə yox,

İberiya müstəqil dövlət olsaydı, onun gerbi və möhürü olardı.

Qorq Aslan öləndə xristian qaydası ilə yox, türk adəti ilə dəfn edildi.

əski türk adəti ilə dəfn edildi. Onun qohumları göy paltar geyinib yaxalarını cırdılar və öz başlarına kül ələdilər.

Qorq Aslanın ölümü ilə e. ö. III əsrdən İberiyanı idarə edən Parnauz nəslinin süqutu başladı (Джуаншериани 1986. 46). Ancaq bu nəsil birdən-birə İberiyanın tarixindən silinib getmədi. knyazlıq şəklində ölkənin baqrationlar tərəfindən işğalına qədər davam etdi (Патканов 1883. 223).

Qorq Aslanın anası Aran nəslindən idi. O, V əsr salnamələrində xu + Aranze – gözəl Aran qızı adlandırılır (Джуаншериани 1986. 58, 59). Cavanşirin salnaməsində Vaxtanqın atı Taiçi adlandırılır (Джуаншериани 1986. 116). Bu da *dayça* deməkdir. Salnamənin rusca nəşrinin redaktoru yazır ki, erməni mənbələrində Qorq Aslanın atının adı *Tatçik* kimi verilmişdir. Tatçik at adı qaçağan anlamında türklərdə və ərəblərdə də vardır (Джуаншериани 1986. 116).

Tatçik və ya taiçi türk dillərindəki dayça sözü-nün qismən dəyişdirilmiş formalarıdır. Əbu Osman Cahiz əl-Bəsrî (VIII əsr) yazır ki, türklər sürətlə qaça-qaça dönə bilən atlara *day* deyirlər.

Cavanşirdən fərqli olaraq V əsr erməni tarixçiləri Yeqişe və Qazar Parpetsi Qorq Aslanı cəsur sərkərdə və döyüşçü kimi təsvir etmirlər. Onlara xoş gəlmir ki, iber qoşunlarının başçısı sasanilərlə döyüşdə erməniləri sonadək müdafiə etməmişdir (Патканов 1883. 216).

Kerop Patkanova görə, Qorq Aslan Cavanşirin təsvir etdiyi kimi, qüdrətli qəhrəman və cəsur bir fateh deyildir. Sadə bir hərbi başçı və knyazdır (Патканов 1883. 216). Ermənilərin necə təsvir etməsindən asılı olmayaraq Qorq Aslan öz dövrünün böyük simalarından biri idi. Çünki 54 illik hakimiyyəti dövründə o, çoxdilli və çoxdinli iberiyanı (Джуаншериани 1986.

*Gününi göy
əskiyə бүkdülər
deyimi
burdandır.*

*Qorq Aslanın
anasının adı xu
+ Aranze – gözəl
Aran qızı idi.*

116; Вермишев 1904. 100) öz qılıncı altında birləşdirə bilmişdi (Бақрадзе, Берзенов 1870. 18).

Erməni və gürcü alimləri Qorq Aslan dastanının nə zaman yazıya alınması haqqında eyni fikirdə deyillər. Son illərdə nəşr olunan əsərlərə inansaq, Cavanşir xalq arasında yayılmış rəvayətləri XI yüzildə qələmə almışdır (Джуаншериани 1986. 7). Köhnə nəsil tədqiqatçıları isə bildirirlər ki, Cavanşir bu əsərini VIII əsrdə yazmışdır (Патканов 1883. 213; Хаханов 1897. 146, 148).

Belə bir sual qarşıya çıxır: – Hər şeyi qədimləşdirməyə çalışan qonşularımız nə məqsədlə əsərin yazılmasını 3 yüz il geri çəkirlər? Düşünürük ki, bu, onların Aran nəsindən olan salnaməçini gürcüləşdirmək istəyi ilə bağlıdır. Erməni və gürcü tədqiqatçıları əsərin özündən ağız dolusu danışsalar da, onun müəllifinin etnik mənsubiyyətinə toxunmuşlar.

Onlar bircə yerdə qeyd etmirlər ki, Qorq Aslan dastanını albaniyalı Cavanşir yazıya almışdır. Cavanşir nəsindən olan salnaməçi VIII əsrdə İberiyaya yenicə gəlmişdi. O, belə tezliklə iberləşə bilməzdi və təbii ki, əsərini iber dilində yazıya bilməzdi. O, XI əsrdə yaşasa idi, əsərini iber dilində qələmə almalı idi.

Çox ehtimal ki, özü Arandan olan Cavanşir salnaməni Aran dilində yazmışdır. Yazıçının soyadının sonundakı -iani şəkilçisi onun Cavanşir nəsindən çıxdığını bildirir. Urartu yazılarından qalma -iani şəkilçisi (Мещанинов 1978. 136) gürcü və iber salnamələrində soyadları yaradır. Bu baxımdan Cuanşeriani – Cavanşir nəsindən olan deməkdir.

Aran Qarabağının elatları tarix boyu cənubdan gələn basqınların qarşısında şimala çəkilmiş, Gürcüstanın meşəlik dağlarına sığınmışlar. Bu barədə Qarabağ tarixçilərinin əsərlərində bilgilər var. Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşaya qoşun yeridəndə Qarabağ

Qorq Aslan dastanını Cavanşir nəsindən Cavanşir yazıya almışdır.

Dastan Aran dilində yazılmışdır. VIII əsrdə Gürcüstanda gürcü dili yox idi.

elatlari Gürcüstana köçmüşdülər. II İrakli onlara yaylaqlarda yer vermişdi.

Təhlükə sovuşandan sonra köçkünler geri qayıdırdılar. Cavanşir nəslı də Gürcüstandan geri qayıtmış, Qarabağda 32 tayfadan ibarət güclü bir elat yaratmışdır. XIV əsrin sonlarında Cavanşir atlıları Əmir Teymurun ordusuna qoşulub Anadoluya getdilər. XVIII əsrdə Nadir şah tərəfindən Xorasana sürgün olundular.

İllər keçdi, onlar qürbətdə qalmayıb, vətənə döndülər. Qonşularımız soruşsalar ki, Qorq Aslan dastanını kim yazıya almışdır? Tərəddüdsüz bildiririk: – Cavanşir nəslindən Cavanşir.

Qorq Aslanın yalnız özü yox, əcdadları da türk totem adları daşıyırdılar. Onlardan biri III əsrdə sasanilərin vassalı kimi İberiyanı idarə edən *Asparuk* idi (Ломтатидзе 1958. 293). Həmin *Asparuk* Parfiya mənşəli Bakurun nəvəsi idi (Шопен 1866. 261).

Asparuk öləndə Armaz dağının döşündəki erisavların qəbiristanında dəfn edildi. Onun sinə daşı arxeoloji qazıntı zamanı tapılmışdır. Sinə daşının üzərində mərhumun təsviri aydın görünür (История Грузии 1946. 74).

Asparuk türk adıdır. O adı daşıyan tayfa başçılarından biri VII yüzildə Dunay Bolqar dövlətinin əsasını qoymuşdur. N.A.Baskakov *Asparuk* və *Baruk* adını türk dillərindəki bürü-qurd sözü ilə əlaqələndirir (Баскаков 1979. 243). Düzdür, türk dillərində bürü zoonimi vardır (Киргизско-русск. 1965. 153). Eyni zamanda Buri Altay qəbiləsidir (Баскаков 1980. 201).

Ancaq *Asparuk* qurdun yox, başqa bir yırtıcı heyvanın adıdır. Türk dillərində *arbörü*, *asbörü* qurddan böyük yırtıcı heyvanlara deyilir. Mahmud Kaşğari qədim bir türk mahnısından belə bir sətir verir: – Yesin seni asbəri (МК I. 2006. 146).

Biz indiyəcən babalarımızın Albaniya və İberiyada yaratdıqları xristian türk mədəniyyətinə yiyə

Qorq Aslanın anası Cavanşirin həmyerlisi, bəlkə də soydaşı idi.

Qorq Aslanın ulu babalarından birinin adı Asparuk olmuşdur.

Asparuk qurdun yox, qurddan böyük bir yırtıcı heyvanın adıdır.

durmamışıq. Biz onlara yiyə durmadıqca, qonşularımız ədəbi və tarixi abidələrimizə yeni iddialar qaldıracaqlar.

Əgər gürcü alimləri Zaza Aleksidzenin dili ilə deyirsə, VII əsrin əvvəllərində Bərdə şəhəri daxil olmaqla Aran əhalisinin xeyli hissəsi gürcüləşmişdi (Aleksidze 2003^a. 28), onda top qapımızın ağzındadır.

Yaxud Gürcüstanın keçmiş prezidenti Eduard Şevarnadze Sinay perqamentini iki ölkənin tarixi coğrafiyasının bəzi problemlərinə aydınlıq gətirəcək bir sənəd adlandırırıdusa, deməli narahat olmağa dəyər.

İber dualarında türk müqəddəsləri

Arxaik dualar xalq ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələridir. Onlarda əski inanclarımızın, gerçək və mifik düşüncəmizin izləri qalmışdır. Həmin duaların bir qismi mağara-monastırların divarlarına yazılmış, qayaların daş yaddaşına həkk olunmuşdur. Bir qismi isə perqament üzərində son əsrlərə qədər qorunub qalmışdır.

Kaxeti və Eretinin mağara monastırlarının divarlarına X-XI əsrlərdə 4 dildə dualar yazılmışdı. Gürcü, uyğur, fars, erməni əlifbaları ilə yazılmış o duaların çoxu 1937-ci ildə pozuldu. O zaman Tiflisdə Şah Abbas məscidini sökən qonşularımız mağara-monastırların yazılarını məhv etdilər.

Həmin duaların bir hissəsi *hansısa türk dillərində* idi. Köhnə nəsil erməni və gürcü alimləri onların türk dillərində yazıldığını etiraf edirlər (Джанашвили 1908. 192, 285; Меликсетбеков 1940. 153-158; Чубинашвили 1948, 18, 20; Шанидзе 1938, 44, 54, 55). Bəziləri isə iddia edirlər ki, o dualar naməlum *h'Er dilində* yazılmışdır. Gürcü tarixçiləri h'Ereti sakinlərinin türklüyü barədə susmağı üstün tuturlar. Yalnız onu bildirirlər ki, iberlərin şərq qonşuları olan erlər Alban tayfa ittifaqının tərkibində olmuşlar (Шанидзе 1938, 54, 55).

“Naməlum” Er və Kax dillərində bozbasi, çixirtma kimi yemək adları vardı (Буачидзе 1983. 272). O dillərdə bulağa çoxрах, axsağa çolak, 9-a tokuz deyirdilər. P.İoseliani yazır ki, həmin sözlər tatar və ya erməni sözləridir (İоселиани 1866, 5-14).

Qarayazı kompleksinə aid olan Mroval-mta mağarasının divarına belə bir dua yazılmışdı: - Ari tanqri, ari acalsez. İsa ki xaça çəktənk, rahmat gəlgil biza. Akaki Şanidzeyə görə, X əsrə aid olan bu tipli dualar “naməlum” Er dilindədir (Шанидзе 1938. 44. 55).

Kaxeti mağara-monastırlarının divarlarında uyğur və gürcü əlifbaları ilə türkçə dualar var.

Er dilinin leksikası bu duadakı sözlərdən ibarətdirsə, orada naməlum bir şey yoxdur. Başqa 2 duanı opponətlərimiz rus dilinə belə çevirmişlər: – Христе, помилуй Кацая. Христе, памяти душу Бакурдухту (Шанидзе 1938. 55).

Bakur qaraçay və balkar dillərində qırmızı misə deyilir.

İberlərin xristianlıqdan öncəki tanrılarından biri Qaim eyni zamanda *Kaçay* adlanırdı (Меликсекбеков 1938. 40). Nəzərə alsaq ki, e. ö. III əsrdə İberiya 8 eristavlıq idi, deməli Merkuriyə uyğun gələn *Kaçay* 8 tayfadan birinin totem tanrısı olmuş, sonra həmin teonimdən antroponim və etnonimlər törəmişdir. İkinci duadakı *Bakur duxt* Bakur nəslindən zadəgan bir qızın addır.

Bakur Albaniya və İberiyanın siyasi tarixində böyük rol oynamış türk nəslidir. 488-ci ildə Bərdə yaxınlığında keçirilən kilsə məclisində Kaqan Kaytuk qəbiləsinin başçısı Bakur iştirak etmiş, öz qəbiləsi adından kilsə məclisinin qərarını imzalamışdı (Albaniya tarixi 1993. 72, 75).

Bakur nəslindən Nerses VIII əsrin ortalarında Albaniya katolikosu seçilmişdir. O, əvvəlcə Girdman yepiskopu idi, sonra bütün albanların patriarxı olmuşdur. (Albaniya tarixi 1993. 145, 176, 177). Nerses katolikosun xristian adıdır. Əsl adı və ya totem adı isə Bakurdur.

Bakur ölkəsinin mənəvi atası kimi ermənilərə yox, iberlərə meyl edirdi.

Bakur bir din xadimi kimi ermənilərə yox, İberiya katolikosu Kuriona (Kür nəslinin patriarxına) meyl edirdi (Орманян 1913. 45). Ona görə də ermənilərin katolikosu Argeşli İlya ərəblərin əli ilə onu aradan göldürtdü.

Bakur nəslinin başqa bir başçısı Sunik hakimi idi. V əsrin əvvəllərində yaşamış Bakur məşhur sazəndə və rəqqasə Nazinikin ağası idi (Армения и Рим 1848. 325). Bakur nəslinin Çen Bakur qolu iberləri İran ağalığından xilas etmiş, sasanilərin ölkədən qovub çıxartmışdır. Həmin nəslədən I Bakur (231-296),

II Bakur (514-528), III Bakur (557-570) illərdə İberiyanı idarə etmişlər (İоселиани 1866. 18; Budaqov, Qeybullayev 2002. 72). Çen Bakurlar çarlıq etmədikləri dövənlərdə İberiyanın qoşun başçıları və böyük knyazları olmuşlar. Vaxtanq Qorq Aslanın (446-499) vaxtında onlar Marqvi və Takveri vila-yətlərinin eristavı idilər (Джуаншериани 1986. 83, 91).

XI-XII əsrlərdə yəhudi mənşəli baqrationlarla türk əsilli Çen Bakur nəslı hakimiyyət uğrunda qanlı döyüşlər apardılar. Nəticədə yəhudi hiyləgərliyi türk cəsurluğuna üstün gəldi. Çar Georginin zamanında bakurlar böyük itgilər verdilər. O dövürün tarixçiləri yazırlar ki, baqrationlar onların kökünü kəsdilər. Georginin əmri ilə 1117-ci ildə onların adı kilsə salnamələrindən çıxarıldı (Армения и Рим 1848. 251-252; Патканов 1883, 252, 260).

Bakurianilərin sağ qalan nümayəndələri Gəncəyə – Şəmsəddin Eldənizin yanına gəldilər. Eldəniz gürcüləri məğlub edəndən sonra Əlincə qalasını və çevrəsindəki kəndlərin idarəsini onlara tapşırıdı.

Qorq Aslanın dayısının – Aran hakiminin adı Bakur idi. İber salnamələrində onun adı Varaz Bakur kimi yazıya alınmışdır (Джуаншериани 1986. 63). Varaz mehranilərdən gəlmə titul və ya ləqəbdir. Cavanşirin atası Qriqorun da adının qarşısında Varaz ləqəbi vardı.

XIX əsrin sonlarında qaşqayların arasında Paqir tirəsi müşahidə edilmişdi (Şahin 1988. 42). Belə hesab edirik ki, onlar qədim bakurların son qalıqlarıdır.

İndikilərdən fərqli olaraq köhnə nəsil erməni tarixçisi K.Patkanov yazır: – Əlimizdə olan mənbələr göstərir ki, Bakur nəslı türkdür (Патканов 1883. 253).

Göytürk dövürü abidələrindən Kara Bunun yazısında belə cümlə var: – Ər atım Baqir (Rəcəbov, Məmmədov 1993. 325). Deməli, Bakur yalnız etno-

Bakur nəslı İberiyanı İrən ağalığından xilas etdi.

Kilsə salnamələri etibarlı mənbə deyil. Lazım gələndə ona əlavələr edilmiş, bəzən də ən qiymətli bilgiler mətdən çıxarılmışdır.

Erməni Kerop Patkanova görə, Bakur nəslı türk, Azərbaycanlı İqrar Əliyevə görə qeyri-türk olub.

nim deyil. O, eyni zamanda alplıq və ərənlik qaydasına görə, bəylərə verilən titul olmuşdur.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında *bakur* sözü mis mənasında verilmişdir (МК III. 2006. 366). Yunus İmrənin şeirlərində də *baqır* sözü həmin mənadadır (Yunus İmrə 2004. 303). Qaraçay, balkar, başqurd və kumuklar indi də qırmızı misə *bakur* deyirlər (Хабичев 1975. 47).

Bakur etnik adı silaha sitayişlə bağlıdır. Dəmirin və poladın kəşfindən qabaq insanlar silahlarını misdən və bürüncdən düzəldərdilər. Bürünc dövrünün sonlarında Elamın *Paxir işşan* adlı hökmdarı olmuşdur. O, e. ö. 1330-cu ildə kassitləri qovub, Elam vilayətlərini özünə tabe etmişdi (Хинц 1987. 98).

Bakur nəslinin tarixini yalnız Çin Türküstanında və Cənubi Qafqazda öyrənmək mümkün deyil. Belə hesab edirik ki, bir müddət Parfiya hökmdarı olmuş Bakur o nəslin qüdrətli nümayəndələrindən biridir. Strabonun yazdığına görə II Urudun oğlu Bakur (e. ö. I əsr) Roma qoşunlarına ağır zərbələr vurmuşdur (Кемал Алиев 1987. 34, 112).

Güney Azərbaycanda – Mərənd yaxınlığında salınmış Bakur şəhəri Bakur nəslinin tarixi vətəni olmuşdur. Erməni tarixçiləri həmin şəhəri Bakurakert adlandırırlar (История Армении 1808. 266; Шопен 1852. 85; Шопен 1866. 54).

X-XI əsrlərdə yazıya alınan bəzi dualarda elə adamların adları çəkilir ki, həmin adamlar xristianlıqdan qabaq yaşamış tarixi şəxsiyyətlərdir. İberlər hələ İudeyada yaşayarkən onları öz müqəddəsləri sırasına daxil etmiş, xristianlıqdan sonra da onları unutmamışlar.

İber dualarının birində *Asaf* nəslinin adı çəkilir (Джанашвили 1908. 173). *Asaf* nəslə Tovuzdakı Azafli camaatının əcdadlarıdır. O nəsil İudeya tarixinə görkəmli şəxsiyyətlər vermişdir. Onlardan biri çar və

Bir çox türk dillərində qırmızı misə bakur deyilir. Buna uyğun olaraq dilimizdə paxır – qalay getmiş mis sözü var.

peyğəmbər Davidin (e. ö. XI əsr) saray şairi Asaf idi. Asaf eyni zamanda dövrünün böyük bəstəkarı və duaçısı olmuşdur (Генрих Грець 1. 218).

Bəzi tarixçilərə görə, *Asaf* David peyğəmbərin öz nəslidir (Велльгаузен 1909. 191). Əgər belədirsə, Tovuz rayonunun Azaflı kəndində müqəddəs peyğəmbərlərimizdən birinin övladları yaşayırlar. Onları yalnız Azaflı Mikayılın soydaşları kimi yox, David peyğəmbərin uzaq nəslə kimi sevməliyik.

Azaflı nəslinin qüdrətli nümayəndələrindən biri *İoaxim ben – Asaf* olmuşdur. O, e. ö. VIII əsrin sonları – VII əsrin əvvəllərində Yerusəlim sarayının baş naziri idi. (История еврейск 1914. 445). Ben-Asafın e. ö. 701-ci ildə düzəldilən möhürü arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmışdır (bax: səh. 61). Möhürün üzərində qanadlı bəbir təsviri var. Bəbirin başı yırtıcı quş şəklindədir. Bu da onu göstərir ki, möhürün sahibinə hakimiyyəti Göy, yəni Tanrı vermişdir.

Yəhudi tarixçiləri yazırlar ki, *Asaf* Aranın qardaşı oğludur. O, Avraamın zamanında yaşamışdır (Велльгаузен 1909. 33). Nəzərə alsaq ki, İbrahim peyğəmbər e. ö. 1875-ci ildə vəfat etmişdir (Шопен 1866. 47), deməli azaflılar Azərbaycanın ən qədim nəsilərindən biridirlər.

Azaflıların tarixən saldıqları şəhərlərdən biri *Asafat* adlanırdı. Ibn Xordadbeh (IX əsr) yazır ki, *Asafat* Yəməndə şəhərdir. O, qədimdə *Durna* adlanırdı (Ибн-Хордадбех 1986. 317).

Azaflılar assurların və əhəmənilərin təzyiqi ilə şimala köçdülər. Albaniyada İslam, İberiyada xristian dinini qəbul etdilər. Onların adı orta əsr salnamələrində Azaflı və Azaxlı variantlarında yazıya alınmışdır.

Ərəblər Tiflisi tutub, Sarıçin ordusunun köməyiylə müsəlman əmirliyini yaradanda xristian azaflılar Abxaziyaya köçdülər. X əsrdə Afon mağara monas-

Bəzi tarixçilərə görə, Azaflı David peyğəmbərin öz nəslidir.

Azaflı kəndinin sakinləri David peyğəmbərin nəslinin son qalıqlarıdır.

Azaflılar dəmirçilərlə birlikdə Gürcüstanla Azərbaycan arasında sultanlıq yaratdılar.

tırında yurd saldılar. Düşünürük ki, həmin monastırda yaşayan fələstinli qoca *İsaf* (Полиевктов 1926. 215) Azafli nəslinin patriarxlarından biri olmuşdur. İosafin yaşadığı İber monastırının xarabalığı XIX əsrin sonlarına qədər qalırdı (Цагарели 1886. VI, XXVII).

Azaflıların müsəlman hissəsi Tiflisdən xeyli aşağıda Kür çayı boyundakı qışlaqlarda yaşayırdı. Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycan xanlıqlara bölünəndə onlar gürcülərin nüfuz dairəsinə düşdülər. Kartli çarlığının 1760-cı ilə aid vergi dəftərində göstərilir ki, Azaklı-Demirçi min evdən ibarət sultanlıqdır (Новые архивные 2777. 129).

Azaflıların bir hissəsi də İrəvan bəylərbəyliyi tərkibində idi. XIX əsrin ortalarında İrəvan quberniyasında 3 Azaxlar kəndi qeydə alınmışdı (Шопен 1852. 509). Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) yazır ki, Təbriz yaxınlığındakı kəndlərdən biri Asak adlanır (Həmdullah Qəzvini 1986. 50).

Azov dənizi orta əsr müsəlman mənbələrində *Azak*, bəzən də *Azav* adlandırılır (Bakıxanov 1951. 82; Бартольд III. 1966. 520-521). Azov dənizi sahilində yaşayan Urum türklərinin *Azavlı Dəsmambet* adlı bəyi olmuşdur (İryna Дрыга 2005. 214-215). Kazak bəyinin Dəsmambet-Dost Məhəmməd adından görünür ki, o, müsəlman olmuşdur.

Azak, Azay, Aza, Azaf eyni adın müxtəlif variantlarıdır. Mahmud Kaşğari yazır ki, Azak Oğuz bəylərindən biridir (MK IV. 2006. 61, 720). Azov dənizinin adı həmin bəyin adı ilə orta əsr müsəlman mənbələrində *Azap* formasında yazıya alınmışdır. V.V. Bartolda görə, Azak və ya Azap qədim Tana şəhərinin sonrakı adıdır (Бартольд III. 1966. 520-521).

V əsrdə Albaniyanın Asay adlı çarı vardı (Albaniya tarixi 1993. 19, 211). Düşünürük ki, həmin Asay Urartuya düşmən olan Aza nəslinin sonrakı başçılarından biridir. Çar Argisti e. ö. 782-ci ildə Göyçə

Azap, yəni Azov Dana şəhərinin sonrakı adıdır.

vadisinə qoşun yeridəndə Aza tayfası Araz çayının sol sahilində yaşayırdı (Меликишвили 1960. 421; Никольский 1896. 43, 47).

Urartu ilə Assuriya arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edən Aza nəslı e. ö. VIII əsrin ortalarında Mannada hakimiyyəti ələ aldı. Erməni tarixçilərinin fikrincə, Aza Manna çarlarından birinin adıdır (Капанцян 1947. 42-43). Əslində Aza çarın nəslinin adıdır. Urartu çarlarının basqını zamanı onların həm nəslı, həm də ölkəsi Aza adlanırdı (Никольский 1896. 43. 77).

Öncə qeyd olunduğu kimi, Azaf Aranın qardaşı oğlu və İbrahim peyğəmbərin çağdaşındır (Велльгаузен 1909. 33). Deməli, totem tanrısı Azav olan nəsil hələ İbrahim dönəmində – e. ö. XIX əsrdə tək olan Tanrıya tapınmış, sonralar təkallahlı İudeyanın hakim nəsilərindən birinə çevrilmişdir. İberiyanın mağara yazılarında xatırlanan Asaf həmin nəslin nümayəndəsidir.

İ.M.Dyakonov yazır ki, *Azaq* bəzi qədim Ön Asiya etnoslarının inancında bitkilərin hamısı sayılırdı. O, öz xüsusiyyətləri ilə şumerlərin yaradıcı tanrısı Nipurta bənzəyir (Дьяконов 1990. 218).

Azaq eyni zamanda etnosun adıdır. Həmin etnos özünü tapındığı tanrının adı ilə Azak, bəzən də Azap adlandırırırdı. Həmin nəslin başçılarından biri e. ö. III minilliyin ortalarında Şumerin Kuş şəhərini tutmuşdu. Mixiyazılı kitabələrdə onun adı *Azaq bay* kimi göstərilmişdir (Тыраев 1913. 80).

Öz qonşularından fərqli olaraq şumerlər *Azaqı* iblis kimi təsəvvür edirdilər (Крамер 1965. 109, 180). Bu da ondan irəli gəlir ki, İki çay arasının yaradıcı tanrısı Nipur olən sami tayfaları ilə bitki tanrısı Azak olan Turan etnosları arasında daimi mübarizə gedirdi.

Azak/Azap nəslinin adı mixiyazılı kitabələrin bəzilərində Aza kimi göstərilir. Xett hökmdarı II

Azaq bay e. ö. III minilliyin ortalarında Şumerin Kış şəhərini idarə etmişdir.

El İudeyanın bəzi qədim etnoslarının dilində həm əl, həm allah deməkdir.

Murşil (e. ö. 1345-1320) Aza ölkəsinə basqın etmişdi (Капанцян 1947. 28). Belə hesab edirik ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki Yuxarı Aza və Aşağı Aza kəndlərinin əhalisi qədim Azaf nəslinin son qalıqlarıdır.

Azaf nəslə daha sonra Suriyanın bir hissəsini idarə edirdi. Belə hesab edirik ki, çar Azail Azaf nəslinin başçılarından biridir.

Avraam Norov yazır ki, Suriyanın Azail adlı çarı olmuşdur. O, e. ö. 335-ci ildə hakimiyyətə gəlmişdir (Авраам Норов 1854. 127). Azail “totem tanrısı Azaf olan” deməkdir. El İudeyanın bəzi qədim etnoslarının dilində həm əl, həm allah mənasını bildirirdi.

E. ö. II minilliyə aid Likiya mixi yazılarında *Azalı* nəslinin adı çəkilir. Ancaq qəbir daşı üzərindəki *Azalı* sözünü bəzi tədqiqatçılar şəxs adı hesab edirlər (Нойман 1980. 349). Bizim üçün maraqlıdır ki, iltisacı dilli likiyalıların kitabələrində Aza adı -lı şəkilçisi ilə işlənmişdir.

İber dualarından birində peyğəmbər Moiseydən sonra *Baruk* adı çəkilir (Джанашвили 1908. 293). *Baruk* Kənan zadəganlarından biri olub, Moiseylə birlikdə Misirdən qovulmuşdu. Ancaq bu, o demək deyil ki, *Baruk* sami etnosudur. Kənan tayfa ittifaqında *şimal köçəriləri* var idi ki, *baruklar* da onlardan biridir.

Duada adı çəkilən *Baruk* real tarixi şəxsiyyət olub, eradan qabaq VII əsrdə yaşamışdır. O, peyğəmbər İeremiyağın sadıq davamçılarından biri idi (Грецъ 2. 1907. 265, 298). Əslində *Baruk* İeremiyağın şagirdinin adı deyil, nəslinin adıdır. *Baruk* nəslinin patriarxları *Baruk* soyadı daşıyırdılar.

Ptolomeyin (II əsr) “Coğrafiya”sında göstərilir ki, *Baruka* Albaniyanın bir vilayətidir (Гейбуллаев 1986. 8). *Baruka*-*barukların* ölkəsi deməkdir. -a, -ia sami mənşəli qədim yazılarda totem adlarından etno-

E. ö. II minilliyə aid Likiya qəbir daşında Azalı adı var.

Baruk nəslinin başçılarından biri real tarixi şəxsiyyət olub, eradan qabaq VII əsrdə yaşamışdır. O, peyğəmbər İeremiyağın davamçılarından biri idi.

nimlər yaradır (Март 1922. 58; Март 1927. 86; Блейхштейнер 1936. 195; Мещанинов 3166. 45).

Barukların əsas hissəsi Albaniyaya köçməzdən qabaq Araz çayının sağ sahilində yaşayırdı. Onların adı erməni tarixçilərinin əsərlərində Parox formasında yazıya alınmışdır. Qaradağ mahalındakı *Paruk* kəndinin (Sanan Azer 1942. 13) əhalisi onların son qalıqlarıdır.

Musa Xorenli yazır ki, h'ayların çarı Armenak Araz çayını keçib düşərgə saldı. Saldığı yurdlardan birini oğlu Paroxun adı ilə *Paroxot* – Paroxun evi adlandırdı (Хоренский 1893. 21; Никольский 1896. 82).

Əslində Parox H'Ау nəslindən deyildi. Xristian və yəhudi salnamələrində bir qayda olaraq vassal nəsilin başçıları hakim nəslin başçısının oğlu kimi təqdim edilir. Baruk da yeni tayfa ittifaqının tərkibində Suriyadan yuxarı Araz boyuna köçən etnoslardan biri idi.

Paroxot kəndinin adı baruk totem adından və türk dillərindəki ot-otaq sözünün kökündən ibarətdir.

Musa Xorenli əsərin başqa bir yerində yazır ki, Parox Geqamın (Шопен 1866. 44), yəni göylər qızının oğludur. Bu da təbiidir. O zaman yuxarı Araz boyunun etnosları göyə, yerə, suya sitayiş edirdilər (Мещанинов 1927. 3, 4, 7, 8).

Baruk, As Parux, Ar Paruk türk totem adlarıdır. Baruk o zaman totem sayılan qurdun, Barak itin adıdır. Erməni dualarında daha çox Barakın, gürcü dualarında Barukun adı xatırlanır. M.Q.Canaşvili belə hesab edir ki, erməni dualarındakı *Varax* elə Baruxdur (Шопен 1866. 298; Джанашвили 1908. 293).

Bizim fikrimizcə, Baruk və Barak eyni yox qohum etnosların adlarıdır. Erməni salnamələrində həmin etnonim *parax* və *varax* formalarında yazıya alınmışdır. Tədqiq etdiyimiz mənbələrdən görünür ki,

Paroxot
Barukun otağı,
yəni kəndi
deməkdir.

Baruk Geqamın
- Göylər qızının
oğludur.

baruklarla müqayisədə baraklar daha geniş coğrafi ərazilərdə yayılmışlar.

488-ci ildə Bərdə yaxınlığında keçirilən Albaniya kilsə məclisində *As Parakos* adlı qəbilə başçısı iştirak etmişdi (Albaniya tarixi 1993. 75). Həmin qəbilə başçısının adı *As Barak* olmuşdur. –os yunan dilindən alınma şəkilçidir (Патканов 1883. 244; Абаев 1. 1949. 168).

Fərab şəhərinin əski adı *Farak* (Письменные памятники 1979.6), yəni *Barak* olmuşdur. Əbdürrəşid Bakuvidə Fərab mahalının adı *Barak* şəklindədir. Bundan əlavə, Şaş (Taşkent) şəhəri yaxınlığında *As Barak* adlı dağ vardı. Ərəb dilli mənbələrdə *As Barak* dağının adı *As Bara* formasında yazıya alınmışdır (Bakuvi 1992. 124).

“Manas” dastanının Altay versiyasında *Bay Barak* eponimi var. O, Alp Manasın atasıdır (Бартольд 1999. 50, 206, 308). Ərəblərin türk əsilli *Boz Barak* adlı qoşun başçısı olmuşdur. O, Afşinin tərəfində Babəkə qarşı vuruşurdu (Ахмад ибн Асам ал-Куфи 1982. 46).

Anadoluda yaşayan baraklardan *Barak baba* adlı təriqət şeyxi çıxmışdır. O, Yunus İmrənin (XIII əsr) müəllimi Tapdıq İmrənin mürşidi idi (Yunus İmrə 2004. 4). Faruk Sümər yazır ki, artıq XVI əsrdə baraklar Anadolunun güclü tayfalarından biri idilər (Faruk Sümər 1992. 201).

İber dualarında Barakın adının Musa peyğəmbərdən sonra xatırlanması onun yəhudi dinli icmaların birinin rəhbəri olmasına işarədir. Bu cür mənbələri öyrənməklə biz xristianlıqdan öncəki tariximizin bir çox qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirə bilərik. Əldə etdiyimiz mənbələrin təhlili belə bir fikri əminliklə irəli sürməyə imkan verir ki, türk xalqlarının əcdadları hər üç səmavi dinin yaranmasında və yayılmasında həlledici rol oynamışdır.

Fərab şəhərinin əski adı Barak olmuşdur.

Türkiyənin təriqət şeyxlərindən biri Barak baba (XII əsr) idi.

Barak Naftali nəslindən çıxmışdır. Naftali Yaqub peyğəmbərin nəslidir.

Yəhudi tarixçilərinə görə, Barak Kənan mənşəli knyazlardan biridir. O, Kənan tayfa birliyinə aid olan Naftali nəslindən çıxmışdır. Naftali Bibliyaya görə, peyğəmbər İakovun nəslidir (Эрист Ренан IV. 225, 226).

Naftali və Dana nəsilləri hələ eradan öncə XV əsrdə – Musa peyğəmbərlə Misirdən qovulanda tək-allahlı idilər. Ancaq onlar Yaxveni tanımırdılar. Tək tanrının təmsali kimi *Dana* adlandırdıqları qızıl buğa bütünə sitayiş edirdilər. İnanırdılar ki, Dana İnaxın, yəni inəyin oğludur. Ona görə də çar və peyğəmbər David (e. ö. XI əsr) Yaxveni ümumisrail tanrısına çevirmək istəyəndə onların ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı. O dövrün əfsanələrində heyrətlə bildirilir ki, Kat, Dana, Naftali nəsilləri atların ayağına dolaşan ilanlar kimi, öz azadlıqları uğrunda vuruşurdular (Грець 1. 87; Грець 2. 1907, 30, 39, 69, 96; Иосиф Флавий 52390, 97).

Sonralar Dananın İnax adı ilə Ellada panteonuna daxil olmuşdur.

Kənan tayfa ittifaqında birləşən şimal köçəriləri, o cümlədən Barak nəslı Daviddən və oğlu Süleymandan sonra uzun müddət öz azadlıqlarını qorudular və VII əsrin ortalarına qədər qızıl dana bütünə tapınmaqda davam etdilər (Грець 2. 1907. 30, 39, 69, 96).

İber duaları ilə yanaşı biz alban, kopt, yəhudi, süryani folklor nümunələrini tədqiqata cəlb etsək, orada dilimizin və tariximizin çox qiymətli nümunələrini tapa bilərik.

Azərbaycanın tarixi toponimləri arasında Paraxlar, Göz Barax etnotoponimlərinin varlığı göstərir ki, qədim barakların bir neçə qolu Azərbaycan ərazisində yurd salmışdır.

İber dualarında hörmətlə xatırlanan müqəddəslərdən biri *Alaverdeli İosif*dir (Цагарели 1804. 104).

*Dana nəslı
atların
ayaqlarına
dolaşan ilanlar
kimi öz
azadlığını
qoruyurdu.*

*Alaverdeli İosif
Alaverdi
mahalından və
ya nəslindəndir.*

Gürcü dilçiləri bildirirlər ki, Alaverdeli Alaverdili deməkdir.

Alaverdili Yusif Suriyadan Kaxetiyyə gələn 13 müqəddəs atadan biri idi. O, VI əsrdə öz nəslinin və ya mahalının adını daşıyan monastırın əsasını qoydu. Gürcü tarixçiləri İosifin hansı nəsiləndən çıxması barədə susurlar. Sadəcə bildirirlər ki, o, suriyalı 13 müqəddəs atadan biridir (Грузия и Армения 1848. 108, 236; Хаканов 1895, 328; Чубинашвили 1948. 4).

Alaverdi monastırı VII əsrdən yepiskopluq mərkəzinə çevrildi və XIX əsrə qədər fəaliyyət göstərdi. Öncə Kaxetinin, XII əsrdən sonra Gürcüstanın əsas ziyarətgahlarından biri oldu (İоселиани 1843. 34; İоселиани 1858. 21; İоселиани 1866. 17, 62).

İosif Alaverdelinin Suriyadan gəlməsi onun sami əsilli olması deyil. Suriyada əskidən Sam, Kam və Yafəs övladları yaşayırdılar. Alaverdelinin çıxdığı Ala Sam nəslə deyildir.

Ernst Renan yazır ki, Suriyanın yerli əhalisi Sami mənşəli deyildi. Ərəbistan səhrasından gələn xanaanlar onları samiləşdirdilər (Эрнст Ренан 2750. 34). Ancaq digər tarixçilər bu fikri təsdiq etməirlər. Bildirirlər ki, samilər Suriyanın yerli ağ irqini sonadək məhv edə bilməmişlər (Шопен 1866. 203).

Alaverdili Yusif Suriyanın qeyri-sami əhalisinin – ağ irqinin nümayəndəsi idi. Bizim üçün maraqlıdır ki, Alaverdi soyadının tərkibində verdi feli aşkar görünür.

İosif Suriyanın Ala nəslindən çıxmış yeganə din xadimi deyildir. Ondan 3 üz il qabaq – ilkin xristianlıq dövründə Suriyanın Ala adlı din xadimi vardı (Кекелидзе 1961. 89).

Ala nəslinin əsas hissəsi eradan öncə II-I minilliklərdə Van, Urmiya və Ararat bölgələri arasında yaşayırdı. Herodot onları *Alarodien* adlandırır. Alarodienlər Urartu dövlətinin süqutundan sonra əhəmə-

Alaverdili Yusif Suriyanın Sam nəslindən çıxmayıb..

Ala nəslinin ölkəsi Assuriya mixi yazılarında Alaya, Urartu kitabələrində kur Ala adlandırılır.

nilərə ildə 200 talant vergi verirdilər (Меликсетбеков 1942. 44; Струве 1941. 307; Пиотровский 1944. 138; Пиотровский 1846. 33) və öz daxili müstəqilliklərini saxlaydılar.

Alarodienlərin ölkəsi Assuriya kitabələrində *Alaya*, Urartu mixiyazılı abidələrində *kur Alau* adlandırılır (Меликишвили 1960. 416; Арутюнян 1985. 17).

İ.İ.Şopen yazır ki, ermənilər əskidə Masis dağına *Ala*, Ararat dağına *İz Ala* adlandırıdılar (Шопен 1852. 4). Ermənilər Van bölgəsinə gələndə qədər *Ala* və *İz Ala* nəsiləri o ərazilərdə yaşayırdı.

Bu fakt onu göstərir ki, *Ala* və *İz Ala* nəsiləri Van gölü ilə Ararat dağı arasında ermənilərdən qabaq yaşamışlar.

V.V.Struve yazır ki, *İz Ala* ölkəsi Assuriyanın şimalında yerləşirdi (Струве 1968. 17). Məlumdur ki, Assuriyanın şimalında yaşayan etnosların çoxu Urartu tayfa ittifaqına daxil olmuşdur. *Ala* – Herodotun “Tərix”indəki Alarod onlardan biri idi.

Ala, *İz Ala* ilə yanaşı Alagöz oroniminin kökündə *Ala* totem adı durur.

Ala sözünün türk dillərində uca, müqəddəs mənalara da vardır. Nikita Emin Musa Xorenlinin “Tərix”inin 1893-cü il nəşrinə izahında yazır ki, türklər Araqats dağına adını azca dəyişdirərək Alagöz şəklinə salıblar (Хоренский 1893. 225).

Əksinə, Alagöz dağına adını ermənilər çox sonradan Araqats eləyiblər. İlk erməni salnamələrindən 1000-1500 il qabaq yazılmış mixiyazılı abidələrdə qats sözü yoxdur. Qats-qaz və ala erməni sözləri deyil. İ.İ.Meşşaninov yazır ki, Alaca, Ararat və Araqats sözləri erməni dilində heç bir məna bildirmir (Мещанинов 1932. 14). N.Y.Marr da Alagöz və Araqats sözlərinin erməni sözü olmasına şübhə ilə yanaşır (Март 1936. 133).

H'Aylar Masis dağına Ala, Ararat dağına İz Ala adlandırıdılar.

Ala nəslinin dili Yafəs dillərinə yaxın olmuşdur.

Alaca, Araqats və Ararat sözləri erməni dilində heç bir məna bildirmir (akad. İ.İ.Meşşaninov).

Herodota görə, Ala Kiçik Asiya irqidir (Турпаев 1913. 72), yəni indiki Türkiyənin yerli etnoslarından biridir. N.Y.Marrın fikrincə, Ala nəslinin dili Qafqazın Yafəs dillərinə yaxın olmuşdur (Март 1936. 183).

Nəzərə alsaq ki, Yafəs dilləri türk ari və sami dillərinin qatışığıdır (Шоп 1931. 223-244; Юшманов 1948. 395-406), onda Ala və Alaverdi totem adlarının mənşəyi üzərində çox dayanmağa ehtiyac yoxdur.

Alaverdi sözü türk dillərindəki *ala* totem adından, *verdi* felindən və -li şəkilçisindən ibarətdir.

Ana və Nənə çoxdilli laylalarda

Çoxdilli İberiyanın dua və laylalarında müqəddəs *Ana* və *Nənənin* adları tez-tez xatırlanır. Bu müqəddəslər İberiya folkloruna xristianlıqdan qabaq gəlmişdir. Onlar daha öncə Ön Asiyanın qeyri-ari və qeyri-sami etnoslarının panteonunda ilahələr kimi mövcud idilər.

Ön Asiyanın mixiyazılı abidələrində məhsuldarlıq ilahəsi Nənənin adı Nana və Nanay formalarında yazıya alınmışdır. Gürcülər onu *Nona*, ermənilər *Nune* adlandırırdılar. Eyni zamanda yazılı gürcü ədəbiyyatında ilahə Nənənin *da* + *Nana* variantı da vardır (Кеппен 1837. 84; Асохик 1864. 267; Шопен 1866. 239; Винклер 1913. 138; Март 1922. 267; Блейхштейнер 1936. 239).

L.M.Meliksetbekov yazır ki, ilahə Nənənin bütünü Almaz dağının ətəyinə *buntürklər* gətirmişlər (Меликсетбеков 1914. 19). Dəfələrlə redaktə olunan və üzü köçürülən “Kartlis tsxovreba”da göstərilir ki, ilahə Nənənin bütünü Metex şəhərinə gedən yolun üstündə çar Saurmak (e. ö. 237-162) qoydurmuşdur (Иверели Сагзагелов 1898. 70; Шопен 1866. 239; Патканов 1883. 237).

*Nənənin bütünü
İberiyaya
buntürklər
gətiriblər.*

Belə bir fikir də var ki, İlahə Nənənin və Ananın bütllərini Sasani hakimi Mirvan qoydurmuş, iberlərin başçısı Saurmak həmin mərasimdə iştirak etmişdir.

Nənə İran mənşəli teonim deyil.

Şahzadə Vaxuşi yazır ki, çar Saurmak Asuristanın vassalı kimi 75 il ölkəni idarə etmişdir. Əgər sasani hakimi Ana və Nənə bütllərini qoydururdusa, Saurmak necə assurların vassalı olmuşdur? Saurmakın zamanında – e. ö. 237-162-ci illərdə Assuriya dövləti mövcud deyildi. İberiya o zaman ya yunanların, ya da sasanilərin vassalı ola bilərdi.

Mənbələri nəzərdən keçirərkən başqa bir suala da cavab axtarmalı oluruq. Əhəmənilər Afroditaya və Artemiada uyğun ilahələrini Ana yox, Ardivisur adlandırırıldı. Onlar nəyə görə İberiyaya öz ilahələrinin yox, Suzun-Şuşa vilayətinin ilahəsinin bütünü gətirməli idilər?

İberiyanın Ər Şuşa adlı 2 çarı olmuşdur.

Saurmakın zamanında – e. ö. III əsrin sonu – II əsrin əvvəllərində İberiya Assuriyanın yox, İranın təsiri altında idi. Belə halda ölkəni Assuriyanın vassalı idarə edə bilməzdi. Düşünürük ki, o zaman İberiyayı sasanilərin vassalı kimi Elamın Şuşa mənşəli hakimləri idarə etmişlər. Sonralar həmin nəsilədən I və II Ər Şuşa Kür çayının sağ sahilini özünə tabe etdi. II Ər Şuşadan sonra oğlu Bars xan Aranın hakimi oldu (bax: V fəsil).

Asoxik ləqəbli “erməni” tarixçisi Taronlu Stepan (XI əsr) yazır ki, İlahə Nənə yunanların Artemidasına və romalılardan Venerasına bənzəyir (Асохик 1864. 267; Никита Эмин 1864. 23).

Nənə qədim Ön Asiyanın qeyri-ari və qeyri-sami etnoslarının panteonunda tanrı *Uğurun* arvadı sayılırdı (Капанцян 1947. 86). Onu hindavropa mənşəli xetlər qeyri-ari və qeyri-sami xatılərdən – xatay türklərinin əcdadlarından mənimsəmişlər. Sonra yunanlar ilahə Nənəni Artemida, Ananı Afroditaya adlandıraraq öz panteonlarına daxil etdilər (Рагозина 1903. 236).

İlahə Nənə xatılərin-Xatay türklərinin inancında tanrı Uğurun arvadı sayılırdı.

Elam hökmdarı Kutur Naххunte e. ö. 1711-ci ildə İkiçayarasını tutub, ilahə Nənənin bütünü Şuşa şəhərinə apardı (Юсифов 1968. 71; Хинц 1987. 96).

Elamın Şuşa vilayətində ilahə Astartanın, yəni Afroditanın məbədi *Nanay* adlanırdı. Həmin məbəddə dövlətin xəzinəsi saxlanırdı (Винклер 1913. 138), İlahə Ananın zodikal işarəsi 8 guşəli *ulduz* (bax: səh. 53), ilahə Nənənin *ay* idi. O, bəzi cəhətlərinə görə Şumerin Sin, yəni Ay ilahəsinə bənzəyirdi (Кеппен 1837. 138).

Nana qədim İber onomastikasında qadın adı kimi də işlənmişdir. Çar Saurmakın (e. ö. 237-162) və Mirianın (295-342) arvadının adı *Nana* idi (İоселиани 1866. 76; Мapp 1901. 9. 11). Gürcüstanda yaşayan minqrellər və qurlar Anaya Nana deyirlər (Глонти 1936. 237; Блейхштейнер 1936. 194-195). N.Y.Marr yazır ki, bəzi gürcü laylalarında nana sözü *ana* mənasında işlənir (Мapp 1938. 36).

Yafəs nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına görə, Nana İran mənşəli ad deyil (Мapp 1901. 9-11). Ancaq monoteizmə qədərki yevrey panteonunda ilahə Nənə var idi. Bəzi İudeya qəbilələri Veneraya uyğun ilahələrini *Nanea* adlandırırdılar (Асохик 1864. 267).

İberiyanın mağara-monastırlarındakı dualardan birində peyğəmbər Moiseydən sonra Ananın adı çəkilir. Başqa bir duada isə *Ana* Samuilin anası kimi təqdim edilir (Джанашвили 1908. 192, 285).

Yaqub peyğəmbərin nəslindən olan Samuil (Грець 1. 141-142) yəhudi deyildi. İsrail oğulları sonradan onu öz milli qəhrəmanlarına çevirmişlər. Suriya mənbələrində Samuilin adı *Zarmer* (Хоренский 1808. 35, 84), yəni Sarmazdır. *Zarmer* bir müddət peyğəmbər Moiseyə qarşı çıxmış (Грець 1. 141), sonra onun nəslə Eneyin başçılığı altında Troyanın müdafiəsinə getmişdir (Вигуру 1897. 535, 537).

Şuşanın Nənə məbədində dövlətin xəzinəsi saxlanırdı.

Troya əfsanələrinə görə, Eney Bay Ananın, Kənan nəslinin səcərəsinə görə, Samuil (Sarmaz) Ananın oğludur. Fərq ondadır ki, Eneyin atasının adı *Ankız* (Вагнер 1901. 103), Sarmazın atasının adı *Elkan* (Грецъ 1. 141-142; Иосиф Флавий 52390. 293), yəni Elxan olmuşdur.

Eney Ankız ilə Bay Ananın, Sarmaz (Samuil) Elxan ilə Ananın oğludur.

M.Q.Canaşvili yazır ki, Ana xristianlıqdan öncəki kahinlərdən biri idi. Onun adı sonralar xristian dualara daxil edilmişdir (Джанашвили 1898. 29). Əslində isə Ana yalnız Finikiyanın kahinlərindən biri deyildi. Eradan qabaq II minilliyin ortalarına aid Kül təpə mixi yazılarında Ana: 1. ilahənin, 2. şəhərin, 3. şəhərin hakiminin adıdır (Янковский 1968. 18. 51).

İlahə Ananın övladları Fələstinin samilərə qədərki 6 nəsindən biridir.

Müxtəlif dövrlərdə yazılmış kitabələrdə ilahə Anaya sitayiş edən nəsillər Anak, Anap, Eney Enakim və Anakim adlandırılır. Z.A.Raqozina yazır ki, anakimlər sami deyildilər. Ağüzlü, ucaboylu, sarışın saçlı o cəsur adamlar başqa irqdən idilər (Рагозина 1902. 33, 34).

İsraillərin və ərəblərin əcdadları uzun illər onlarla açıq döyüşə girməkdən çəkildilər. Nəhayət, kənanlar böyük say üstünlüyü ilə ilahə Ana övladlarını məğlub edə bildilər. Semitoloqların fikrincə, anakimlərin çoxu samilər tərəfindən məhv edilmiş, sağ qalanlar sonralar xristian dinini qəbul etmişdir (Архимандрит Иероним 1883. 4; Вигуру 1897. 303; Рагозина 1902. 33, 84, 481).

Anakimlər İsrailin qədim əhalisi, israillilər o torpaqlara gəlmədir.

Roma işğalı dövründə Ana nəslinin yəhudi dinində olan başçıları *Anania* titulu daşıyırdılar (Эрнст Ренан IV. 158). Nəzərə alsaq ki, -ia sami dillərində mənsubluq yaradan şəkilçidir (Блейхштейнер 1936. 195; Мapp 505. 35; Мapp 1922. 59), deməli, Anania titullu “erməni” din xadimləri türklərin Ana nəsindən çıxmışdır.

Anania soyadlı “erməni” yepiskoplarından biri V əsrdə yaşamışdır (Егише 1971. 42). Başqa bir Anania

VII əsrdə yaşamış astronom və riyaziyyatçı Şira-katsi idi. Ermənilər fəxrlə bildirirlər ki, o, ilk kos-moqraf və təqvimçisidir.

Anania, Anetsi, İncəçiyan, Saracışvili, Kaplanidze, Alagözyan soyadlı “erməni” və “gürcü” mütəfəkkirləri çoxdur. Onlar ermənilərin və gürcülərin yox, türklərin hakim zadəgan nəsillərinin başçıları idilər. Həmin nəsillər V-VI əsrlərdə sasanilər və yunanlarla, VIII-X əsrlərdə ərəblərlə döyüşlərdə məhv olub getmişdir.

Anania soyadlı kahinlərdən biri yəhudi tarixinə yalançı peyğəmbər kimi daxil olmuşdur. O, eradan qabaq VI əsrdə Babilin işğalı zamanı özünü peyğəmbər elan etmiş (Грець 2. 1907. 281), ancaq döyüşkən qüvvələri az olduğuna görə öldürülmüşdü.

Yunan və latın tarixçiləri ilahə Anaya sitayiş edən nəsilləri Aynian, Enian, İberiya salnaməçiləri Aynina və Anakli, ermənilər Anait adlandırırlar. Son antik və ellin mənbələrində göstərilir ki, aynianlar Midiyanın qonşuluğunda yaşayırlar (Алиев Играр 1960. 103).

Strabon yazır ki, aynianlar Araz çayının cənubundan Kür boyuna köçüb, Uti vilayətində eyni adlı şəhər saldılar (Страбон 1964. XI. VII, 1). N.Adonsa görə, enianlar Arazın sağ sahilindən Kür çayı boyuna, oradan qərbə (Адонц 1908. 420) – indiki Türkiyənin Şavşat mahalına köçmüşlər.

Ana nəslinin nümayəndələri özləri özlərini enian adlandırmırdılar. Onlar Albaniyanın Uti vilayətində, daha sonra Batum şəhərinin qərbində saldıqları şəhərlərə *Ana* adı vermişdilər. V-VIII əsr gürcü və erməni tarixçiləri həmin şəhərləri *Ana kert* və *Ana berd* adlandırırlar (Март 1911. 1; Джуаншерияни 1986. 97).

Bizim bəzi arxeoloq və tarixçilər Albaniyanın *Ana* şəhərini Yunanla eyniləşdirirlər. Onlar mövcud

VII əsrdə yaşamış kosmoqraf Anania Şirakatsi Ana nəslindən çıxmışdır.

Ana nəslinin bir qolu Albaniyaya gəlib, Uti vilayətində Ana şəhərini salmışdır.

mənbələrin çoxuna istinad etmir, ana ilə aynian və enian etnonimləri arasındakı etnolinqvistik bağları görmək istəməirlər. Mən bu istiqamətdə axtarışlarımı yekunlaşdırmış və nəticələrini opponentlərimə bildirmişəm (Джафарсой 2012. 81-87).

İlahə Ananın övladları Albaniyaya gələndə hələ xristian deyildilər. Onlar xristian dinini qəbul edəndən sonra İberiyada Ana məbədinin yerində Anaur kilsəsinə tikdilər. V.D.Dondua yazır ki, Ana nəslinə mənsub olan yepiskoplar *Aneli* soyadı daşıyırdılar (Дондуа 1967. 76).

K.P.Patkanov yazır ki, ermənilərin Mxitar *Anetsi* adlı salnaməçisi olmuşdur (Патканов 1883. 237). Deməli, VII əsrdə yaşamış “erməni” salnaməçisi Mxitar da Ana nəslindən çıxmışdır.

Azərbaycanda son çağlara qədər Analı, Anabad kəndlərinin varlığı (Список 1922. 58) göstərir ki, Ana nəslinin heç də hamısı İberiyaya, Çorox və Kür çaylarının başlandığı ərazilərə köçüb getməmişdir.

Ana və Nənə kultlarının tarixi kökləri Şumer və Elam panteonundan gəlir. Çox önəmlidir ki, həmin mifik düşüncənin izləri arxaik türk inancında eyni və ya oxşar formalarda özünü göstərir.

Elamın və Şumerin aparıcı etnoslarının inancında ilahə Ana və Ama qadınları, doğumu, bərəkəti himayə edir. Körpə uşaqları xəterli ruhlardan qoruyur. Türk eposlarındakı Ağ Ana, Bay Ana, Umay, Umay Ene də həmin vəzifələri yerinə yetirir. Ağ Ana dalğaların arasındakı ağ köpüklərin içində qadın kimi gözə görünür və Tanrıya ilham verir ki, dünyanı yaratsın (Мифы I. 1980. 132; Cavad Heyət 1993. 65; Куда-рина 1980. 85-86).

Bizim üçün maraqlıdır ki, antik yunanların Afroditisi də dəniz üzərindəki ağ köpük arasında təsəvvür olunur. Bu da ondan irəli gəlir ki, yunanlar

Gürcülərin Aneli, ermənilərin Anetsi soyadlı salnaməçiləri türklərin Ana nəslindən çıxmışdır.

Afrodita ilahə Ananın Ellada variantıdır.

Anadolu etnoslarının Ana kultunu Afrodita adlandıraraq öz ölkələrinə aparmışlar.

Son 70 ildə etnoqrafiyanın və dilçiliyin küncünə sıxışdırılmış türkologiya elminin (Nizami Cəfərov) əsas problemlərindən biri odur ki, Ön Asiyanın ölü dillərinin türk leksikası tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Əgər indiyədək Palay, Likiya, Xatti, Elam kitabələrinin dili öyrənilsəydi, biz nəinki İberiyanın, Elladanın və Misirin qədim mədəniyyətinin, dövlətçiliyinin formalaşmasında rolumuzu sübuta yetirə bilərdik.

İlahə *Bay Ana* Troyanın Afroditası olmuşdur (Суперанская 1990. 178; Çingiz Qaraşarlı 2012. 37). Mənim fikrimcə *Bay Ana* bütün troyalıların yox, Eneyin başçılığı altında Finikiyadan çar Pirama köməyə gələn enakimlərin ilahəsi idi.

Ana bütün troyalıların yox, Eney nəslinin ilahəsi olmuşdur.

Qədim Ön Asiyada qadın ilahələr çox olmuşdur. Onların hamısı *Ana* və *Ama* adlanmırdı. Başqa etnosların *Ana* ilahələri *İştar*, *Astar*, *Aster*, *Astarta*, *Minevera*, *Ardvisur*, *Afrodita*, *Pedrita*, *Berdax*, *Emim*, *Venera*, *Astqik* və başqaları idi (Шопен 1852. 293; Рагозина 1902. 83; Рагозина 1903. 100; 230, 232; Вагнер 1901. 86; Тураев 1903. 41; Грець 2. 1907. 41, 107; Дьяконов 1990. 157) və s. Elamda hətta hər vilayətin öz *Ana* ilahəsi olmuşdur. Onlar öz etnik cizgiləri ilə bir-birlərindən fərqlənirlər (Юсифов 1968. 328).

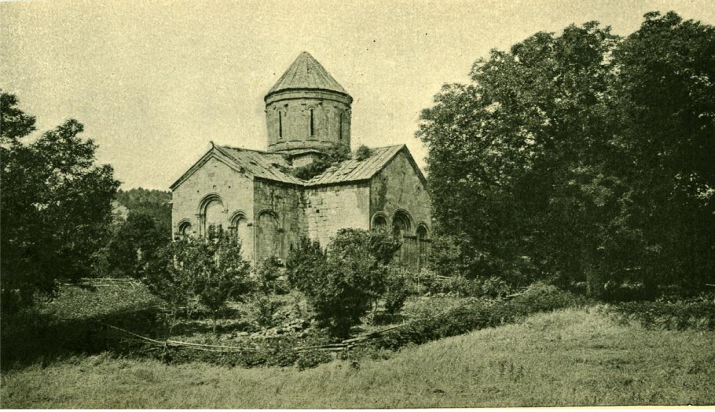
Ana sözü indi bütün türk dillərində *ana*, *ama*, *eme*, *anne* formalarında işlənir. *Sami* və bəzi *hindavropa* dillərində isə ona yalnız *Bibliya* mənşəli ad kimi rast gəlirik. Heç bir dil ailəsində *ana* sözü türk dillərində olduğu kimi geniş mənə çalarlarına malik deyildir.

Qədim Ön Asiyanın qeyri-ari və qeyri-sami dillərində *ana* sözü: 1. *ana*, 2. *nənə*, 3. qadın mənalarında işlənmişdir. E. ö. II minilliyin ortalarına aid *Palay* kitabələrində anaya *anna*, *Likiya* yazılarında *ena*

(Хойбек 1980. 315; Нойман 1980. 340), Күл тәрәмихә язларында *ana* дейилр (Янковский 1968. 18. 51).

İberyanın çoxdilli әдәбиyyatının хейли нүмунәләри Азәрбайжан әдәбиyyatının христиан қолу kimi тәdqiqat obyektinә çevrilmәlidir. Onların orijinalı yox, tәrcümәләри әlimizdә olsa da, yenә dә köhnә nәsil тәdqiqatçыların тәhlillәri әsasında müәyyән nәticәdә gәlmәk мүmkündür.

Qәdim Ön Asiyanın qeyri-ari vә qeyri-sami dillәrindә ana sözü: 1. ana, 2. nәnә, 3. qadın mәnaları bildirmişdir.

Tbet mebedinin ümumi görünüşü

İber folklorunda Şirin dastanı

Fərhad və Şirin haqqında əfsanələr yalnız müsəlman şərq ölkələrində yayılmamışdır. Həmin əfsanələr Nizamidən və Firdovsidən qabaq Bizans imperiyasının cənub-şərq vilayətlərində mövcud idi.

Şirin dastanının bəzi süjetləri qədim erməni və iber adı altında gizlənən bir çox etnoslar arasında yayılmışdı (Mapp 1899. 32; Себеос 1862. 59; Əkbər Yerevanlı 1968. 221). Gürcülər sonralar Şirin əfsanəsini öz dillərinə tərcümə edib “Şirinoziani” adlandırdılar. Ancaq belə bir gerçəkliyi dana bilmədiklər ki, süjetdəki hadisələr Gürcüstanda yox, Turanda baş verir (Хаханов 1901. 42, 39. 63).

N.Gəncəvinin tədqiqatçıları etiraf edirlər ki, Şirin haqqında əfsanələr XII əsrə qədər bəzi Qafqaz xalqlarının ağız ədəbiyyatında mövcud olmuşdur (Алиев 1960. 20-26; Beqdeli 1970. 38).

Belə hesab edirik ki, N.Gəncəvinin Bərdədə gördüyü əlyazma Şirin, Xosrov və Fərhad haqqında yeganə əlyazması olmamışdır. Çünki xristianlıq dövründə kilsələrdə, xristianlıqdan qabaq bütprəst məbədlərdə salnamələr yazılırdı.

İberiyada xristianlıq dövrü salnamələri Bazar, Safar, Kərəm, Ucarma şəhərlərində yazılırdı (Джанашвили 1900. 20; Хаханов 1901, 99). Xristianlıqdan qabaqkı salnamələrin yazıldığı əsas məbədlər Ana və Ani məbədləri idi (Mapp 1917. 38).

Fərhad və Şirin mövzusunun yalnız Nizaminin, Firdovsinin poemaları əsasında öyrənmək olmaz. Ona görə ki, həmin əsərlər tarixin özü deyil, tarixin kölgəsidir. Qəzənfər Əliyev 1960-cı ildə Moskvanın “Nauka” nəşriyyatında çap etdirdiyi kitabında yazır ki, şərq şairləri Xosrovla Şirinin arasında yaşanan eşqə sonralar çoxlu əlavələr eləyiblər (Алиев 1960. 196-197).

*“Şirin” dastanı
İberiyanın türk
nəsilələrinə
məxsusdur.*

*Ana məbədlərində
xristianlıqdan
qabaq salnamələr
yazılırdı.*

Doğrudan da Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” mənzum romanında elə süjetlər və personajlar var ki, onların adına tarixi mənbələrdə rast gəlmirik. Bu da təbiidir. Çünki Nizami tarix yazmırdı, hadisələrin poetik mənzərəsini yaradırdı.

Şirin və Xosrov haqqında ilk yazılı mənbələr VII əsrə aiddir. Həmin mənbələrdən üçündə onlar tarixi şəxsiyyətlər kimi verilmişdir. Hər üç əsərin müəllifi Bizansla İran arasında müharibələrin şahidi idi.

Şirin haqqında ilk məlumatları qələmə alan tarixçilərdən biri Feofilakt Simokatdadır. Əslən Misirdən olan F.Simokatta Bizans imperatoru İraklın katibi olmuş, Bizansla İran arasında döyüşləri gözləri ilə görmüşdür.

Şirin haqqında məlumat verən ikinci tarixçi yepiskop Sebeosdur. Sebeos (VII əsr) “İmperator İraklın tarixi” kitabında Şirinin ağı, gözəlliyi, xristian təəssübkeşliyi haqqında məlumat verir (Себеос 1862. 136, 194).

Üçüncü mənbə VII əsrə aid müəllifi məlum olmayan Suriya xronikasıdır. Həmin salnamədə başqa mənbələrdə olmayan maraqlı bilgilər vardır (Пигулевская 1941. 3-171). Həmin bilgilərə görə, Şirin aramey qızıdır (Алиев 1960. 21-26). Ancaq yanlış olaraq bəzi tədqiqatçılar aramey qızı deyimini *erməni qızı* kimi başa düşürlər.

N.Gəncəvi Şirini Aran, Abxaz və Ərməniyyə hakimi Məhin banunun qardaşı qızı və vəliəhdi kimi təqdim edir. Ərməniyyənin hakimi olmaq hələ erməni olmaq deyil. Ermənilər tarixi qaynaqlara yox, Nizamının və sonrakı şairlərin poetik düşüncəsinə istinadən Şirinin erməni qızı olduğunu iddia edirlər. Onların söyləri nəticəsində Şirin Böyük Sovet Ensiklopediyasına erməni qızı kimi daxil edilmişdir.

Şərq şairlərindən fərqli olaraq Bizans-İran müharibələrinin şahidi olan salnaməçilər Şirinin etnik

Şirin tarixi şəxsiyyət olub, VII əsrdə yaşamışdır. Şirin kultunun kökləri isə tarixin dərinliklərindən gəlir.

Yepiskop Sebeos Şirini erməni qızı kimi təqdim etmir, sadəcə bildirir ki, o, xristiandır.

mənsubiyyəti haqqında bir söz demirlər. Sadəcə bildirirlər ki, o, xristiandır aramey və ya rumludur (Алиев 1960. 11. 23).

“Albaniya tarixi”ndə Şirinin adı çəkilmişdir. Göstərilir ki, o, Xosrovun arvadıdır və xristiandır. Xristianları himayə etmiş, Albaniya katolikosu Vironu 30 illik sürgündən azad edib, ölkəsinə qaytarmışdır. Musa Kaqankatuklu yazmır ki, həmin xristian qadın alban və ya ermənidir.

Qəzənfər Əliyev belə hesab edir ki, Şirinə aid olan rumlu sözü romalı demək deyil. Bu söz bizanslı kimi başa düşülməlidir (Алиев 1960. 22, 23). Ancaq bizanslı hələ yunan demək deyil. Çünki Bizans o zaman çoxtayfalı dövlət idi. Onun ərazisində çoxdilli xalqlar yaşayırdılar. Ərəb işğalı ərəfəsində Bizansın cənub sınırları İordan çayına və Xuristanın Bərdək şəhərinə çatırdı.

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, nə yepiskop Sebeos, nə də Feofilakt Simokatda Şirinin etnik kimliyinə toxunmuşlar. Yalnız VII əsr anonim Suriya xronikasında onun aramey qızı olduğu göstərilir (Пигулевская 1941. 69; Алиев 1960. 30).

Aramey Suriyanın sami dilli mənbələrdə adıdır. Aramey adı altında tarixən çoxlu xalqlar gizlənmişdir. Onların arasındakı həm sami, həm türk mənşəli nəsilər var idi.

VIII əsrdən sonrakı müsəlman tarixçiləri aramey adını ermən kimi yazıya almışlar. Təbəri, Cahiz, Zəkəriyyə Qəzvini və b. yazırlar ki, Şirin ermən vilayət hakimlərindən birinin qızıdır (Beqdeli 1970. 22, 42). Nizamidən sonrakı şairlər ermən və aramey etnik adlarını fərqləndirmədən özlərindən qabaqkı məlumatları təkrar edirlər. Burada incə bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Arma bütün ermənilərin yox, ermənilərin mənşəyinə daxil olan etnoslardan birinin adıdır. Bu barədə Suriya tarixçisi Mar Abasa (e. ö. III əsr)

*Şirin VII əsr
anonim Suriya
salnəsinə görə
aramey qızıdır.
Arameylər erməni
deyil.*

istinadən Musa Xorenli məlumat verir (Шопен 1866. 494; Albaniya tarixi 1993. 19; Хоренский 1893. 289). Babilin Assuriya üzərində qələbəsindən sonra (e. ö. VII əsr) Kimer mənşəli Bərdəkin (Musa Xorenlidə Paruyrun) başçılığı altında Arma adlanan yeni tayfa ittifaqı yarandı. B.B.Piotrovski 1946-cı ildə nəşr etdirdiyi “Erməni xalqının tarixi” kitabında bu etnik prosesə diqqəti cəlb etmişdir (Пиотровский 1946. 12, 31, 46).

Arma, aramey tayfa ittifaqının hakim nəslə kumərlər, vassal nəsiləri samilər idi. N.Gəncəvi deyəndə ki, Şirin Ərmən elinə qayıtdı, bu, o demək deyil ki, o, erməni qızıdır. Şirin bir zaman arameylər üzərində hökmran olan *Bərdək* nəslindən çıxmışdır.

Şirinin etnik mənsubiyyətini öyrənmək üçün ən tutarlı mənbə yepiskop Sebeosun (VII əsr) “İmperator İrəkin tarixi” əsəridir (Себеос 1862. 3-176). Sebeosun fikrincə, Şirin mənşəcə Xuriztanın xəzinədarlar nəslindən çıxmışdır (Себеос 1862. 49-51).

Sebeos yazır ki, Xosrov Pərviz Bizansla müharibə ərafəsində əmr etdi ki, İrən ərazisində yaşayan bütün xristianlar ermənilərin məzhəbini qəbul etsinlər, Şirin həmin qərarla razılaşdı (Себеос 1862. 136).

Əgər Şirin erməni qızı olsaydı, şahın qərarını sevinclə qarşılayardı. Ancaq görüldüyü kimi o, bir qəddər tərəddüd edir və durumun çıxılmaz olduğunu görüb, razılaşmalı olur.

Ancaq elə hallar da olurdu ki, 36 il Sasani saraqının baş xatunu olan Şirin (Beqdeli 1970. 28) şahın qərarı ilə razılaşmırdı. İmperator Mavrikinin xahişi ilə Xosrov Pərviz xristian müqəddəslərdən birinin sümük-lərini Xuzistandan Bizansa göndərəndə Şirin etiraz etmişdi. Əgər Şirin yerli yox, rumlu və ya Bizans mənşəli olsaydı, şahın qərarına sevinərdi. Belə hesab edirik ki, Xuzistan kilsələrinin Bizansa meyli etnik yox, siyasi faktorla bağlıdır. Çünki atəşpərəst İrənin

Şirin Bərdəlidir, yəni Eləmin Bərdək nəslindəndir. N.Gəncəvi onu Albaniyaya gətirmişdir.

Şirin erməni qızı olsaydı, Xosrov Pərvizin qərarına sevinərdi. Əksinə o, erməni adını eşidəndə məyus olur.

qorxusu qarşısında qədim Elam kültürünün daşıyıcıları olan xuzistanlılar xristian Bizansın timsalında özlərinə arxa axtarırdılar.

Yepiskop Sebeos yazır ki, Şirin xujastanlı, yəni xuzistanlıdır və ölkənin xəzinədarlar nəslindəndir (Себеос 1862. 49, 50, 51). Bu fakt Əbülqasim Firdovsinin Şirinin mənşəyi haqqında məlumatının gerçəkliyə uyğun olmadığını göstərir.

Şirinə mənfi münasibətini gizlətməyən Ə.Firdovsi yazır ki, o, hökmdar nəslindən deyildir. Ancaq bu, Qəzənfər Əliyevin və Qulamhüseyn Beqdelinin düşündüyü kimi, o demək deyil ki, o zadəgan nəslindən çıxmamışdır. Şirinin əcdadları sonralar Xuzistan adlanan Elamda federativ dövlət yaratmışdılar. Əhəmənilər həmin dövləti məhv edərək onun xarabalıqları üzərində yeni imperiyanın əsasını qoydular. Ölkənin mərkəzi şəhəri Şuşa (bəzi mənbələrdə Suz, Suş) onların inzibati iqamətgahına çevrildi (Рагозина 1903. 356).

Elamın süqutundan sonra ölkənin zadəgan nəsiləri inanılmaz bir mətanətlə özlərindən qat-qat güclü olan əhəmənilərə qarşı çıxdılar və üç şəhərdə xəzinədarlar dövlətini qurdular.

Makedoniyalı İsgəndər əhəmənilərin varlığına son qoyanda xəzinədarlar onu sevinclə qarşıladılar. İsgəndər əhəmənilərin əzəli düşməni olduqlarını nəzərə alaraq xəzinədarların dövlət statusunu tanıdı (Yusifov 1993. 327; Fazili 1970. 78).

Şirin Xəzinədarlar dövlətinin hansı nəslindən çıxmışdır, bu, məlum deyil. Dövlətin üç güclü nəslə Anşan, Şuşa və Partaq (sonrakı Bərdə) idi. Düşünürük ki, Şirin bu üç nəsilədən birinin – Bərdək nəslinin nümayəndəsidir.

Məlumdur ki, qədim Elam dövləti etnik tərkibinə görə yekcins deyildi. Ölkədə üç irq (ağ, qara, palıd) və üç dil mövcud idi (Массон 1964; 321; Юсифов 1968.

Anşan, Şuşa və Bərdək Elamın üç güclü nəslə olmuşdur. Xəzinədarlar dövləti həmin nəsilərin yurdlarında yaradılmışdır.

91; Историография 2002. 17). Həmin dillər kam (hami), sam (sami) və türk dillərinə qohum idi. Z.A.Raqozina 1903-cü ildə nəşr etdirdiyi “Midiya tarixi” kitabında yazır ki, həmin dillərin heç biri əhəmənilərin və sasanilərin dilinə bənzəmirdi (Рагозина 1903. 311, 318).

Baqastan (N.Gəncəvidə Bisütun) yazılarının bir mətni o üç dildən birində yazılmışdır. Rus alimi Z.A.Raqozina, alman alimləri Ernst Herzfeld və Fridrix Vaysbax XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində müəyyən etdilər ki, Baqastan qayasının Anşan dilində yazılan mətni iltisəqi olub, türk və ya Turan dillərinə qohumdur (Рагозина 1903. 318; Herzfeld 1930. 12-19; Veissbach 1911. 3-241).

Sonra N.Y.Marr həmin mətn üzərində tədqiqatları davam etdirdi. 1914-cü ildə Peterburqda və 1920-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdirdiyi əsərlərində bildirdi ki, Baqastan yazılarının 3-cü mətni Yafəs dillərinə qohumdur. Əhəmənilərin təzyiqi ilə Qafqaza köçən Elam nəsilləri burada yerli xalqlarla qaynayıb-qarışmış, Elam dilinin təsiri ilə Cənubi Qafqazın Yafəs dilləri formalaşmışdır (Март 1914. 3-76; Март 1920. 3-54).

N.Y.Marr Yafəs dilləri deyəndə mümkün qədər orada türk etnolinqvistik faktorunun üstündən keçməyə çalışır. Ancaq ondan fərqli olaraq erməni mənşəli Türkiyə alimi Aşot Dilaçar Fridrix Vaysbax kimi Elam dilinin türk dilləri ilə qohum olduğunu bildirir (Veissbach 1911. 3 – 241; Dilacar 1936. 10-62).

Albaniya və İberianın qəbilə-tayfa dillərinin tədqiqi göstərir ki, N.Y.Marr qismən, F.H.Vaysbax tamamilə öz fikirlərində doğrudur.

Q.Beqdeli və Q.Əliyev belə hesab edirlər ki, Şirin əfsanəsi Xuzistanda yaranmış, sasanilərin zamanında Qafqaza gəlmişdir.

Belə hesab edirəm ki, Fərhad və Şirin əfsanəsinin daha arxaik variantları əhəmənilərin zamanında

Baqastan kitabəsinin 3-cü mətni arxaik türk dillərinin birində yazılıb.

Baqastan qayasının Anşan mətni iltisəqi olub, türk və ya Turan dillərinə qohumdur.

Qafqaza gəlmiş, sasanilərin zamanında davam etmişdir. Həmin əfsanələri Elamdan Albaniya və İberiyaya köçən Şuşa və Bərdə nəsilləri gətirmişlər.

Elamdan Albaniyaya köçən nəsillər üç Bərdək, iki Şuşa şəhərini salmışdır. Bu barədə mən öz tədqiqatımın nəticələrini elmi ictimaiyyətə çatdırmışam (Cəfərsoy 2008. 78-84; Cəfərsoy 2012. 49-55).

“Şirinoz” dastanını Elamdan Arana, oradan Kaxetiyyə köçən Bərdək və Şuşa nəsilləri gətirmişdir. Fikrimi onomastik və etnolinqvistik faktlar təsdiq edir: Elamda Baq – Albaniyada Qarabağ və Ağbağ, Elamda Şuşa – Albaniya və İberiyada Şuşa, Elamda Partaq – Albaniyada Bərdək, İberiyada Berdak və s.

Şirin qədim ön Asiya panteonunda sevgi mələklərindən biri, orta yüzil tarixçilərinin əsərlərində gerçək tarixi şəxsiyyətdir. Aralıq dənizi hövzəsinin şərq ucqarlarında Seren adlı qadınlar çox idi. Şirin onlardan biri olub, Xosrov Pərvizin zamanında yaşamışdır. O, füsunkar gözəlliyi və ağılı ilə 36 il 12 min qadının topladığı Mədain hərəmxanasını idarə etmişdir. Hətta tam təsdiq olunmamış məlumatlara görə, Şirin Xosrov Pərvizi öz dinindən döndərmişdir. Oğlu Qubad (N.Gəncəvidə Şiruyə) həbsxanaya saldırdığı atasını ittiham edir ki, o, öz əcdadlarının dininə sadiq qalmamışdır.

Əbdürrəşid Bakuvi yazır: – Qəsri-Şirin Bağdadla Həmədan arasında, Xabur çayının Fərat çayına töküldüyü yerdə yüksək qayalıq sahilə salınıb. Onu Xosrov Pərviz Allahın gözəl məxluqlarından biri Şirin üçün tikdirib (Bakuvi 1992. 102-103).

Şirin öz qəsridə əyləşib, şah sarayından çox da uzaq olmayan yerlərdə kilsələr, monastırlar tikdirirdi. Keşişlər, rahiblər dövlət xəzinəsindən paltar və maaş alırdılar (Себеос 1862. 50). Hətta o, Xosrovdan qaçaqkı əri Fərhadı (Suriya salnaməsində *Porati*) Xuzis-

Şirin qədim Ön Asiya etnoslarının panteonunda sevgi mələyi idi.

Şirini Xuzistanın Bərdək şəhərindən Albaniya Bərdəsinə N.Gəncəvi gətirib.

tana gətirtmiş və bütün İran xristianlarının başçısı təyin etmişdi (Алиев 1960. 30).

Bəzi mənbələrə görə, Şirinin yepiskop seçdirdiyi adam onun öz yerlisi Poratlı Qriqori idi. Bəsrə ilə Xuzistan arasındakı Porat ölkəsi (Алиев 1960. 33, 35) Ərəb xilafəti yaranana qədər gah yunanların, gah da farsların təsiri altına düşürdü.

Nəzərə alsaq ki, Porat Fərat, Fərhad adının arxaik variantıdır, onda Fərhadın Şirinin ilk əri olması haqqında epizodik qeydlərə inanmaq olar. Başqa bir mənbəyə görə, Şirinin İran kilsələrinə başçı təyin elədiyi adam Kaşqarlı Qriqori olmuşdur.

Biz Kaşqar deyəndə Mahmud Kaşğarının doğulduğu Çin Türküstanının Kaşğar mahalını başa düşürük. Ancaq bundan çox-çox qabaq e. ö. I minillikdə Şimali Suriyada (Дяконов 1951. 293; Yusifov 1993. 343) və bizim eramın V-XI əsrlərində Xuzistanla Bəsrə arasında Kaşqar adlı ölkələr və şəhərlər olmuşdur (Египше 1971. 162; Ибн-Хордадбех 1986. 148).

Assuriya hökmdarı II Assurnasirapal Su çayını keçərək Kaşqar şəhərini tutmuşdu. Assuroloqların Kaşiar kimi oxuduqları şəhərin və dağın adı Kaşğar olmuşdur. Ona görə ki, orta əsr mənbələrində bu ada Kaşiar yox, Kaşğar və Kaşqar variantlarında rast gəlik (Египше 1971. 162; Ибн-Хордадбех 1986. 148). Eyni zamanda mixiyazılı kitabələrdə “ğ” səsi “ia” sillabik formantı ilə verilir.

Belə hesab edirik ki, Kaşqar ölkəsinin əhalisi indiki Qaşqay türklərinin əcdadlarıdır. Qaşqaylar indidə həmin ərazidə – Xuzistanla Fars körfəzinin arasında yaşayırlar (Şanan Azer 1942. 12).

Şirinin sağlığında – VII əsrdə Dəclə və Fərat çaylarının arasındakı Kaşqar kilsəsi yepiskopluq mərkəzi idi (Ибн-Хордадбех 1986. 148). Belə hesab edirik ki, Şirin Fərhadı Bizansdan yox, Bizansla İran arasındakı Kaşqar şəhərindən öz yanına gətirmişdir. Xos-

*Fərhad və Fərat
Porat totem adının
dəyişilmiş
formalarıdır.*

*Porat boz at
deməkdir. Çünki
Ön Asiyanın bəzi
qədim etnosları
Fərat çayına boz
at qurban
kəsərdilər.*

rov Şirinə deyir ki, Bəhram Çubinlə döyüşdə sənin əvvəlki ərinə rast gəldim. Şirin çox keçmir ki, öz keçmiş ərini kilsəyə gətirdir və bütün xristianlara əmr edir ki, onu özlərinə mənəvi başçı seçsinlər.

Mixail Asorinin və bəzi erməni salnaməçilərinin yazdığına görə, Şirinin imperator Mavrikinin qızı Məryəm olmuş, Xosrova gələndən sonra Şirin adı almışdır (Себеос 1862. 197).

Fikrimizcə, Şirin Porat və Kaşqar mənşəli gözəllərin titulu olmuşdur. Gözəllərin hansı öz ağılna, fərasətinə görə saraylarda baş xatun ola bilirdisə, o, Şirin tituluna layiq görülürdü. Çünki Şirin kultu Xosrovdan və Bizans imperatoru Mavrikidən çox qabaq Aralıq dənizinin şərqindəki etnosların inancında mövcud idi.

Qəzənfər Əliyev yazır: – *Şirin başqa bir adın dəyişilmiş forması deyilsə*, fars sözüdür (Алиев 1960. 35). Şirin necə fars sözü ola bilər ki, o, II minilliyin sonlarında indiki Türkiyənin cənubunda yaşayan etnoslardan birinin sevgi ilahəsi olmuş, oradan Seren formasında qədim Ellada panteonuna keçmişdir.

Ernst Renan yazır: – Aralıq dənizi hövzəsinin bəzi qədim etnosları öz dəniz mələklərini *Siren* adlandırdılar (Эрнст Ренан IV, 226). Belə hesab edirik ki, Şirin adı əski Siren teoniminin dəyişilmiş formasıdır.

Bizans tarixçisi Feofan (– 817) Şirinin adını *Seiren* kimi yazıya almışdır (Алиев 1960. 26). Feofilakt Simokatta Şirini *Sira* (Себеос 1862. 196) adlandırır. XII əsrdə yazılmış bir Suriya salnaməsində də bu ad *Sira* kimi göstərilmişdir (Бертельс 1956. 107).

Şota Rustavelidə *Siren* cənnətdə gözəl səsə oxuyan quşlara deyilir (Шота Руставели 1982. 332). Alban əsilli gürcü şairi Şota Uruzaveli əfsanəvi Siren obrazını qədim Ellada folklorundan götürmüşdür. Homerdə *Siren* gözəl səsli dəniz mələklərinin adıdır. Onlar ecazkar mahnıları ilə dənizçiləri özlərinə məftun

Şirin Seren mələk adının dəyişilmiş variantıdır və fars sözü deyil.

edir, sonra uzaq bir adada suda batırıb öldürüdürlər (Авраам Норов 1828. 188).

İberiya folklorunun Şirin obrazı Nizaminin və Firdovsinin Şirininə az bənzəyir. Ellada ədəbiyyatında olduğu kimi İberiya folklorunda Şirin əfsanəvi nəğməkar qızlardan biridir (Хаханов 1901. 59. 63).

Ellada folklorunda Şirin şərq ədəbiyyatında olduğu kimi sevimli qızlar deyildir, qorxulu dəniz mələkləridir. Buna səbəb nədir? Səbəb odur ki, Siren yunanlara yad olan Şərqi Aralıq dənizi xalqlarının mələkləridir. Qədim yunanlar yalnız Şireni yox, Ön Asiyanın bir çox xeyirxah ilahələrini mənfi obrazlar kimi öz panteonlarına daxil etmişlər.

Erməni folklorunda Şirin bəzən Sirun adlandırılır (Əkbər Yerevanlı 1968. 221). Sirun eyni zamanda erməni dilində sevgi deməkdir. Qədim erməni, yəni H'ay dilində isə sevməyə, sevlməyə *sire* deyilir (Mapp 1903. 16).

Bundan əlavə Vardanın “Tarix”ində siram sözü var. N.Y.Marra görə, *siram* əkinlə, cücərti ilə bağlı nəmənəm sözüdür (Mapp 1899. 32). Belə hesab edirik ki, burada məlum olmayan bir şey yoxdur. Mənşəcə türk olan xristianlıqdan öncəki h'aylar (Джафаров 2008. 80-86) qadın yaradıcı gücünə siram deyirdilər. Sir – “sevgi”, am – “qadın” deməkdir. Am, ama sözləri qadınla bağlı sözlər kimi tarixən bulqar-çuvaş dillərində işlək olmuşdur.

Ari mənşəli etnoslar sevməyə lov, love, lyubov deyirlər. Samilər isə həmin anlamda aşk, eşq sözlərini işlədirlər.

XIX əsrdə yaşamış çuvaş şairi Maksim Arzamasov yazır ki, xristianlıqdan qabaq çuvaşlar sevgi ayini keçirirdilər. Həmin ayin *siren* adlanardı (Родионов 1983. 21-22).

Seren Homera görə, gözəl səslə dəniz mələkləridir.

Yunan və İran folklorunda Şirin mənfi obrazdır.

VII əsrin başqa tarixçilərindən fərqli olaraq yepiskop Sebeos Şirini *bambiş* adlandırır (Себеос 1862. 50).

Qəzənfər Əliyevin və Qulamhüseyn Bəqdelinin fikrincə, *bambiş* pəhləvi dilindəki *banui banuan*, yəni xanımlar xanımı sözündəndir (Алиев 1960. 27; Бер-дели 1970. 16).

Düzdür, pəhləvicə *banui-banuan* baş xatun deməkdir. Ancaq onun *bambiş* tituluna bir aidiyyatı yoxdur. İlk öncə ona görə ki, Q.Əliyev və Q.Bəqdeli bu titulu *banbiş* kimi qəbul etsələr də, ilkin mənbələrdə o, *banbiş* yox, *bambiş* formasında yazıya alınmışdır (Себеос 1962. 50; Фавстос Бузанд 1953. 36; Абергян 1975. 576).

Qədim erməni mənbələrində yalnız Şirin yox, bütün zadəgan qadınları *bambiş* adlandırılır. H'Ау dilinin tədqiqatçılarının demək olar ki, hamısı *bambiş* titulu *xatunlar xatunu* kimi izah edirlər (Абергян 1975. 575).

İltisəqi dilli h'aylar (indiki ermənilər yox) qədim türklər kimi baş xatunlara *bambiş* deyirdilər. Bəm türk dillərindəki *am*, yəni qadın, *biş* baş, böyük sözləridir.

Bəm sözünə qadın, qız mənasında Dədəmiz Qorqudun kitabında təsadüf edirik. Beyrək dastanda *bamsı* titulu daşıyır. Bu da çoxlu qadına sahib olan deməkdir. Beyrək Banu Çiçəkdən qabaq kafir qızı Selcan xatunla evlənmiş, bu izdivacdan böyük bir kənd törəmişdi. Həmin kənd *Amışqa* adlanırdı. Kəndin sakinləri deyirdilər ki, biz xristian olsaq da, türk əsilliyik, Beyrəklə Selcan xatunun nəslindənik (Бартольд 1999. 316).

Amışqa adının kökündə *am*, yəni qadın sözü durur. Biz xristian salnamələrini tədqiq etdikcə görürük ki, orada yüzlərlə bu cür adlar, titullar var.

İberiya folklorundakı Şirinoz, Ellada panteonundakı Siren, çuvaş folklorundakı Seren N.Gəncəvinin Şirin surətinin arxaik variantlarıdır. Dinlər, ayınlar 4

Bambiş pəhləvicə yox, türkcə xatunlar xatunu deməkdir.

İltisəqi dilli h'aylar şah və zadəgan xatunlarına bambiş deyirdilər.

İberiya, Ellada və qədim bulqar folklorundakı Siren N.Gəncəvinin Şirin obrazının arxaik variantlarıdır.

min illik bir dövr ərzində dəfələrlə dəyişilmiş, qədim Siren kultu öz ilkin məzmununu itirmişdir. Yalnız dəyişməyən bir şey var. O da Siren sözünün *sevgi* anlamıdır. Çuvaşlar xristian dinini qəbul edənə qədər hər ilin yaz fəslində keçirdikləri sevgi ayinini *Siren* adlandırırdılar (Родионов 1983. 21-24).

Qarayazı mağara-monastrlarının oyma su çuxurları

Sulaq dastanı

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Gürcüstanın XII əsrə qədərki ədəbiyyatı yalnız gürcülərin ədəbiyyatı deyildir. Kür boyunda gürcülərdən qabaq yaşayan albanların, iberlərin, buntürklərin, xəzərlərin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələridir.

Bunu bilən gürcü tədqiqatçıları xüsusi olaraq diqqətə çatdırırlar ki, Sulaq yalnız metexlərin dastanıdır (Хаханов 1895, 5. 57). Onların fikrincə, Metex kartvəllərin qədim əcdadlarından biridir (Лордкипанидзе 1978. 20. 22; Бакрадзе, Берзенов 1870. 84).

Əslində isə Turan xalqlarından biri olan metexlər indiki gürcülərin əcdadları deyildir. Bir çox iltisəqi dilli etnoslar Gürcüstanda sami mənşəli baqrationlar tərəfindən assimilyasiya olunmuş, tədricən indiki gürcü xalqı yaranmışdır. Metex və ya meşəxlər də onlardan biridir. Кероп Патканов hələ XIX əsrin sonlarında yazırdı: – Moiseyin təfsirçilərinə görə, iberlər (baqrationlar yox) tiber və ya metexlərdən törəyiblər (Патканов 1848. 240, 245).

Metexlər Kür çayı boyuna köçməzdən qabaq Elam ərazisində yaşayırdılar. Onların adı mixiyazılı kitabələrdə *Mataktu* formasında yazıya alınmışdır. Elamın bir vilayəti və həmin vilayətin mərkəzi şəhəri Mataktu adlanırdı (Мещанинов 1917, 6; Юсифов 1968, 270).

Fikrimizcə, “Sulaq” dastanı metexlərin deyil. Metexlər onu öz qonşuları Sulaq nəslindən mənimsəmişlər. Sulaqlar kimdir? Onlar hansı xalqın əcdadlarıdır? Bu barədə erməni və gürcü tədqiqatçıları çox şey bilirlər. Azərbaycan tədqiqatçıları isə ümumiyyətlə, bu mövzuya toxunmamışlar.

Sulaq Qafqazdan Misirə, Romaya və Kırıma qədər yayılmış türk etnoslarından biridir. İlk dəfə onların adına qədim Misirin piramida mətnlərində rast gəlirik.

*“Sulaq”
metexlərin yox,
sulaqların
dastanıdır.*

Yəhudi tarixçisi İosif Flavi (I əsr) yazır ki, Misir fironlarından biri *Sulak* olmuşdur. O, İudeya hökmdarı Davidin çağdaşı idi (Иосиф Флавий 52390. 381).

Nəzərə alsaq ki, çar və peyğəmbər David eradan öncə XI yüzildə yaşamışdır, deməli Sulak e. ö. II minilliyin sonlarında Misirin ən güclü nəsillərindən biri olmuşdur. Əldə olan mənbələrin tədqiqi göstərir ki, Sulak bütün Misirdə yox, Misirin bir hissəsində hökmranlıq etmişdir.

Daha sonra Sulak nəslinə Kolxidada rast gəlik. Kolxidanın ilk kahin-hökmdarlarından biri Sulak totem adı daşıyırdı. Yunan tarixçilərinin yazdığına görə, kolxların hökmdarı *Sulak* çar Ayetin oğludur (Лордкипанидзе 1978. 138). Məlumdur ki, Kolxida etnoslarının bir hissəsi Misir mənşəlidir. Belə hesab edirik ki, sulaklar kolxlar, ayetlər və b. birlikdə Nil vadisindən qovulmuş, e. ö. VI əsrdə Qara dənizin şərq sahillərinə gəlib çıxmışdır.

Mətnşünaslar həmin *Sulakın* adını gah *Sulak*, gah *Saulak*, gah da *Savmak* kimi oxuyurlar (Голенко 1951. 199). Plini Sekunda görə, həmin Saulak Savmak deyildir (Лордкипанидзе 1978. 135).

Qədim erməni tarixçiləri Sulak nəslinin adını *Slaq* kimi yazıya almışlar. Həmin mənbələrdən görünür ki, sulaklar h'ayların hakim feodal nəsillərindən biri olmuşlar. Musa Xorenli yazır: – Deyə bilmərəm, Sulaq H'Ay nəslidir, yoxsa aborigendir (Хоренский 1893. 60).

Sulaq nəslindən çarlarla yanaşı görkəmli din xadimləri çıxmışdır. Sulaq tayfa başçıları arasında tanınmış din xadimləri vardı. Onlardan biri V əsrdə yaşamış, katolik kilsəsinin nümayəndəsi kimi Romadan Mesopotamiyaya göndərilmişdi (Касумова 2005. 9).

Sulakların hamısı yunanlarla, daha sonra romalılarla döyüzlərdə məhv olub getməmişdir. Onların sağ

Misir fironlarından biri Sulak totem adı daşıyırdı.

Sulaq Ay nəslindəndir. Qədim erməni mənbələrinin çoxunda H'Ay Ay adlandırılır.

Sulak nəslindən fironlar, kahinlər, xristian din xadimləri çıxmışdır.

qalan nəsilləri çox sonralar səfəvi və osmanlı hərbi qüvvələrinin tərkibinə daxil olmuşlar.

Sultan Süleyman öləndə Solaq tayfasının oda-başlıları və kəndxudaları papaqlarını yerə çırpıb, başlarına torpaq tökmüşdülər (Faruk Sümər 1992, 384). Bundan yüz il qabaq *Solaq* tayfasının başçısı Pir Əli Sivas hökmdarı Qazi Bürhanəddinə (1444-1498) qarşı çıxmış və döyüşdə öldürülmüşdü (Yaşar Yücel 1994, 131).

XVII əsrdə sulaqların bir qolu Anadoluda köçəri yürüklər arasında yaşayırdı (Еремеев 1969. 11). II Şah İsmayılın dövründə səfəvilərin Alaşkert hakimi *Sulaq* Hüseyn Təkəli idi (Əfəndiyev 1993. 121).

Sulaq etnotoponimləri Anadoluda və Qafqazda son illərə qədər qalırdı. XVIII əsrdə Anadoluda Sulaq kəndi qeydə alınmışdı. Həmin kənddə əfşarlar yaşayırdılar (Faruk Sümər) Yunan tarixçilərinin yazdığına görə, kolxların hökmdarı Sulak çar Ayetin oğludur (Лордкипанидзе 1978. 138). Bundan əlavə, XIX əsrdə Göyçə mahalında *Solaq* adlı kənd olmuşdur (Bayramov 2005. 51).

Dağıstanda indi də Sulak adlı şəhər var. Səfəvilərin və Nadir şahın zamanında həmin şəhər gah İranın, gah da Rusiyanın təsir dairəsinə düşürdü (Bakıxanov 1993. 69). M.Q.Canaşvili həmin Sulaq şəhərini *Solaq* adlandırır (Джанашвили 1908. 269).

Sulak etnik adı qutan quşuna sitayişlə bağlıdır. Mahmud Kaşğarının “*Divanü-luqat-it-türk*” əsərində sulaq sözü “qutan quşu” mənasında verilmişdir (DTC 1969. 513).

Monoteizmə qədərki türk mifik düşüncəsində qaz, durna, qutan quşu müqəddəs sayılırdı. Belə hesab edilirdi ki, ağ qu türündən olan quşlar Tanrının qızlarıdır (Родинов 1983. 19-28; Гумилев 1967. 347).

Musa Xorenliyə görə, Sulaq etnik adı “nizə” sözündən törəmişdir (Хоренский 1893. 247). İltisacı

Sulak etnik adı qutan quşuna sitayişlə bağlıdır.

Musa Xorenli yazır ki, Sulaq “nizə” deməkdir. Çünki, onlar nizənin ucluğunu qutan quşunun dindiyindən hazırlayırdılar.

dilli h'aylar ona görə nizəyə sulaq deyirdilər ki, dəmirin kəşfindən qabaq onların əcdadları nizə ucluqlarını qutan quşlarının dimdiyindən hazırlayırdılar.

“Sulaq” gürcülərin dastanı deyil. Eradan öncə VI-IV əsrlərdə Kolxidada hökmranlıq etmiş Sulaq nəslinin qəhrəmanlıq eposudur. Həmin dastanın ilkin nüsxələrindən biri əlimizdə olsaydı, biz İberiyanın etnik tarixi və iberlərin etnogenezi haqqında daha qiymətli bilgiləri aşkara çıxara bilərdik.

Azərbaycan – ikinci Azərbaycan

Azərbaycan xalqının əcdadlarından biri olan azərlər eyni zamanda Acar xalqının mənşəyinə daxil olmuşdur. Acar ölkə adına çox sonralar rast gəlirik. Qədim erməni, yəhudi tarixçilərinin əsərlərində, Misir kahini Manetonun (e. ö. III əsr) salnaməsində Azər nəslinin ölkəsi Azaria adlandırılır (Хоренский 1809. 224; Орбели 1913. 114; Рагозина 1902. 481, 492; Эрнст Ренан 2750. 202; Генрих Грець 2. 1907. 80; Велльгаузен 1909. 170, 193).

Azərbaycan xalqının əcdadlarından biri olan azərlər Acar xalqının mənşəyinə daxil olmuşdur.

Azəriya – ikinci Azərbaycandır. İbn-Xordadbeh yazır: – Azərbaycandan başqa Ərməniyyə sınığında ikinci bir *Azarbazqan* da vardır (Ибн-Хордадбех 1986. 106). Müəllif həmin Azərbaycan ölkəsinin hakimini *Azarbazqan şah* adlandırır. III əsrdə həmin şahlıq (əslində vassal ölkə) Sasani Ərdəşirə tabe idi (Ибн-Хордадбех 1986. 161).

Belə hesab edirik ki, orta yüzil tarixçilərinin ikinci *Azarbazqan* adlandırdıqları ölkə hardasa Naxçıvanla Van gölü arasında yerləşmiş, Azər nəslinin bir sıra görkəmli simaları Naxçıvanda yaşamışdır. Çünki Yaqut Həməvi Naxçıvanın tanınmış zadəganları arasında *əl-Azari* nisbəli bir neçə adamın adını çəkir (Ибн-Хордадбех 1986. 51).

Azər nəslinin qədim yurd yerlərindən biri Naxçıvan idi.

İosif Orbeli Azər etnik adını Aşaruni kimi oxuyur. Yazır ki, Van gölü yaxınlığından tapılan VII əsrə aid Baqavan kitabəsində *Asaruni* qəbiləsinin adı çəkilir (Орбели 1913. 114). Həmin Azar (-uni xalq deyil, sonluğudur) qəbiləsi o zaman xristian idi. Məşhur Aləm kilsəsini Azar nəslinin yepiskopu tikdirmişdi (Орбели 1913. 131).

Strabon ikinci Azərbaycanı Azaria, yəni Azər ölkəsi adlandırır.

Strabon (I əsr) yazır ki, Araz çayı *Azar ölkəsinin*, yəni Naxçıvan mahalının yanından ötüb keçir (Кемал Алиев 2010. 63). Strabon Azər ölkəsini

İrandilli mənbələrdə olduğu kimi Aderbeqan və ya Aturpatkan yox, Azaria adlandırılır.

Həç gürcü mənbələrində də həmişə Azər ölkəsi Acariya kimi yazıya adlandırılmışdır. D.M.Bakradze yazır ki, acarların ölkəsi qədim gürcü salnamələrində bəzən *Azaria* kimi göstərilir (Бақрадзе 1878. 352).

Musa Xorenli də azərlərin ölkəsini Acaria yox, Azaria adlandırır. Yazır ki, *Azaria* İberiyanın bir vilayətidir (Хоренский 1809. 224). İstəxriddə isə (IX əsr) Naxçıvan H'Açaran formasındadır (Валиханова 1987. 82). Bu da acaran, yəni azərlər deməkdir.

Azər nəslini yalnız Ərdəbil və Naxçıvan ərazisində yaşamışdır. Onların bir qolu xeyli müddət Şəkini idarə etmişdir. Məsudi (-956) yazır: – Şəki hakimi *Azər* ibn-Nəbih ibn-Mühacirdir (Vəlixanlı 1974. 61).

Azər nəslinin başqa bir yurd yeri *Azərşəhr* adlanırdı. Həmin şəhər Təbrizdən Marağaya gedən yolun üstündə yerləşirdi (Велиханова 1987. 70). Bundan başqa Lütfuli bəy Azərin yazdığına görə, XVIII əsrdə Fars İraqında *Atəşgədəyə-Azər* adlı məbəd vardı (Рахмани 1987. 120). Bu da onu göstərir ki, Azər nəslinin bir hissəsi öz tarixi torpaqlarından şimala keçməmiş, Azərbaycanda qalmışdır. Azərlər Babəkin zamanında Ərdəbil ətrafında yaşayırdılar.

Səid Nəfisi yazır ki, Azər xalqı cavidanilərlə birlikdə Bəzz qalasında yaşayır. Babəkə qədərki xürrəmi başçılarından biri Azərək oğlu Həmzə (Səid Nəfisi 1940. 27, 31) Azər tayfa başçılarından biridir.

Azərlər mixiyazılı mənbələrdə Atar, daha sonra Aderba adlandırılır. -ba Elam şəkilçisidir. Belə hesab edirik ki, -ba Elam kitabələrindəki eba, yəni oba sözünün şəkilçiləşmiş variantıdır.

Atar, yəni Azər nəslini eradan öncə II minillikdə kassitlərlə birlikdə Elamı özünə tabe etmişdir. Onların bir hökmdarı Atar Kittax (e. ö. 1310-1300) titulu daşıyırdı (Хинц 1987. 111; Юсифов 1968. 74).

Musa Xorenlidə Azər nəslinin ölkəsi Azaria şəklindədir.

Babəkə qədər ərəblərə qarşı azadlıq mübarizəsinə Azər və Cavidan nəsiləri başçılıq etmişdir.

Elam dövlətçilik ənənəsinə görə, o zamana qədər Elam federativ dövlətinin başçıları Ata titulu ilə taxta çıxırdılar. Kassitlər Azərbaycandan gələrək Elamı tutandan sonra Atar (Юсифов 1968. 77), yəni Azər Ata titulunu əvəz etdi.

Kaspilər Elamı tutandan sonra Azər Ata titulunu əvəz etdi.

Ərəb mənbələrini nəzərdən keçirərkən görürük ki, Ader adındakı “d” səsi “z” məxrəcində deyilmişdir. Deməli, qədim və orta əsr mənbələrindəki Aderba elə Azər obadır. Artıq V əsr Suriya kilsə salnamələrində Azərbaycan adı Atropateni əvəz edir (Fazili 1984. 92).

Babəkin məğlubiyyəti ilə ölkəmizin ən qüdrətli nəsilərindən biri olan azərlər ölümcül yara aldılar. Ancaq tarix səhnəsindən tamamilə silinib getmədilər. Onların bir hissəsi Qara dəniz sahilinə köçüb, XIV əsrə qədər baqratonlara tabe olmadılar. Güclü assimilyasiyaya uğrasalar da, öz varlıqlarını qoruyub saxladılar (История Грузии 1946. 290) və Sultan Süleymanın dönəmində İslam dinini qəbul etdilər. Onlar indi də müsəlmandır və gənc nəslin demək olar ki, hamısı türkcə bilir, türkcə sərbəst danışır.

Azərlərin bir qolu son zamanlara qədər özünü *Aderba* adlandırır və Cənubi Azərbaycanda yaşayırdı. Onlar XVII əsrin sonlarında Sərab və Gərmrud şəhərləri arasında müşahidə edilmişdilər (Рахмани 1987. 123).

N.Maknevə görə, Acar etnik adı türk dillərindəki “sağlam”, “güclü”, “möhkəm” sözlərindən törəmişdir (Макневъ 1902. 4). Əslində isə qədim forması Azər olan bu adın kökündə *od* sözü durur. Azər kultu oda sitayişlə bağlıdır. Əlində mixiyazılı mənbələr olmasa da, Əbdüləzəl Dəmirçizadə bunu bir dilçi fəhmi ilə keçən əsrin 60-cı illərində duymuşdu.

Azər kultu Azərbaycandan İudeyaya və Nil vadisinə qədər yayılmışdı.

Azər kultu və Azər nəslinin tarixi Azərbaycan alimləri tərəfindən öyrənilməmişdir. Bu nəslin Urfada, İudeya və Misirdə tarixi varlığı yəhudi alimləri tərə-

findən öyrənilmiş, Azərbaycan tarixçiləri həmin tədqiqatlardan xəbər tutmamışlar.

Yəhudi tarixçiləri azərləri yevreylərin bir nəslə kimi təqdim edirlər. Ernst Renan yazır: – Misirli kahin Manetonun (e. ö. III əsr) siyahısında *Azer* yevreylərin 12 qolundan biridir (Эрнст Рена́н 2750. 88). Əslində isə azərlər sami mənşəli etnos deyildilər. Onlar Kənan nəslə üzərində hökmranlıq edən şimal mənşəli nəsillərdən biri olmuşlar. Məlumdur ki, Kənan tayfa ittifaqı daim bir-biri ilə vuruşan əkinçilərdən və köçərilərdən ibarət idi.

Azərlər yəhudi olsaydılar, İsrail və İndia tayfa başçıları Azərin məbədini dağıdıb, bütünü yıxmazdılar. Azər kultu daha çox Ofra (indiki Urfa) ölkəsində yayılmışdı. Bundan əlavə, Baal məbədində Azərin ağacdən bütü qoyulmuşdu. Həmin məbədi ziyarətə gələnlər Azərin bütünə buğa qurban kəsərdilər (Эрнст Рена́н 2750. 201-202).

Bəzi mənbələrdə Azərin məbədi *Azeram* adlandırılır. İsrail övladlarının gəlişinə qədər *Azeram* məbədi Baalbek şəhərində müqəddəs ibadət yerlərindən biri idi (Эрнст Рена́н 2750. 187).

Azərlər yəhudi mənbələrində Abiezer (tanrısı Azər olan nəsil) də adlandırılır. Çox cəsur nəsil olan abizerlər e. ö. XIII əsrdə İordən çayının sol sahilində yaşayırdılar (Эрнст Рена́н 2750. 196, 201).

Belə hesab edirik ki, əslən Azərbaycandan olan Azər övladları əvvəl kassitlərlə birlikdə Şərqi Anadolunun Urfa ölkəsinə gəlmiş, oradan Kənan tayfa ittifaqına qoşularaq Misirə köçmüşlər. Nil çayının deltasında Azrek şəhərinin olması (Иосиф Флавий 52390. 111) göstərir ki, azərlər kənanlarla birlikdə Misirdə yurd salmış, sonra Musa peyğəmbərlə birlikdə oradan İordən çayı boyuna qayıtmışlar.

Azrak-tanrı Azərin övladları deməkdir. Ancaq bəzən onlar yanlış olaraq İsrail əhalisi kimi təqdim

Osiris Azərin Misir formasıdır.

Azər nəslindən 2 tayfa başçısı İudeya və İsraildə hökmranlıq etmişdir.

İsrail oğullarının Baalbek şəhərində gəlişinə qədər burada Azeram məbədi var idi.

edilir. B.A.Turayev yazır: – Assurlar e. ö. 720-ci ildə azrakların çarlığını məhv edib, İsrail ərazisinə Matay və Kuta ölkələrindən adamlar köçürdülər (Туряев 1913. 66).

Əslində azraklar o yerlərin sami mənşəli etnosu deyildilər. Samilər üzərində hökmran olan şimal xalqı idilər. Azər və ya Azrak nəslİ çar Daviddən və Süleyman peyğəmbərdən sonra İudeya və İsraili öz qılıncı altında birləşdirdi.

Azər nəslindən 2 tayfa başçısı İudeya və İsrail üzərində hökmran olmuşdur. Onlardan biri Assuriya çarı II Tiqlaspalasarın (e. ö. 745-727) çağdaşı idi (Патканов 1879. 1).

Henrix Qretsə görə, İudeya çarı Azaria (e. ö. 805-755) David peyğəmbərin nəslindəndir (Генрих Грець 2. 1907. 78). Məlumdur ki, İudeya çarı David mənşəcə şami deyildi. Ağüzlü, mavi gözlü, sarı saçlı adam idi. Əgər yəhudi tarixçiləri təsdiq edirlərsə, Azər övladları David nəslindəndir, bu, o deməkdir ki, onlar sami və ari mənşəli deyillər.

Davidin və Süleyman peyğəmbərin zamanında Azər nəslinin başçıları ölkənin baş kahinləri idilər. Henrix Qrets yazır: – Azaria Sadokun oğludur. Solomon onu atasının yerinə Yerusəlim məbədinə baş kahin təyin etdi (Генрих Грець 1. 266). Sadok türk dillərindəki Satuk totem adıdır. Yerusəlim sarayının baş kahinləri Qaraxanlı hökmdarı Satuk Buğra xan ilə eyni totem adı daşıyırdı.

Azər nəslİ Süleyman peyğəmbərdən sonra ölkənin ən qüdrətli nəslinə çevrildi. Arximandrit İeronimin yazdığına görə, Azaria Solomondan 150 il sonra Qırımızı dəniz sahilindəki *Elat* və ya *Alat* şəhərini tutdu. Körfəzə çatıb, Solomon dövründə olduğu kimi. Ərəb və Hindlə ticarəti bərra etdi (Архимандрит Иероним 1883. 273; Генрих Грець 2. 1907. 80). Alat və ya Elat türk tayfasıdır. Onların adı Kiçik Asiyanın mixiyazlı

*İudeya
hökmdarı
Azaria (e. ö.
805-755) David
peyğəmbərin
nəslindəndir.*

*İudeya çarı
Azarin atası
Satuk türk
totem adı
daşıyırdı.*

kitabələrində *Alateye* kimi göstərilir. Azərbaycanda Alat, Ələt kəndlərinin əhalisi qədim elatların son qalıqlarıdır.

Azər adlı iki tayfa başçısından (Велльгаузен 1909. 170, 193) biri e. ö. 805-758-ci illərdə İsrail və İudeya çarı olmuşdur. Yaqub peyğəmbərin nəslindən olan Azər 16 yaşında taxta çıxmışdır (Рагозина 1902. 481; Генрих Грець 2. 1907. 78).

Azər hakimiyyət başına gələndən sonra Laxış şəhərində dəfn olunan atası Amasianın sümüklərini qəbirdən çıxartdırıb, David nəslinin qəbiristanlığında basdırdı (Генрих Грець 2. 1907. 78). Amasia Azərin atasıdır, deməli indiki Ermənistanın Amasiya rayonu 2-ci Azərbaycanın mahallarından biri olmuşdur.

Bəzi mənbələrdə isə Azər Yaqub peyğəmbərin kənizdən olan oğludur (Эрнст Ренан 2750. 225; Роллен 1751. 39). “Bibliya” əfsanələrində kənizdən olan oğul adı altında adətən vassal vilayətlərin tayfa başçıları təqdim olunur.

İosif Flavi (I əsr) Azərin adının *İazar* kimi yazıya almışdır. Onun fikrincə, İazar İbrahim peyğəmbərin Keturadan olan oğludur (Иосиф Флавий 52390. 50). “Tarixi-Sistan”da isə Azər İbrahim peyğəmbərin 5-ci babası kimi göstərilir (Тарихи-Систан 1974. 75). Bütün bu məlumatlar təsdiq edir ki, azərlər Azərbaycanın qədim qeyri-ari və qeyri-sami etnoslarından biri olmuşlar.

Assurlar e. ö. 720-ci ildə İudeya və İsraildə Azər nəslini hakimiyyətdən salsalar da, onlar məhv olub, tamamilə tarix səhnəsindən çıxmədilər. Həmin nəsildən Şlum ben-Azar Kserksin və II Daranın zamanında Kənan şəhəri Elefantində mülk, var-dövlət sahibi idi (Волков 1915. 34).

Yəhudi tarixçilərinə görə, Azər (bəzi mənbələrdə *Ezeron*) oğulları çar və peyğəmbər Davidin zamanında tamamilə iudalaşmışdılar (Велльгаузен

Müqəddəs torpaqlarda Elat, Durna şəhərlərini salanlar bizim əcdadlarımızdır.

İosif Flaviyə görə Azər İbrahim peyğəmbərin Keturadan olan oğludur.

Uz türk tayfalarından biridir.

1909. 189). Yəhudi tarixçilərinin iudalaşmışdı iddiası ilə razılaşmaq olmaz. Karaim və Kırımçaklar min ildən artıqdır ki, yəhudi dinini qəbul ediblər. Ancaq onlar hələ də iudalaşmayıblar, yəhudi dinli olsalar da, türk dilində danışırlar. İkincisi, David və Solomon özləri İuda nəslindən deyildilərsə, onlar Azər övladlarını necə yəhudiləşdirə bilərdilər?

Tarixi mənbələrin çoxunda Azər oğulları həm də Oz/Uz övladları adlandırılırlar. Henrix Qrets yazır: – Yaqub peyğəmbərin nəslindən olan *Azaria* elə *Uzia*-dır. Onu gənc yaşlarında İudeyaya çar dəvət etdilər. *Uzia* təxminən e. ö. 805-758-ci illərdə Samariada çar oldu. *Uzia* adı Azarianın qısa variantıdır (Генрих Грець 2. 1907. 76, 78).

Fikrimizcə, *Uz* və ya *Oz* Azər adının qısa forması deyil. *Oz* Azər teoniminin köküdür. *Oz* “od”, Azər “oda tapınan ər” deməkdir.

Arximandrit İeronim də Azar ilə *Ozu* eyni tarixi şəxsiyyətlər hesab edir. Yazır ki, kahin *Azaria* və ya *Ozia* çar Solomonun zamanında böyük nüfuz sahibi idi (Архимандрит Иероним 1883. 273).

“Bibliya”nın təfsirçilərinə görə, *Ozia* e. ö. 750-ci ildə ölmüşdür (Тыраев 1913. 97). Belə hesab edirik ki, həmin *Azaria* və ya *Ozia* Assuriya işğalından qabaq yaşamışdır. E. ö. 720-ci ildə taxtdan salınan onun oğlu və ya qardaşı oğludur.

Süleyman peyğəmbərdən 150 il sonra hakimiyyətə gələn *Oz*, yəni Azər 52 il İudeyanı idarə etmişdir. Bəzi mətnşünaslar onun adını *Osia* (Роллен 1751. 39), bəziləri *Az* (Авраам Норов 1854. 25), bəziləri isə *Uzia* (Генрих Грець 1. 327; Генрих Грець 2. 1907. 26) kimi oxuyurlar.

Tarixi mənbələrdə İudeya çarlığı, eləcə də çarlığın hakim sülaləsi *Azaria* və *Uzia* adlandırılır (Генрих Грець 1. 327; Роллен 1751. 39; Архимендрит Иероним 1883. 273; Рагозина 1902, 481, 492).

Azər və Oz, yəni totemi od olan eyni tarixi şəxsiyyətlərdir.

Azər və ya Oz nəslindən olan kahinlərdən biri Süleyman peyğəmbərin zamanında böyük nüfuz sahibi idi.

Musa Xorenliyə görə, *Ozia*: (1. tayfa, 2. vilayətdir. Ancaq “Erməni tarixi”nin nə 1808-ci il, nə də 1893-cü il nəşrinin nasirləri həmin vilayətin harada yerləşdiyini göstərmirlər (Хоренский 1808. 223). Şahzadə Vaxuştinin və atası VI Vaxtanqın məlumatına əsasən düşünmək olar ki, *Ozia* tayfası indiki Acarıyaya köçməzdən qabaq yuxarı Kür çayı boyundakı *Ozrax* şəhərində və ətrafında yaşamışdır.

İberiyanın qədim *Uzrak* şəhəri Azər və ya Oz nəslinin saldıdığı yaşayış məskənlərindən biri idi. Gürcü salnamələrində *Odzrax* adlandırılan *Ozrak* şəhəri uzun zaman baqrationlara tabe olmadı. Çariça I Tamar çox sonralar şəhərin əhalisini özünə tabe edə bildi (Джанашвили 1900. 98. 108).

Makedoniya qoşunları İberiyaya gələndə, yəni e. ö. IV əsrin sonlarında Kür boyundakı *Ozrax* şəhərində *buntürklər* yaşayırdılar (Картлишь Цховреба 1905. 203. 204), yəni samilərlə qatışmış türklər yaşayırdılar. M.Q.Canaşvili yazır ki, *Ozrax* baqrationlara qədər İberiyanın böyük şəhərlərindən biri olmuşdur (Джанашвили 1898. 23).

Gürcü dilçiləri sübut etməyə çalışırlar ki, Acar dilindəki türk sözləri onların dilinə Osmanlı dövründə daxil olmuşdur. Əslində isə həmin sözlərin çoxu acarların öz sözləridir. Həmin sözlər e. ö. II-I minilliklərdə onların dilində var idi. Acarlar uzun zaman çuxaya *çoxa*, arxalığa *arxalux*, qurşağa *kuşak*, çadraya *çadra*, at yəhər-yüyüninə *arçax* deyirdilər (Бакрадзе 1878. 164.166. 195). *Abaşidze*, *Baltaşvili*, *h'Azar* onların məşhur soyadlarıdır (Бакрадзе 1878. 27; Мapp 1911. 130).

Acariya ikinci Azərbaycan, *Ozrax* oda tapınan Azər övladlarının qədim şəhəridir.

Makedoniya qoşunları İberiyaya gələndə Azər nəslinin saldıdığı Ozrax şəhərində buntürklər yaşayırdılar.

Ozrax şəhərini salanlar Buntürk boylarından biri idi.

Qədim İber və orta əsr gürcü salnamələrində türk soyadları

Gürcü dilinin tarixi leksikasında yüzlərlə türk mənşəli titullar, etnoqrafik sözlər, adlar və soyadları olmuşdur. Onların az bir qismi ərəb mənşəli olub, Azərbaycan dili vasitəsilə gürcü dilinə keçmişdir.

Kilsənin fitvası və gürcü çarlarının sərəncamı ilə Azərbaycan (onların təbirincə tatar) kəndləri xristianlaşdırılırdı. Bu barədə kilsə salnamələrində ötəri də olsa? məlumatlar qalmaqdadır (Джанашвили 1908, 17-18; Хантадзе 1970. 122-123).

XVII-XVIII əsr gürcü salnamələrindəki Əliqulaşvili (Грузинское 1987, 75.), Abulhasan (Джанашвили 1900, 64), Veziridze (Дондуа 1967, 205), Mdivanbeqi (Сулхан Саба Орбелиани 1959, 6), Amiranəşvili (Амиранашвили 1956, 3-12), Amiraxuraşvili (Джанашвили 1908, 129), Amiraxvarov (İosелиани 1858, 7), Amilaxvari (Дондуа 1967, 311), Karbeləşvili (Грузинское 1887, 24; Дондуа 1967, 313) o qəbildən olan soyadlardır.

XII-XIII əsr gürcü salnamələrində işlənən titulların çoxu orta yüzil müsəlman saraylarında mövcud olan vəzifə adlarıdır. Belə adlardan biri Supraçidir (Цагарели 1804. 1, 5). Kaxeti və Ereti knyaz saraylarında aşpazların və ümumilikdə, mətbəx işçilərinin başçılarına *supraçi*, yəni süfrəçi deyilərdi. Belə titullar sonralar soyadlarına çevrilmişdir.

Gürcüstanın məşhur knyaz nəsilərindən biri *Mdivanbeqi* adlanırdı. Mqivanbeqi divanbəyi titulunun azca dəyişilmiş variantıdır. Divanbəyi feodal və çar saraylarında yüksək rütbəli məhkəmə hakimlərinə deyilirdi. Məşhur elm və din xadimi Sulxan Saba Orbelianinin nəslə *Mdivanbeqi* adlanırdı (Сулхан Саба Орбелиани 1959. 6).

Gürcüstan saraylarında divanbəyilərə mdivanbeqi deyirdilər.

Gürcülər son 70 ildə türk adlarının çoxunu dillərindən çıxarmış, nədənsə soyadlarının çoxuna toxunmamışlar.

Tiflisdə və ayrı-ayrı knyazların saraylarında müşrib, yecib titullu məmurlar çalışırdılar. Sonralar həmin məmurların nəsiləri *Müşribi*, *Yecibi* soyadları ilə tanındılar (İоселиани 1860. 53). Yecib haciblərə, müşrib məhkəmə katiblərə deyilirdi.

Bundan əlavə, Gürcüstanda *Naziri* adlı zadəgan nəslə olmuşdür (İоселиани 1860. 53) ki, o da nazir titulundan törəmişdir.

Xüsusilə maraqlıdır ki, XVII əsrdə Gürcüstanın bir zadəgan nəslə *Turkistanov* soyadı daşıyırdı (İоселиани 1860. 39). Azərbaycan dilinin tarixi leksikasında Türkünstanlı soyadına təsadüf etmirik.

XVI-XVII əsrlərdə Kartli və Kaxeti ordusunda *Qziri* soyadlı zabitlər xidmət etmişdir. Qziri eyni zamanda qonşu ölkədə hərbi titull olmuşdür (Бақрадзе 1890. 58). Qziri soyadı türk dillərindəki *gizir* titulundan törəmişdir.

İber dövrü salnamələrində titull mənşəli *İnalaşvili* soyadı vardır. Gürcü tədqiqatçıların bəziləri iddia edirlər ki, abxazlar həmin soyadını *İnal ipa* şəklində gürcü dilindən mənimsəmişlər (Анчабадзе 1976. 16, 21; Лорджипанидзе 1978. 148).

Onlar nəzərə almırlar ki, inal türk titulludur. Oğuz qrupu türk dillərində bəylərin və xanların anabir qardaşları İnal, Yinal titullu daşıyırdılar. Səlcıqlu Toğrul bəyin anabir qardaşının adı İbrahim *Yinal* idi (Ögel 1971.172,231). Eyni zamanda XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda İnallı tayfası yaşayırdı. Onlar haqqında “Əhsənüt təvərix”də məlumat verilir.

Abxazlar patriarxal ailədə qardaşa *inal* deyirdilər (Анчабадзе 1976. 16, 21). Həmin titull Abxaziyada Səlcuq sultanlığının yaranışından çox qabaq mövcud idi. İnal nəslə iberlər Qafqaza gəlməmişdən – e. ö. VI-IV əsrlərdə Qara dənizin şərq sahillərində yurd salmışdır. O zaman indiki Gürcüstanın qərb torpaqları Kolxida – kolxların yurdu adlanırdı.

Gürcü dilindəki Qziri soyadı gizir titulundan törəmişdir.

İnal Troyanın işğalından öncə Arqosu tutan Dana tayfa başçılarından biri olmuşdür.

E. ö. VI-IV əsrlərdə kolxidanın hakim nəsil­lərin­dən biri Ay (bəzi mənbələrdə Ayet) adı daşıyırdı. Misir papirus mətnlərində göstərilir ki, *İnal* Ay övladları­ndan biridir (Шопен 1866. 144).

Şahzadə Vaxuşti yazır ki, gürcülər pristava *bakauli* deyirlər (Вахушти 1976. 325). Bu titulun kö­kündə baxmaq feli aydın görünür. Aul, avul sözü­nə karaul hərbi terminin tərkibində rast gəlirik.

Çar VI Vaxtanqın “Qanunlar”ında məhkəmə ha­kiminin katibi *dab* adlandırılır (Законы Вахтанга VI. 1980, 51). Buna uyğun olaraq türk və fars dillərində dəbir sözü vardır. Elam mənşəli dəbir sözü təpmək – sızmaq feilindən törəmişdir.

XVII-XVIII əsr sənədlərində *Eşikabas* və *Eşikobaş* titullu knyazların adı çəkilir (Хаханов 2020.251, XVIII). Buna uyğun olaraq Azərbaycan xan sarayla­rında eşikağası titulu olmuşdur. Çar VI Vaxtanqın sarayında eşikağasına *eşikaqas* deyilirdi (Законы Вах­танга VI. 1980, 301).

Müsəlman şərq saraylarında işlənən əmiraxur titulu gürcü dilinə heç bir dəyişikliyə uğramadan keç­mişdir. Gürcü salnamələrində əmiraxur nəslindən olanlar *Amiraxuraşvili* adlandırılır (Хаханов 2020. 129). Əmir ərəb, axur türk sözüdür. Belə hesab edirik ki, gürcülərin *Amilaxvari* soyadı (Дондуа 1967. 311) əmiraxvar – xəbər­lər əmiri titulundan törəmişdir.

XII-XIII əsr gürcü ordusunda amirspasalar rüt­bəsi vardı. Həmin rütbəli zabitlər gürcü ordusunda XVIII əsrə qədər qalırdı (Законы Вахтанга VI. 1976, 229).

Gürcülərin Amiranaşvili və Amir Amiranaşvili soyadları Atabəylər ordusunun əmir və əmir əmiran titullarından törəmişdir. Həmin soyadları bu gün də gürcü antroponimləri arasında mövcuddur. Gürcülərin məşhur ikona tədqiqatçılarından biri Amiranaşvili so­yadı daşıyırdı (Амиранашвили 1956. 3-12). Bundan

Mənbələrin çoxunda haylar Ay, az bir qismində H' Ay adlandırılır (M.X.Abeğyan).

N.Y.Marr H' Ay sözündəki “h” səsini işarə ilə ayırır.

Çariça Tamarin övladlarının tərbiyəçiləri atabaq titulu daşıyırdılar.

ələvə, Tiflis opera-balet teatrının Amiranaşvili soyadlı qadın müğənnisi olmuşdur.

Çariça I Tamarın zamanında (1184-1212) şahzadələrin tərbiyəçiləri atabaq titulu daşıyırdılar. Sərkərdə Mherqradzelər Tamarın oğlu Alaşanın atabəyi idilər (Март 1899. 81).

Atabəy tituluna knyaz saraylarında XV-XVI əsrlərdə də təsadüf edirik. Onlardan biri 1451-ci ildə öldürülmüşdür (История Грузии 1946. 302). Atabəylərin mülkü *sa+Atabaqo* adlanırdı (История Грузии 1946. 315). *Sa+atabaqo* “atabəylərin ölkəsi” deməkdir. *Sa* sami dilli mənbələrdə “yer”, “yurd” mənalını bildirir.

Sa+atabaqo knyazları gürcü deyildilər. Onlar da im gürcülərlə vuruşurdular. İndiki Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyə arasında yerləşən Atabəylər ölkəsi 1555-ci il sülhünə əsasən Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatıldı (История Грузии 1946. 315, 321-322).

Atabəy titulu İber mənbələrində atalık kimi yazıya alınmışdır. İberiya çarı Qorq Aslanın (446-499) tərbiyəçisini salnaməçi Cavanşir (V əsr) *Atalik* adlandırır (Джуншериани 1986. 113).

N.Q.Çubinaşvili təsdiq edir ki, atabəy türk tituludur. Ancaq onun fikrincə, həmin söz gürcü dilinə V əsrdə yox, XIII əsrdə keçmişdir (Чубинашвили 1948. 111).

Gürcü dilinə tərcümə olunmuş “Amiran” nağlında münəccimə *bakaca* deyilir (Хаханов 1895. 343). Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilində baxıcı sözü vardır.

Gürcüstanın məşhur knyaz nəsilərindən biri *Beqtabeq* adlanırdı (Хаханов 2020. II). Çar VI Vaxtanqın zamanında dövlətin *beqlaqbeq* titullu məmurları var idi (Законы Вахтанга VI. 1980. 237). *Beqtabeq* nəslinin adı bəylərbəyi titulundan törəmişdir.

*İberlər
atabəylərə
mamazudze, süd
analarına
dedazudze
deyirdilər.*

*Mamazudze və
dedazudze
titullarının
kökündə “süd”
sözü durur.*

Gürcü çarlarının və knyazlarının sülalə kitablarına nəzər salarkən görürük ki, onların bəziləri adlarından əlavə türk ləqəbləri daşımışlar. Çar VI Vaxtanqın atasının müsəlman adı Şahkuli xan olmuşdur (Законы Вахтанга VI. 1980, 232). II İraklinin oğlunun ikinci adı *Almasxan* idi (Бақрадзе 1890, 53). Başqa bir Almasxan Qurqenidze XVIII əsrdə yaşamışdır. O, öz dövründə tanınmış tərcüməçi olmuşdur (Хаханов 1895. 362).

Həm ermənilər, həm gürcülər arasında geniş yayılan Qurqen, Qurqenidze antroponimi (Орбели 1922. 22; Ёселиани 1866.^a 13) türk mənşəlidir. Türk əsilli (İ.C.) köçəri talışların müqəddəs ağaclarından biri qurqen adlanırdı (Март 1922.^b 6).

Yakutlar da köçəri talışlar kimi qurqen ağacını müqəddəs sayırdılar. Onların inancına görə, samanlar adi adamlar kimi anadan doğulmurlar. Qartal *qurqen* ağacında yuva qurub yumurtlayır, samanlar qartal balası kimi yumurtadan çıxırlar. Sonra həmin ağacın budağından asılan beşiyə düşüb böyüyürlər (Ögel 1971. 596).

Qurqen adı ermənilərdən və gürcülərdən qabaq iberlərin onomaloji leksikasında mövcud olmuşdur. İberiya çarı Qorq Aslanın davamçılarından biri *Qurqen* totem adı daşıyırdı. O, 523-cü ildə sasanilərlə döyüşdə öldürülmüş, bununla İberiyanın çar nəslı kəsilmişdir (Бердзенишвили, Дондуа 1958. 251).

İmereti hakimi David Abaşidzenin (1702-1709) ləqəbi *Koç* idi (Церетели 1898. 84). XVII əsrdə qayaya yazılan bir duada Mariam ana *Xatun* adlandırılır (Джанашвили 1898. 30-31). Kaxeti knyazlarından birinin ləqəbi *Qorçu* idi (Джанашвили 1908. 58). Qorçu Səfəvilər sarayında xüsusi mühafizə alaylarına deyilirdi. IV Vaxtanqın (XV əsr) arvadının ləqəbi Siti *Xatun* olmuşdur (Шервашидзе 1964. 108, 109). Siti

Bəzi dualarda İsa peyğəmbərin anası Məryəm Xatun adlandırılır: – Mariam katunğa yalvarır men.

Qurqen nə erməni adıdır, nə gürcü.

tituluna Şəki hakimlərinin adlarının əvvəlində rast gəlik: Sidi Əli, Sidi Əhməd və s.

Çar VI Vaxtanqın “Qanunlar”ında poçt xidmətçiləri *Ulaki* adlandırılır (Законны Вахтанга VI. 1986. 298). Ulaq türk dillərində minik və qoşqu heyvanlarına deyilir. Gürcü çaparları ata, ulağa minib, dövlət sənədlərini, məktubları qonşu ölkələrə aparırdılar. Ona görə də onlara ulaki – ulağa minənlər deyərtilər.

Kartli çarı Davidin (1247-1270) ləqəbi *Ulu* idi (Даврижеци 1973. 559; История Грузии 1946. 453). Ulu türk dillərində əcdadlara, ata-babalara deyilir. Ancaq bundan başqa türk dillərində böyük ilan, əjdaha mənasında da ulu sözü vardır. Qırçaqların inancına görə, insanlar ilandan və ya əjdahadan törəyiblər (Murad Adcı 1997. 83, 98, 193).

Yetisudan tapılan nestorian yazılarında əjdaha Ulu adlandırılır (Слуцкий 1989. 36). Albaniya və İberiyanın bir çox etnosları xristianlıqdan öncə uluya tapınırdılar. Bunu arxeoloji tapıntılar təsdiq edir. Xocalıdan tapılan bürünc kəmərlər toqçası üzərində əjdaha ilə vuruşan insan təsviri var (Пиотровский 1946. 96).

XVII əsrdə yaşamış Araqvi eristavlarından birinin adı *Bayndur* idi (Иверели 1898. 79). Bayndur Bayandur adının azca dəyişilmiş formasıdır.

Şah Abbasın zamanında Araqvi mahalının eristavı *Baadur* olmuşdur (Бакрадзе 1890. 38). Bundan əlavə, XV əsrdə Kaxetinin qəbilə başçılarından biri *Baadur* adı daşıyırdı (Джанашвили 1908. 62). Baadur elə Bahadurdur. Başqa bir Kaxeti knyazının adı *Durmuş xan* idi (Хаханов 2020. XVIII). Şah İsmayıl Xətayinin arvadı Taclı bəyimin qardaşının adı *Durmuş xan* olmuşdur. Bir ailənin ilk və ikinci övladı öləndə üçüncü oğlan uşağına *Durmuş* adı veridilər ki, ölməsin. Deməli, bu türk adəti rus işğalına qədər Kaxeti və Ereti əhalisi arasında mövcud olmuşdur.

Gürcü dilindəki ulaki, yəni çapar titulu türk dillərindəki ulaq sözündən törəmişdir.

Gürcü çarları və knyazları türkcə Durmuş, Ulu, Qoç, Təngiz adları daşıyırdılar.

XII əsr salnamələrində *Bejan* adlı ağadan bəhs edilir (Хаханов 2020. 50). Buna uyğun olaraq Azərbaycan dastanlarında *Becan*, *Dəli Becan*, *Bay Becan* obrazları var.

Gürcülərin XIX əsrdə Daniil Çonkadze adlı yazıçısı vardı (Джанашвили 1908. 139). Çonkadze totem mənşəli ad olub, Cöngə, yəni Buğa nəslindən olan deməkdir.

XVII əsrdə tanınmış gürcü nəsillərindən biri *Qazneli* adlanırdı (Хаханов 1897. 50). Deməli, Qəznəvilər sülaləsinin kiçik bir qolu Orta Asiyadan Qafqaza gəlmiş, gürcülər arasında assimilyasiya olunmuşdur.

Türk mənşəli gürcü soyadlarından biri Gözəldir. Salnamələrdə həmin antroponim *Qozalaşvili* və *Qzelaşvili* variantlarında yazıya alınmışdır (Гозалашвили 1967. 4-6).

XII əsrdə yaşamış gürcü şairlərindən birinin adı *Yalquzidze* idi (Дидебулидзе 1983. 6). Yalquz çox ehtimal ki, totem mənşəli antroponim olub, qurda tapınma ilə bağlıdır. Qurdu sürü ilə yox, tək ova çıxan cinsinə yalquzaq deyilir. O da mümkündür ki, şair özünə Yalqız oğlu – Yalquzidze təxəllüsü götürmüşdür.

Yalquzidze soyadının kökü yalquzdur. Təsadüfi deyil ki, şair öz poemasını “Yalquziani” adlandırmışdır (Дидебулидзе 1983. 6). Bu söz gürcü dilində öz arxaik formasını saxlamış, Azərbaycan dilində yalqız şəklinə düşmüşdür.

Çar İraklinin qızının adı *Tekle* (Шервашидзе 1964. 82), Ereti hakiminin arvadının adı *Dinara* (Меликсетбеков 1939. 8) olmuşdur. Təklə türk tayfalarından birinin adıdır. Dinarə “dinar kimi qiymətli” deməkdir. Təklə adı iddia olunduğu kimi, Gürcüstana XI əsrdən sonra gəlməmişdir. İosif Flavinin (I əsr) yazdığına görə, Everin bir nəvəsinin adı Təklə olmuş-

Gürcü salnamələrində Gözəl soyadı Qozalaşvili və Qzelaşvili formalarında yazıya alınmışdır.

Gözəl və Adıgözəl Məhəmməd peyğəmbərin adının türk dilinə tərcüməsidir.

dur (Иосиф Флавий 52390. 32). İndi onların adı ilə Çin Türkünstanının böyük bir çölü Təkləməkan adlanır.

XIX əsrdə yaşamış gürcü maarifçilərindən birinin soyadı *Mamaçaşvili* idi (Хантадзе 1970. 9). Mamaça bizim sözdür, ancaq Mamaça soyadına Azərbaycan dilində təsadüf edilmir.

Düzdür, V əsr İber mənbələrində mamasaxlisi sözü var. İberlər mamasaxlisi qəbilə başçısına, ata ocağının sahibinə deyirdilər. Mama sözü onlarda qadına yox, kişilərə aid idi.

Kartli çarı VII Georginin (XV əsr) doğma qardaşının adı *Aq Buqa* idi. O, qardaşından üz döndərüb, Əmir Teymurun tərəfinə keçmişdi (История Грузии 1946. 295). Ağ Buğa Metex mahalının hakimi idi. Metex mahalının adı gürcü mənbələrində Samsxe kimi yazıya alınmışdır. Sa + msxe “meşəxlərin, yəni metexlərin ölkəsi” deməkdir.

Qori şəhərində XVIII əsrdə Zurab Qambaraşvili soyadlı şəxs yaşamışdır (Дондуа 1967. 200). Qənbər Azərbaycan dilinin ləhcələrində daşa deyilir. Eyni zamanda, XII əsrdə yazılmış “Dilariani” poemasında *Sarutaş* eponimi var (Хаханов 1897. 220).

Qambaraşvili, Sarutaşidze soyadları daşların ayrı-ayrı növlərinin adlarından törəmişdir. V əsrdə İberiyada *Taşiskari* adlı vilayət vardı. Daş türk, xar yəhudi sözüdür. Qorq Aslan öləndə həmin vilayətin oğlu Daçiyə verilməsini vəsiyyəət etmişdi (Джуаншерияни 1986. 94, 135).

Gürcülərin XI əsrdə Aladaşvili soyadlı knyazı olmuşdur (Джанашвили 1908. 58). Deməli, özlərini Sarı daş, Qara daş, Ala daş adlandıran nəsilər xristianlığı qəbul edəndən sonra tədricən gürcüləşmişdir. Daş, Aladaş, Sarıdaş türk etnonimləri olub, daşa tapınma ilə bağlıdır. L.M.Meliksetbekov yazır: – Gürcüstanda *Beştaşen* adlı kənd var. Yerli camaat kəndin

*Ermənilərin
Daşyan,
gürcülərin
Taşiani,
Aladaşvili,
Sarutaşidze
soyadları türk
dillərindəki daş
sözündən
törəmişdir.*

yaşınılığındakı 5 nəhəng daşa sitayiş edir (Меликсетбеков 1911. 42).

L.M.Meliksetbekov bildirir ki, Beştaşen tatarca *beş daş* deməkdir. Ancaq bu inanc erməni inancıdır (Меликсетбеков 1911. 42). “Ermənilərin” Daşyan İakov adlı salnaməçisi vardı (Март 1909. 50; Шанидзе 1938. 10). Bu necə ermənidir ki, *Daşyan* soyadı daşuyur və sitayiş etdiyi 5 siklop daşa türkcə Beştaşen deyir?

XIX əsrdə Gürcüstanın A.Saraçışvili adlı tanınmış alimi və din xadimi olmuşdur. O, ilk dəfə olaraq Şota Rustavelinin “Bars dərisi geymiş koma” poemasında 13 şübhəli beyt tapdı (Март 1910. III; Грузинское 1987. 19). Bundan sonra əsərin tədqiqatında yeni istiqamətin əsası qoyuldu.

A.Saraçışvili Saraclı nəslindən olub, xristianlığı qəbul etmişdi. Ancaq həmin nəslin əsas hissəsi dinini dəyişməmiş, gürcülər arasında assimilyasiya olunmamışdır. İndi Saraclı Gürcüstanın böyük türk kəndlərindən biridir.

A.Apakidze yazır ki, Gürcüstanda IX əsrdə, bəlkə də ondan qabaq *Kulbaki* adlı şəhərcik olmuşdur (Апакидзе 1968. 62, 281). Kulbaki polisonimi Kulbak etnonimindən törəmişdir, -i şəkilçisini şəhərin adına gürcülər sonradan artırmışlar.

Kulbak teonim mənşəli etnonimidir. Qədim türk yazılı abidələrindən birində *Tanrı Qulu Qulbak* ifadəsinə rast gəlirik. Baq eyni zamanda *Karabaq* və *Akbaq* etnonimlərinin köküdür.

Abxazların 2 zadəgan nəslı Şervaşidze soyadı daşıyırdı. Onlardan biri *Sarek Şervaşidze* XVIII əsrdə yaşamış, tanınmış eristavlardan biri olmuşdur (Анчабадзе 1976. 67). Başqa bir Abxaziya knyazı *Xatun Şervaşidze* idi (Буачидзе 1983. 224).

Həm Sarek, yəni Sarı, həm də Xatun türk sözləridir. N.Y.Marr istisna olmaqla gürcü tədqiqatçıları

*Beştaşen
tatarca beş daş
deməkdir.
(Meliksetbekov)*

*Şirvanşahların
Abxaziyaya
köçən övladları
orada
Şervaşidze adı
ilə tanınmışdır.*

təsdiq edirlər ki, Şervaşidze soyadı Şirvanşah titulu-
lundan törəmişdir. Məlumdur ki, tarixən Şirvanşahlar-
la gürcülər yaxın siyasi əlaqələrdə və hərbi ittifaqda
olmuşlar. Şirvanşahların Abxaziyaaya köçən nəsilləri
sonralar Şervaşidze adı ilə tanınmışlar.

XIX əsrdə yaşamış gürcü ziyalılarında biri
Xelaşvili soyadı daşıyırdı. (Дондуа 1967. 200). Bun-
dan əlavə, Gürcüstanda *Xeladze* nəslə olmuşdur.

Ola bilsin ki, Xelaşvili və Xeladze soyadları xala
– ananın və ya atanın bacısı sözündən törəmişdir.
Ancaq bundan başqa, türk dillərinin tarixi leksikasında
totem mənşəli Xela etnonimi də vardır.

Nəzərə alsaq ki, gürcü mənbələrində bu nəslin
adı Xaladze, Xelaşvili kimi yox, Xeladze və Xelaşvili
kimi yazıya alınmışdır, onda bu antroponimin Xela
totem adından törəməsi daha inandırıcı görünür.

Xela nəslinin başqa bir qanadı XII əsrdə Konya
sultanlığı ərazisində yurd salmışdı. Onların mərkəzi
qalası Kela adlanırdı. Erməni mənbələrində həmin
qalanın adı *Kla* kimi yazıya alınmışdır (Абегян 1975.
379).

Kela nəslindən “erməni” katolikosu Nerses
Klaetsi çıxmışdır. N.Klaetsi 1166-cı ildə katolikos se-
çilmişdir. O, ermənilərin çoxsaylı mənəvi rəhbərlərin-
dən biridir ki, türkdür.

Kela VIII-X əsrlərdə döyüşkən peçeneq boyla-
rından biri idi (Budaqov, Qeybullayev 2002. 41). Belə
hesab edirik ki, Abşerondakı *Xilə* kəndi Xela nəslinin
yurd yerlərindən biridir. İndiki Əmircan kəndi keçmiş-
də *Xilə* adlanırdı. *Xilə* kəndinin özünəməxsus *Xilə*
buta xalça çeşnişi vardı (Керимов III. 1983. 80, 89).

Xilə totem mənşəli etnonimdir. Çin salnaməsi
“Tundyan”da deyilir ki, tukyular (Çin dilində “r” səsi
yoxdur, onlar türklərə tuku deyirlər) ala atlara *xela*
deyirlər (Əbgiraxманов 1979. 67). Eyni zamanda
türklərin Ala adlı tayfası *Xilə* də adlanırdı.

*Şirvaşidze nəslə
Şamaxıdan
Abxaziyaaya
köçən
şirvanşahların
qalıqlarıdır.*

*Xilə nəslindən
“erməni”
katolikosu
Nerses Klaetsi
çıxmışdır.*

Xilə haqqında ilkin bilgilər e. ö. II-I minilliklərə aiddir. Musa peyğəmbər öz hümməti ilə Misirdən qovulanda – e. ö. XV əsrdə amonitlər tərəfindən sıxışdırılan xilələr İordan çayı yaxınlığında yaşayırdılar (Генрих Грець 1.112, 115, 129-130).

Belə hesab edirik ki, Xilə qəbiləsi Anadoluya və Cənubi Qafqaza XI əsrdə yox, e. ö. VII əsrdə – İudeyanın Babil tərəfindən işğalından sonra gəlmişdir. Onların ölkəsi yunan mənbələrində *Qileada* adlandırılır.

XII-XVIII əsr salnamələrində Bebutaşvili (Дондуа 1967. 310), Dadaşneli (Бакрадзе 1878. 356), Baltaşvili (Вакрадзе 1878. 27), Karanişvili (Цагарели 1894. 1,5), Seyranişvili (Шанидзе 1938. 54. 55) soyadlarında təsadüf olunur. Seyran nəslinin müsəlman qanadı indi Gürcüstanın Qara Çöp mahalında yaşayır və özünü Seyranlıq adlandırır.

Seyranaşvili soyadlı gürcü alimlərindən biri Qarayazı (Saquareco) mağara-monastırından X-XI əsrlərə aid Er dilində yazılı kitabə tapmışdır (Шанидзе 1938. 54, 54). Kaplanişvili David XVII əsrin məşhur kilsə şairi olmuşdur (Цагарели 1804. 121).

II İraklinin Babaş adlı saray məmuru vardı (Дондуа 1967. 205). Abxazların 2-ci nəslə XVIII əsrdə Klıç və Kantemir adı daşıyırdı (Анчабадзе 1976. 67).

I Tamarın atasının maliyyə naziri Kutlu Arslan idi (Кекелидзе 1973. 190). Eyni zamanda, gürcü nəğillərində Yaman Badridze, Acal Badridze, Aban Kabanidze, Yusup Yamanidze obrazlar var (Хаханов 1895. 331-332, 340-341; Хаханов 1897. 166).

Gürcülərin XVIII əsrdə məşhur zadəgan nəsilindən biri Karagöz olmuşdur (İоселиани 1860. 19). Asim Əfəndi (XVII əsr) yazır ki, karagöz ovçu quşudur. Onunla durna ovlayırlar (Ögel 1971. 368). Deməli, qaragöz qartalın böyük cinslərindən biri olmuşdur.

*Musa
peyğəmbərin
dönəmində Xilə
qəbiləsi İordan
çayı boyunca
yaşayırdı.*

*İndiki Əmircan
kəndi əskidə
Xilə adlanırdı.*

Qaragözlə yanaşı qartalın bir cinsi alagöz adlandırıldı. XX əsrin əvvəllərində Kars vilayətində Alagöz adlı kənd vardı (Парперев 1913. 19). Ermənilərin Araqats adlandırdıqları Alagöz dağının və nəslinin adı qartala tapınma ilə bağlıdır. Alagöz nəslə Qazi Bürhanəddinin zamanında (1444-1498) xristian olub, monqolların tərəfini saxlayırdı.

Sənan Azər yazır ki, Qaragözlü İranda yaşayan türk tayfalarından biridir (Sanan Azer 1942. 12). V.A.Savina onların bir qolunu keçən əsrin ortalarında Xorasan yaxınlığında görmüşdü (Савина 1961. 51).

Baqrationlara qədərki Gürcüstanın Antoni *Tuladze* adlı katolikosu olmuş, XI əsrdə yaşamışdır (Ханов 1898. 64). Tula totem mənşəli etnonimdir. 1287-1290-cı illərdə Kızıl Orda dövlətini Tula Buqa adlı xan idarə etmişdir (Греков 1950. 85, 86). İbn-Rustanın yazdığına görə, Tula tayfası xəzərlərin qonşuluğunda yaşayırdı (Баскаков 1985. 16).

Tula etnotoponimləri türk xalqlarının yaşadıkları ölkələrdə geniş yayılmışdır. Monqolların “Gizli tarix”ində Selenqa çayının bir qolu *Tola* adlandırılır (Oğuznamə 1992. 36.63). İndi Dağlıq Altayda Tula adlı çay var (Молчанова 1979. 222). Bundan əlavə, Tomsk və Kutais quberniyalarında Tula adlı kəndlər olmuşdur (Географ IV. 2874. 167, 246. Tula qədim türk etnoslarından biridir. Murad Adcı yazır ki, ruslar Tula vilayətində yaşayan qırçaqları Tula tatarları adlandırırdılar (Мурад Аджи 1998. 243). Totemi Tula iti olan etnos Azərbaycanında da yurd salmışdır. Onların bir kəndi Tulalar adlanırdı (Ərazi 1979, 198).

Şərqi Anadoluda hardasa Tula adası olmuşdur. Buzanlı Favstos (IV əsr) yazır: – Mamuk nəslindən sparapet Manvel çar Varazdatı məğlub edib, Tula adasına göndərildi (Шопен 1852. 123). Babəkin zamanında Alağöz dağının ətəyində Tula yaşayış məskəni vardı. Səid Nəfisi yazır: – Afşin ilə Sumbat ara-

*Tula nəslindən
baqrationlara
qədərki
Gürcüstanın
katalikosu
Antoni Tuladze
çıxmışdır.*

*Tulalar,
Tülkülü, Dəvəçi
adlarını
dəyişmək bir
qalanın
bünövrəsini
dağtaq
deməkdir.*

sındakı düşmənçilik açıq bir şəkil aldı. Alağöz dağının ətəyindəki Tula dərəsində döyüş oldu. Afşinin qoşunu məğlubiyyətə uğradı (Səid Nəfisi 1940. 137).

Tula kultu haqqında ən qədim bilgilər e. ö. II minilliyə aid Misir mənbələrindədir. “Ölülər kitab”ında *Tola* mifik qəhrəmandır. O, çay ilə yuxarı üzərək Dadu adlı yerə çatır. İ.İ.Meşşaninov güman edir ki, həmin çay Kür çayı, Dadu Qafqaz dağlarıdır (Мещанинов 1927. 37).

Yəhudi tarixçilərinə görə, Tula Kənan nəslinin knyazlarından biri olub, e. ö. 1349-cu ildə hakimiyyətə gəlmişdir (Шопен 1866. 48). Henrix Qrets isə belə hesab edir ki, Tula Avimelixin əmisi və ya dayısı oğludur (Генрих Грець 1. 127). Musa Xorenlinin fikrincə, yəhudi mənbələrindəki Avimelex, elə Suriya salnamələrindəki Ambakdır.

İosif Flaviyə (I əsr) görə, Avimelex, yəni Ambak Kedarın kənzidən olan oğludur (Иосиф Флавий 52390. 276). Məlumdur ki, Kedar və ya Heydər baba övladları Azərbaycanın ən qədim nəsilərindən biri olmuşdur. Deməli, kedarların bir qolu olan Tula bir zaman Kənan tayfa ittifaqının tərkibində Azərbaycan-dan Misirə köçmüş və yenidən vətənə dönmüşdür.

Musa Xorenli yazır ki, *Tola* Kənan (Kentuni) mənşəli H’Ay knyazıdır (Шопен 1866. 48). Onun nəslə Misirə köçüb getmişdir. Tulanın H’Ay knyazlarından biri olması hələ onun erməni olması deyil. İltisəqi dilli Ay və ya H’Ay nəslə ermənilərin yox, bizim əcdadlarımızdır.

Kür çayının sağ sahilindən tapılan IV-V əsrlərə aid bir yəhudi baş daşında yazılıb: – Bu qəbir İosif bar *Qazanındır* (Апакидзе 1968. 200-201). Bundan əlavə, Loridə kilsə divarına yazılan duada başqa bir Qazanın adı çəkilir (Март 1911. 145). Adları çəkilən hər 2 müqəddəs türkdür. Ancaq onların biri yəhudi, biri xristian dinli olmuşdur.

*Tula Kənan
nəslindən olub,
çar və
peyğəmbər
Davidin
dönəminə yaxın
yaşamışdır.*

*Tula Kənan
torpağından
Misirə köçən,
sonra oradan
Albaniya və
İberiyaya dönan
türk
etnoslarından
birdir.*

Gürcüstanın ruslar tərəfindən işğalına qədər Qazan mahalı ayrıca bir eristavlıq idi (Вахушти 1976. 42, 116), yəni etnik-inzibati vahid idi. Bu da onu göstərir ki, son əsrlərə qədər Qazan nəslı qonşu ölkədə öz etnik cizgilərini qoruya bilmişdir. Erməni salnamələrində onların adı *Ksan* formasında yazıya alınmışdır.

Kazan Azov dənizi sahillərində yaşayan bulqar tayfalarından biridir. Onların bir hissəsi Volqa və Kama çayları arasına köçüb, Kazan şəhərini salmış (Сартаров 1985. 37; Юсупов 1971. 229-230), bir hissəsi xəzər və suvarların tərkibində Güney Qafqaza gəlmişdir. Bundan əlavə, IV əsrdə Sünikə gələn hun tayfa başçılarından birinin adı və ya soyadı Kazan olmuşdur (История Агван 1861. 84).

Q.F.Sattarov Kazan şəhərinin adını qaz zoonimi ilə bağlayır (Сартаров 1971. 161). N.A.Baskakov isə belə hesab edir ki, türk dillərindən rus dilinə keçən Kazanoviç soyadı qazan sözündən törəmişdir (Баскаков 1979. 246).

Belə hesab edirəm ki, ikinci fikir daha doğrudur. Çünki qazan urza, bərəkət rəmzi idi. Qərbi Altaydakı Tu yaxtar kurqanlarından tapılan qəbirdə ölünün əlində ağac qınlı bıçaq, ayağının yanında qazan var (Ögel 1988. 144).

IX əsrdə Kaxetidə *Sapareli Arsen* adlı salnaməçi yaşamışdır (Чуртавели 1978. 49). O, sonralar gürcülərin katolikosu seçilmiş, 882-ci ölmüşdür (Меликсетбеков 1939. 4). Sapareli Arsen – Safar nəslindən olan Arsen deməkdir.

Ç.R.Qabaşvili yazır: – Safar şəhəri Gürcüstanın qədim tarixində mühüm rol oynamışdır (Габашвили 1949. 6). O, VI əsrdə İberiyanın iri şəhərlərindən biri idi (Бакрадзе 1878. 362). X-XI əsrlərdə orada kitabxana işi inkişaf etmişdi. Həmin dövrdə Safar müsəlman şəhəri idi. Şərq ədəbiyyatının seçmə nümunələri orada yerli dilə tərcümə edilirdi.

*Sapar nəslı
İberiyada Safar
şəhərini
salmışdır.*

*Sapareli
Katalikos Arsen
türklərin Safar
nəslindən
çıxmışdır.*

Bundan əlavə, Axalsix şəhərinin 7 km-də orta əsrlərdə *Safar* adlı monastır olmuşdur (Габашвили 1949. 16-17). Həmin monastırı Kaxetidən qərbə köçən Safar nəslı salmışdır.

Safar qəbiləsi e. ö. II-I minilliklərdə indiki İraqın şimal-şərqində yaşayırdı. Onların ölkəsi qədim kitabələrdə Sapar və Sippar adlandırılır (Арутюнян 1985. 144; Рагозина 1903. 364, 366; Оппенхейм 1990. 21). Kır Babilı tutanda Safar artıq Babilin bir vilayətinə çevrilmişdi (Рагозина 1903. 364, 366). Belə hesab edirik ki, Safar nəslı Qafqaza Əhəmənilərin təzyiği nəticəsində köçmüşdür.

Safar teonim mənşəli etnonimdir. E. ö. III minilliyin sonlarında iltisəqi dilli xattilərin inancına görə *Saparua* tufan tanrısı idi (Камменхубер 1980. 29). Assur çarı III Salmanasar öz kitabəsinə belə cümlə yazdırıb: – Musasirin 46 yaşayış məskəni ilə birlikdə Sapar qalasını tutdum (Пиотровский 1959. 58). Deməli, e. ö. I minilliyin əvvəllərində Sapar 47 yaşayış məskənindən ibarət ölkə olmuşdur.

Gürcüstanda məşhur knyaz nəsilələrindən biri Aslan adlanırdı (Хаханов 2020. III). Bundan əlavə, XIII əsrdə Kaxeti və Eretinin Aq Arslan Bakurçi adlı hakimi olmuşdur. O, baqrationsların tərəfdarı deyildi. Monqolların vassalı kimi hər iki vilayəti idarə edirdi (История Грузии 1946. 256).

Çar Georğinin Kutlu Arslan adı qoşun başçısı vardı. O, eyni zamanda, Lori dərəsinin hakimi idi (Джанашвили 1900. 53). Kutlu xeyirli, bəreklətli deməkdir.

İberiyanın xırda knyaz nəsilələrindən biri Qoqol idi. Onların adı IX-X əsr salnamələrində *Qoqol* və *Qoqel* variantlarında yazıya alınmışdır (Бакрадзе 1887. 27).

Qoqol nəslinin az bir hissəsi Don və Dnepr çayları arasından İberiyaya gəlmiş, çoxu Ukraynada

Əhəməni şahı Kır Babilin bir vilayətinə çevrilən Sapar ölkəsini tutdu. Bundan sonra Sapar nəslinin şimala doğru miqrasiyası başladı.

Qoqol nəslinin bir qolu IX əsrdə Dnepr çayı boyundan İberiyaya köçmüş, Qoqel kəndinin və Qoqel monastırının əsasını qoymuşdur.

yurd salmışdır. N.A.Baskakov yazır ki, Qoqol türk nəslidir. Onlar Ukraynadan Polşaya köçüb, sonradan Rusiyaya qayıtmışlar (Н.А.Баскаков 1979. 76).

Polşa kralı Dnepr çayının sol sahilini özünə tabe etmək üçün 1672-ci ildə Qoqol nəslindən Yevstafini Ukraynaya getman təyin etdi (Запорожская старина 1938. 45). Ukrayna Rusiyaya birləşdiriləndən sonra Qoqol nəslinin seçmə adamları Moskvaya və Peterburqa köçdülər. Onlardan biri Henrix Qoqel 1775-ci ildə Rusiya imperiya zadəganları şurasına daxil edildi. (Баскаков 1979. 76).

Qoqel soyadı totem mənşəli olub, göyərçinə tapınma ilə bağlıdır. Rusiya zadəganlarının gerblər kitabında Qoqol nəslinin gerbi verilmişdir. Gerb qalxan şəklindən ibarətdir. Onun üstünə dimdiyində meyvəli zeytun budağı tutan göyərçin şəkli həkk olunmuşdur (Баскаков 1979. 77).

Abxazların bir neçə nəslə keçisi totem adı daşıyırdı. Həmin nəsilin adı kilsə salnamələrində Keçi, Kaçi, Kaçibadze, Kaçia formalarında yazıya alınmışdır (Джанашвили 1900. 156; Мамулия 1979. 175; Мapp 1897. 301; Ёселиани 1843. 126; Кондаков 1904. 277).

Keçi və ya kaçilər əvvəlcə İberiyada yaşamış, sonradan şimal-qərbbə – Abxaziyaya köçmüşlər. Nəzərə alsaq ki, qızıl keçi bütünü İberiyaya Aran nəslindən Azo gətirmişdir (Мамулия 1979. 175), deməli keçiyə sitayiş edən soydaşlarımız Makedoniyalı İsgəndərin zamanında İberiyada yaşayırmış. L.M.Meliksetbekova görə, Kaçi Armazi tanrısıdır (Меликсетбеков 1938. 39-40). İberiya çarı Armazın heykəlinin sağ tərəfində qızıldan keçi bütü qoyulmuşdu (Мapp 1897. 301).

Bundan əlavə, İberiyada *Kaçian* adlı qədim məbəd olmuşdur (Географ 1. 1868. 131). Həmin məbəd yunanların *Kaçios* adlandırdıqları (Шопен 1866. 223) kaçilərin ibadət yeri idi.

Qoqol nəslə bir müddət Ukraynanı idarə etmişdir.

İberiyaya qızıl keçi bütünü Aran nəslə gətirmişdir.

Keçi bir knyazlıq kimi XVIII əsrə qədər Abxaziyada mövcud olmuşdur (İоселиани 1843. 126). Övliya Çələbi (XVII əsr) yazır ki, Keçi Abaza tayfasıdır. Onlar Qaqra şəhəri yaxınlığında Elbrus dağından axıb, Qara dənizə tökülən Lopo çayı boyunca yaşayırlar. Onların 70 kəndi var. Çox cəsur tayfa olan keçililər döyüşə 10 minlik seçmə qoşun çıxardırlar (Эвлия Челеби 1983. 33. 49).

Keçi, kaçi totem mənşəli etnonimdir. Volqa bulqarları keçiyə kaçi deyirdilər. Volqa çayı sahilindəki Kaçi saray şəhərini XII əsrdə onlar salmışlar (Бушаков 1992. 32).

Keçiyə tapınma Altay türklərində XX əsrin əvvəllərinə qədər qalırdı. Altay şamanları öz əcdadlarından birini *Kaçi Kam* adlandırırdılar (Анохин 1924. 111).

Keçiyə etiqad ilk Misir fironlarının əcdadları *Kam* və *Kuş* nəsilələrinin inancında e. ö. IV-III minilliklərdə var idi. Henrix Qretsə görə, İsrail oğulları keçiyə etiqadı Misirdə ikən onlardan mənimsəmişlər (Генрих Грець 1. 52. 55).

Belə hesab edirik ki, keçiyə tapınan etnoslar Xəzər ətrafından Misirə köçmüş, sonra Kənan qəbilələri ilə birlikdə İudeyaya, oradan Qafqaza qayıtmışlar.

Abxaz folklorunda Dabran mifoloji obrazı var. O, keçilərin hamisidir (Март 1927. 132). Davran, türk dillərindəki *dıbrı* – erkək keçi, təkə zoonimindən törəmişdir. Gürcülərin müasir dilçi alimlərindən biri *Takaşvili* soyadı daşıyır. Təkə nəslindən olan xristian professor yazır ki, çar Qorq Aslanın adının ikinci tərəfi türk sözüdür (Грузинское 1987. 19, 29-30).

Gürcüstanda çar Zenonun qohumlarından biri *Kaftar* soyadı daşıyırdı (Джанашвили 1908. 108). Sultan Saba Orbelianinin əcdadlarından biri *Kaplan* Orbeliani olmuşdur (Хаханов 2020, III). XVIII əsrdə yaşamış gürcü zadəgan nəsilələrindən biri *Baburaşvili*

Bəzi mənbələrə görə, qızıl keçi bütünü Kür çayı boyunca buntürklər, bəzilərinə görə, Aran nəslə gətirmişdir.

Torqay, yəni Torağay Kaxetinin 2-ci adıdır.

adlanırdı (Чубинашвили 1948. 111). Bunlar hamısı türk totem adları olub, ауғи-ауғи yırtıcı heyvanlara sita-yişlə bağlıdır.

Albaniyadan Kaxetiyə köçən etnoslardan biri *Torqa* adlanırdı (İоселиани 1866. 6, 7). *Torqa* və *Torqay* türk dillərində torağaya deyilir.

Kaxetinin şöhrətli knyaz nəsillərindən biri Çolak olmuşdur. “Albaniya tarixi”ndə onların adı *Çolax*, erməni tarixçilərinin əsərlərində *Çolak*, gürcü salnamələrində *Çolaka* və *Çolakaşvili* formalarında yazıya alınmışdır (Никольский 1896. 20; Хоренский 1893. 21; Хаханов 1895. 102; Хаханов 1901. 31; Albaniya tarixi 1993. 142).

P.İoselianiyə görə, Çolaq nəslі Kaxetiyə Albaniyadan gəlmişdir (İоселиани 1866. 3,5; 1993. 5). Orta əsr müsəlman tarixçiləri Çolax nəslini *Axsax* da adlandıırırlar. İber və Alban mənbələrində bəzən Çolaq nəslі *Cxaq* adlandırılır (İоселиани 1866. 5; Albaniya tarixi 1993. 5). Bu da elə çolaq, çıxaq deməkdir.

Gürcüstanda Çolaq nəslindən görkəmli şair və dövlət xadimləri çıxmışdır. Həmin şairlərdən biri Şota Rustavelinin davamçısı idi (Хантадзе 1970. 102). Çolak nəslindən Nodar Çolakaşvili Nadir şahın Dehli səfərində iştirak etmişdi (İоселиани 1866. 12). Çolaq nəslinin knyazları Əmir Теумurun zamanında Araqvi eristavları olmuşlar (İоселиани 1866. 59).

P.İoseliani yazır: – Çolak nəslinin adı tatar və ya erməni dilindəki *axsaq* sözündəndir (İоселиани 1866. 5). Musa Xorenliyə görə, Çolax h’ayların tayfa başçılarından biridir (Хоренский 1893. 21; Никольский 1896. 82). Çolaklar H’Ау tayfa ittifaqına daxil olub-larsa, bu o demək deyil ki, onlar ermənidir (Джафар-сой 2008. 80-86).

Musa Xorenli yazır: – Armenak çayı (Araz çayını keçib, düşərgə saldı. Bir yaşayış məskəni оğlu Çolaxın adı ilə Çolakert adlandırdı (Хоренский 1893.

Bunlar necə gürcü nəslidir ki, Kaftaraşvili, Baburadze, Kaplanişvili soyadı daşıyır?

Çolax ibeirlərlə yanaşı h’ayların hakim nəslі olmuşdur.

21; Никольский 1896. 82). Nəzərə alsaq ki, Arme-nakın totem adı Alagözdür, deməli Çolak Alagöz nə-s-lindən çıxmışdır. Alagöz dağının ətəyindəki Çolakert yaşayış məskəni XIX əsrə qədər qalır, yerli əhali hə-min kəndi Çolax adlandırırdı (Никольский 1896. 73).

Çolak nəslinin son nümayəndələri özlərini Ço-laxlı və Axsaxlı adlandırır, ayrımlar arasında yaşa-yırdı. Yesayi Həsən Cəlallının yazdığına görə, onların yaylağı hardasa Gəncə yaxınlığında olmuşdur (Хасан Джалалян 1989. 46). Çolaxlı nəslinin başqa bir qolu XVI əsrdə Anadoluda köçəri yürüklər arasında qeydə alınmışdı (Еремеев 1969. 11).

Çolax nəslinin xristian qolu XI əsrdə səlcuqların təzyiqlə Kırma köçmüşdür. Belə hesab edirik ki, Sudak şəhərinin monaxının 1249-cu ildə yazdığı sal-namədə adı çəkilən türk əsilli xristian din xadimi Çolak (Посольство... Имеретию 1926. 220) onların son nümayəndələrindən biridir.

Gürcülərin knyaz nəsilərindən biri *Tumanışvili* (Чубинашвили 1948. 117), sonralar isə *Tumanov* (Хаханов 2020. 11) adlanırdı. Tumanışvili gürcü fa-miliyası türk dillərindəki Duman sözündən törəmişdir.

XIX əsrdə özbəklərin bir tayfası Tuman adlanır-dı (Budaqov, Qeybullayev 2002. 179). Fəzlullah Rəşi-dəddinə və Əbülqazi Bahadur xana görə, türkmən tayfa başçılarından biri *Tuman xan* olmuşdur (Раши-даддин 1987. 111. 71). Eyni zamanda, Misirin çərkəz əsilli sultanı Tuman bay adı daşıyırdı. O, Sultan Səlimin çağdaşı idi (Faruk Sümər 1992. 348).

Dədəmiz Qorqudun kitabında Duman tayfasının Gürcüstandakı iqamətgahı *Tumanın qalası* adlandırılır (KDQ 1988. 118). Sonralar gürcülər həmin şəhərin adını Dmanisi şəklinə salıblar.

Tuman tayfasının əsas hissəsi Ərəb xilafəti dövründə şimal-şərqi Qafqazda yaşayırdı. Əhməd ibn-Asam əl-Kufi (X əsr) yazır: – Mərvan İbn-Məhəmməd

*Gürcülər
Duman
qalasının adını
Dmanisi şəklinə
salıblar.*

Sərirdən sonra Tuman qalasını tutdu. Qalanın hakimi hər il Dərbəndə gəlib, xərac verməli idi (Ахмад ибн Асам ал-Кифи 1982. 55).

N.A.Baskakova görə, Tumanskiy rus familiası türk mənşəli olub, tümen, yəni çoxluq sözü ilə bağlıdır (Баскаков 1979. 199-200). Düzdür, tuman, yəni duman sözündə çoxluq anlamı var. Duman çoxlu damcılardan ibarətdir. Ancaq duman etnonimi birbaşa çoxluqla yox, dumana sitayişlə bağlıdır.

Kayı İnal xan öləndən sonra oğlu olur. Bayat boyundan Korkut məsləhət bilir ki, uşağa Tuman, yəni duman adı qoysunlar. Divan adamları razılaşırlar ki, bu ad xan oğluna yaraşmaz. Korkut deyir: – Düzdür, duman yolları görünməz edir, yolçuları azdırır. Ancaq onun xeyri zərəmindən daha çoxdur, çünki çöllərə nəmlik gətirir, otları göyərdir, sürülər otlayıb kökəlik (Рашидаддин 1987. 71).

Əski türk inancında dumana ikili münasibətin izlərini başqa şəxs adlarında da görürük. Çobani şahlarından birinin adı *Kor Duman* olmuşdur. Övliya Çələbi yazır ki, onun qəbri Ərzincan şəhəri yaxınlığında (Эвлия Челеби 1983. 246).

Q.Ə.Qeybullayev yazır ki, Duman tayfasının adı ərəb mənbələrində ilk dəfə VII əsr hadisələri ilə bağlı çəkilir (Budaqov, Qeybullayev 2002. 178). Əksinə, e. ö. II-I minilliklərə aid mixiyazılı kitabələrdə onların Anadoluda və Elamda daha öncədən yaşadıkları göstərilir. E. ö. II minilliyə aid Xett sənədlərində Duman ölkəsindən, şəhərindən və etnosundan bəhs edilir. Bundan əlavə, Orta Anadoludan tapılan Kül tərə mixi yazılarında Tuman qonşu ölkənin patriarxıdır (Янковский 1968. 102; Капанцян 1947. 128; Арутюнян 1985. 104. 180).

Elam hökmdarlarından birinin Tuman adı (e. ö. 663-653) idi. Assuriya hökmdarı Aşşurbanipal ilə döyüşdə öldürülən Tumanın adı assur kitabələrində

*Çolax
iberlərdən
qabaq,
h'ayların hakim
nəsillərindən
biri idi.*

*Duman indiki
Türkiyə
ərazisində: 1.
etnos, 2. şəhər,
3. ölkə
olmuşdur.*

Teumman kimi yazıya alınmışdır (Никольский 1896. 68; Юсифов 1968. 86).

Belə hesab edirəm ki, Ön Asiyanın qədim etnoslarından biri olan Duman e. ö. VII əsrdən - əhəmənilərin zühurundan sonra Qafqaz dağlarının ətəklərinə çəkilməmişdir.

A.S.Xaxanov yazır ki, gürcülərin *Kosidze* və *Kozişvili* nəsiləri Pompeylə vuruşan Albaniya çarı Kuzunun törəmələridir (Хаханов 1897. 159). Bizim üçün maraqlıdır ki, yəhudi mənşəli gürcü arxeoloqu A.S.Xaxanov Plutarxın Kozis kimi göstərdiyi bu tarixi şəxsiyyətin adının Quzu olduğunu təsdiq edir.

Kuzu Anadolunun qədim etnoslarından biri olmuşdur. Fikrimizcə, İtaliyada Etrusk tayfa ittifaqına qoşulan *Kozi* (Энеида 680. 105) nəslə onların bir qoludur. Troyanın işğalından – e. ö. 1260-cı ildən sonra onlar Eneyin arxasınca İtaliyaya köçmüşlər.

Kuzu etnonimi qoyuna sitayişlə bağlıdır. Qoyuna sitayişlə bağlı alban və iber dillərində kozman etnik adı mövcud olmuşdur. İberiyanın ilk xristian müqəddəslərindən biri *Kozman* İqrexelidze idi (Джанашвили 1908. 330). Eyni zamanda, Albaniyanın xristian şəhidlərindən birinin totem adı *Kozman* olmuşdur (Albaniya tarixi 1993. 76). İqrex və Kozman türk sözləridir. İqrex arxaik hərbi termin olub, kəmənd deməkdir. Kozman isə 12 yaşar qoça deyilir.

Kozman şəxs adı son zamanlara qədər gürcü dilində mövcud olmuşdur. XVII əsrdə yaşamış İmereti yepiskopu *Kozman* soyadı daşıyırdı (Вахушти 1976. 242). XX əsrin əvvəllərində Borçalı, Qori və Qazax qəzalarında Kozman adlı kəndlər vardı (Пагиров 1913. 138).

Gürcülərin bir nəslə *Arquniani* soyadı daşıyırdı. Bundan əlavə, Albaniyanın Baq vilayətində *Arqunakert* kəndi vardı (Albaniya tarixi 1993. 198). İndiki Qarasu çayı Arsak nəslindən I Tiranın zamanında

*İberiyanın
Kosidze və
Kozişvili
nəsiləri
Albaniya çarı
Kuzunun
törəmələridir.*

*Quzu nəslinin
bir qolu
Troyanın
işğalından
sonra İtaliyaya
köçmüşdür.*

Arqun adlanırdı. Həmin Arqun çayı indiki Ermənistan ərazisindəki Ayğır göldən başlayırdı (Шопен 1852. 247, 291).

Arqun türk etnonimidir. V.V.Radlov XIX əsrin sonlarında Sibirdə olarkən Qırğız və Kızıl tayfaları arasında Arqun nəsillərinin yaşadığını görmüşdü (Радлов 1989. 635, 720). К.Ş.Şaniyazov yazır ki, *Arqun* qırçaq tayfasıdır (Шаниязов 1974. 130).

Arqun totem mənşəli etnonimdir. Mahmud Kaşğari yazır ki, arqun vəhşi ayğırla ev madyanının balasına deyilir (МК 1. 2006. 164).

XVI əsrdə qədər Kür çayının sol sahilində *Çuqureti* adlı şəhər olmuşdur (Бакрадзе, Берзенов 1870. 86). Buna uyğun olaraq Dədəmiz Qorqudun kitabında Qara Çuxur eponimi var. Dastanda deyilir: – Oğuz elində 4 igid üzünüqablı gəzərdi. Onların biri Qara Çuxur idi.

Dastanda igidlər belə öyülür: – Atdığı sapan daşı yerə düşməzdi, yerə düşsə toz kimi sovrulardı. Daşın oyduğu süxurda 7 il ot bitməzdi. Çuqureti və Qara Çuxur motivi arxaik türk inancından gəlir. Abşerondakı Qaraçuxur qəsəbəsinin adı həmin motivə bağlıdır.

İberiya çarı I Barsmanın nəslindən *Azuk* adlı çar çıxmışdır. L.M.Meliksetbekova görə, həmin *Azuk* elə *Arzuk* və ya *Arsok*dur (Меликсетбеков 1938. 29). *Azuk* çarın totem adı olub, ayıya tapınma ilə bağlıdır. Qırçaq qrupu dillərində ayıya *azıx*, *azuk* deyilir. İberiyadakı *Azux* kəndinin və Qarabağdakı *Azıx* mağarasının adları eyni mənşəlidir. XIX əsr rus sənədlərində *Azıx* kəndinin adı *Azuk* kimi göstərilmişdir (Сборник сведений о Кавказе. т. 3, Тифлис, 1875).

Eyni zamanda *Azuk* nəslindən XI əsr “erməni” tarixçisi *Asoxik* çıxmışdır. *Asoxik*in xristian adı *Taronlu Stepan*dır (Абегян 1975. 139-140, 290). Erməni dilçiləri iddia edirlər ki, *Asoxik* tarixçinin ləqəbidir. Tutaq ki, belədir. Erməni alimi nəyə görə özünə türk

Albaniyadakı Arqunakert yaşayış məskəni türklərin Arqun nəsli salmışdır.

Çuqureti və Qara Çuxur eyni mənşəli yer adlarıdır.

ləqəbi götürürdü? V.V.Radlov, V.V.Bartold, K.Ş.Şaniyazov yazırlar ki, Azıx/Azuk qırçaq tayfasıdır (Радлов 1893. 129; Шаниязов 1974. 135; Бартольд 1965. 533).

Biz o firkin tərəfdarı deyilik ki, Azuk nəslinin hamısı Albaniya və İberiyaya orta əsrlərdə qırçaqların tərkibində gəlmişdir. İlk öncə ona görə ki, qırçaqların, xəzərlərin, bulqarların Qafqaza axınları daha əski çağlarda başlamışdır. Təsadüfi deyil ki, iber və gürcü salnamələrində onlar öncəki qırçaqlar – yeni qırçaqlar, qədim xəzərlər – yeni xəzərlər kimi xatırlanırlar.

Misirli Ptolomeyin (e. ö. III əsr) zamanında Nil çayının aşağı axarında *Asoxis* adlı şəhər olmuşdur (Иосиф Флавий 1991. 44). *Asoxis* Azıx etnosunun yurdu deməkdir, -is yunan şəkilçisidir.

Azıx nəslə güclənib, bir müddət Misirin bir neçə vilayəti üzərində hökmran olmuşdur. İosif Flavi kahin Manetona istinadən yazır ki, *Asoxem* Yeqipet çarı idi. O, Antioxdan qabaq qoşun yeridib, Yerusəlimi tutdu (Вигуру 1897. 413).

Asoxem “totemi azıx olan” deməkdir. Qədim yəhudi mənbələrində -em şəkilçisi teofor mənşəli adlara artırılır. Əgər eranın I əsridə İberiyada Azuk totem adlı tarixi şəxsiyyət vardsa, deməli Azıx nəslə Albaniya və İberiyada daha əski çağlardan yaşamışdır.

Gürcülərin qədim soyadlarından biri Kakabidzedir (Какабидзе 1967. 3-196). Kaka qədim bir nəslin adıdır. Həmin nəsil yalnız Gürcüstanda yox (Бахушти 1976. 246), indiki Türkiyə ərazisində də yaşayırdı. Onlardan *Xaxalı* adlı qoşun başçısı çıxmışdır. Sərkərdə Xaxalı Qonio qalasının rus kazaklarından geri alınmasında böyük igidlik göstərmişdi (Эвлия Челеби 1983. 218).

Kaka etnoniminə e. ö. II minilliyə aid Xett abidələrində təsadüf edirik. Boğaz köydən tapılan mixi-

Nil vadisindəki Asoxis şəhəri Azuk qırçaq boyunun əski yurd yerlərindən biridir. –is yunan şəkilçisidir.

Azıx nəslə e. ö. I minilliyin sonlarında Misirdə səhliq etmişdir.

yazılı kitabədə göstərilir ki, Xaxali xettlərə düşmən olan etnoslardan biridir (Гиоргадзе 1985. 221).

Kaka nəslinin bir qolu Troyanın işğalından sonra İtaliyaya köçmüş və Etrusk tayfa ittifaqına qoşulmuşdur. Fikimizi e. ö. I minillikdə Tibr çayının sağ sahilində Kaka yaşayış məskəninin olması (Энеида 680. 47) təsdiq edir.

Kakabidze və Kekelidze oxşar soyadlarıdır. Kekelidze nəslindən tanınmış gürcü alimi *K.S.Kekelidze* çıxmışdır (Кекелидзе 1973. 3. 210).

Vaxtilə Şamaxıda Qeqeli (Список 1922. 78), Zəngilanda Gəgəli (Ərazi 1979. 48) kəndlərinin olması göstərir ki, Kaka, Keke nəsiləri Azərbaycanda da yaşamışdır.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında kəklik *kekəlik* adı ilə verilmişdir. Ehtimal ki, Kakabidze və Kekelidze soyadları kəkliyə tapınma ilə bağlıdır.

Gürcü dilinin tarixi onomoloji leksikasının tədqiqi bir daha göstərir ki, Azərbaycan xalqının əcdadları Kür boyunda baqrationlardan qabaq yaşamışdır.

İudeyada e. ö. I minillikdə *Soqana* adlı şəhər olmuşdur (Иосиф Флавий 1991. 203, 482). Belə hesab edirik ki, Borçalı mahalında qeydə alınmış Soğanlı eli (Budaqov, Qeybullayev 2002. 144) onların son qalıqlarıdır.

Q.Ə.Qeybullayevə görə, Soğanlı eli Qafqaza XIII əsrdə monqolların tərkibində gəlmişdir (Budaqov, Qeybullayev 2002. 281). Ancaq mənbələrin tədqiqi göstərir ki, onlar Ön Asiyada eradan əvvəl yaşayırdılar.

Dədəmiz Qorqudun kitabında *Soqan Sarı* eponimi var (Бартольд 1999. 235). İberiya folklorunda və yazılı mənbələrində sarı rənglə bağlı antroponimlər çoxdur. Onlardan biri *Sarı Danadır*. Sarı Dana soyadı bədii tərcümələrdə Sari Dan, Sari Dana, salnamələrdə

Kaka nəslinin bir qolu Troyanın işğalından sonra İtaliyaya köçmüşdür.

Soğanlı eli Gürcüstanda gürcülərdən qabaq yurd salmışdır. İudeyadakı Soqana şəhərinin əhalisi onların qədim əcdadlarıdır.

Sari Danişvili variantlarında yazıya alınmışdır (Mapp 1910. XV).

Çarıça Tamarın saray şairlərindən birinin soyadı *Çaxruxadze* idi. Əslən Albaniyanın Toz mahalından olan şair Tamarın müsəlmanlar üzərində qələbələrini tərənnüm edirdi. Çaxruxadze Şota Uruztavelinin çağdaşı idi (Джанашвили 1900. 1683; Ёселиани 1860. 61-62; Шота Руставели 1885. 22). P.İoseliani şair Çaxruxadzeni *gürcülərin Vergilisi* adlandırılar (Ёселиани 1860. 65).

Çaxrux şairin nəslinin adıdır. Çaxrux nəslini deportasiyaya qədər Gürcüstanda Axısqa türkləri arasında yaşayır və həmin nəslin nümayəndələri özlərini *Çaxruxgillər* adlandırırdı (Asif Hacılı 1998. 119).

İberiyanın Saurmak adlı 2 çarı olmuşdur (Гамкрелидзе 1961. 19). Onlardan birincisi e. ö. 139-124-cü illər arasında ölkəni idarə etmişdir. L.M.Meliksetbekov güman edir ki, ilahə Ananın bütünü İberiyaya həmin Saurmak gətirmişdir (Меликсетбеков 1938. 25. 27).

Başqa bir Saurmak V əsrdə yaşamışdır. O zaman spasalar – qoşun başçısı olan Saurmak gələcək çar Vaxtanq Qorq Aslanın atabəyi idi (Джуаншерияни 1986. 58; Меликсетбеков 1968. 25). N.Y.Marrın fikrincə, sərkərdə Saurmak Qorq Aslanın əmisi və ya dayısı olub, əvvəllər farslara xidmət edirmiş (Mapp 1901. 13).

Gürcüstanda Saurmak adlı qədim bir məzarlıq vardı (Дидебулидзе 1983. 15). Çox ehtimal ki, o, Saurmak nəslinin qəbiristanı olmuşdur.

V-VII əsr erməni tarixçilərinin əsərlərində Saurmak adına Sormak və Surmak variantlarında rast gəlirik. IV əsrdə yaşamış Arzan knyazının adı (yəqin ki, soyadı) *Sormak* idi (Хоренский 1809. 160, 163). Başqa bir *Surmak* V yüzildə yaşamışdır. O, Bozlu

Axısqa türkləri arasında Çaxruxgillər nəslini vardı.

İlahə Ananın bütünü İberiyaya çar Saurmak gətirmişdir.

Türk əsilli Surmak 2 dəfə ermənilərin patriarxı seçilmişdir.

(Bznuni) mahalının yepiskopu idi (Шопен 1852. 296). Yeqişenin (V əsr) yazdığına görə, yepiskop Surmakın qəbiləsi Mamuk nəslindən Vardanın tərəfində İranla vuruşurdu (Египше 1971. 42).

Surmak 2 dəfə – 428-ci və 437-ci ildə ermənilərin patriarxı seçilmiş, 444-cü ildə ölmüşdür (Орманян 1913. 29-30). Bizim üçün maraqlıdır ki, Sibirdə Uluq Xem çayının bir qolu *Surmak* adlanır (Радлов 1989. 599).

İberiya çarı Qorq Aslanın nəslə çar Parnakdan başlayır. Gürcü və erməni salnamələrində *Parnakın* nəslə Parnauz Parnavazean adlandırılır. Parnauz əmr edir ki, ölkədə hamı iber dilində danışsın (Вермишев 1904. 102). 499-cu ildə Qorq Aslanın ölümü ilə İberiyada Parnauz nəslinin süqutu başladı (Джуаншериани 1986. 46) və 570-ci ildə sona yetdi.

Parnak adına epitafiya mətnlərində daha çox Parlak formasında təsadüf edirik. Kırmıdan ərənin II əsrinə aid yəhudi başdaşı tapılmışdır. Həmin qəbir daşı Parlak adlı adamındır. Parlakın özü yəhudi, atası bütprəst idi (Хвальсон 1866. 183).

A.İ.Xvalsona görə, iber adı Parnak zəndcə, yevrey adı Parlak türkcə parıldamaq feilindən törəmişdir (Хвальсон 1866. 181).

İltisəqi dilli h'ayların (indiki flektiv dilli ermənilərin yox) *Parnak* adlı 2 hökmdarı olmuşdur. I Parnak e. ö. 1531-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş, II Parnak Troya mühasirəsi zamanı (e. ö. 1260-1254) yaşamışdır. II Parnak Assuriyanın vassalı kimi ölkəni idarə edirdi (Шопен 1852. 99-100). Asoxikə görə, II Parnak e. ö. 805-ci ildə hakimiyyətə gəlmişdir (Асохик 1864. 244-245).

Əslində Parnak və ya Barnak Ön Asiyanın qədim bir etnosunun adıdır. E. ö. II minilliyə aid Assur mənbələrində göstərilir ki, onların ölkəsi

*Yevrey adı
Parlak türkcə
parıldamaq
feilindən
törəyib.*

*Ermənilər
üzərində
hökmrən olan
Parnakın adı
türkcə
parıldamaq
felindəndir.*

Həmədan yaxınlığında yerləşir (Мещанинов 1926. 218; Solmaz Qaşqay 206. 125).

Sonradan Parnak nəslə tarixi vətənlərindən şimala sıxışdırılmış, Şərqi Anadoluda və Qərbi Qafqazda yurd salmışlar. XIX əsrdə Borçalı mahalında *Barnak* adlı yaşayış yeri vardı. Oradan xett dövrünə aid keramika tapılmışdır (Мещанинов 1927. 5). Bundan əlavə, XVII əsrdə Minqreliyada *Pernak* adlı qala olmuşdur (Эвлия Челеби 1983. 222).

Düşünürük ki, Sibirdəki Barnaul və Gürcüstandakı Marneuli Barna – Barnak etnik adının qismən dəyişilmiş formalarıdır.

Gürcü dilində bu gün də işlənən qədim soyadlarından biri Ançabadzedir. Ancabadze nəslinin mahalı indiki Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyə arasında idi (Джанашвили 1900. 156; Мapp 1911. 110. 112). İndi həmin ərazidə *Anca* adlı kilsə (Баградзе 1878. 353) və kəndlər var (Шопен 1852. 495).

Anca mahalı və kilsəsi orta yüzillik gürcü salnamələrində Ancel adlanır. Ancel kilsəsi P.İoselianinin yazdığına görə, I Tamarın vaxtında tikilmişdir (İоселиани 1866. 25). Anca kilsəsinin özünəməxsus ikonaçılıq məktəbi var idi. Həmin məktəbin yetirmələri öz nəsilələrinin adı ilə Ancel soyadı daşıyırdılar (Амиранашвили 1956. 9). Artıq IX əsrdə Ancel kilsəsi yeriskopluq mərkəzinə çevrilmişdi (İоселиани 1866. 25).

Anca mahalı çar Parnauza qədər İberiyaya tabe deyildi. Əfqan mənşəli erməni Kerop Patkanov “Qədim İber salnaməsi”nə istinadən yazır ki, çar Parnavaz yunanların vilayətinə gəlib, Ancel mahalını ələ keçirdi (Патканов 1883. 235).

Söz yox ki, Anca yunan nəslə deyildi. Onların ölkəsi İran ilə Bizans arasında yerləşdiyinə görə, gah Bizansın, gah da əhəmənilərin və sasanilərin təsiri altına düşürdü.

*Anca nəslinin
görməli sənət
adamları Ancel
soyadı
daşıyırdılar.*

*Xett
kitabələrində
Anca ölkəsi
Ancel adlanır.*

Musa Xorenli Anca nəslini *Ancevaçik* adlandırır. Yazır ki, Ancevaçik Bosfor mahalının bir vilayətidir (Хоренский 1893. 293). Nəzərə alsaq ki, qədim Bosfor mahalı indiki Naxçıvan Muxtar Respublikasını əhatə edirdi, deməli Anca – sonrakı İncə nəslə Araz çayı boyunca əskidən yaşamış, sonralar şimala köçmüşdür. İ.İ.Şopen yazır ki, Ancevaçik qəbiləsi əvvəllər Bosfor mahalının cənubunda yaşayırdı (Шопен 1866. 166).

E. ö. II minilliyə aid Xett kitabələrində Anca ölkəsi *Ancaka* kimi göstərilmişdir (Капанцян 1947. 50). Ancak Anca etnoniminin arxaik formasıdır. -a, -ia ölkə, etnik mənsubiyyət bildirən şəkilçidir (Хинц 1987. 17; Март 1927. 86; Мещанинов 3166. 45).

E. ö. II-I minilliyə aid assur mixiyazılı kitabələrində Anca nəslinin adı *Ancak* formasındadır. İrənin Nayafehabad kəndindən tapılan kitabədə Assuriya hökmdarı II Sarqonun dilindən deyilir: – *Ancak* xalqının ölkəsinə yaxınlaşdım, şəhərlərini tutdum (Solmaz Qaşqay 2006. 44).

Əgər e. ö. I minilliyin əvvəllərində ansakların ölkəsi və şəhərləri varmısa, deməli o zaman onlar Araz çayının cənubunda yaşayan güclü etnoslardan biri olmuşlar.

“Bibliya”da Ancakın adı *Y’Encak* kimi xatırlanır. Göstərilir ki, onların bir knyazı çar və peyğəmbər Daviddən sonra yaşamışdır (Шопен 1866. 48).

Musa Xorenli Anca nəslinin patriarxlarını *Y’Ensak*, Anca övladlarını *Ancevaçik*, Anca dərəsini *Ancaxadzor*, Anca nəslindən çıxan döyüşçüləri *Y’Encætsi* adlandırır (Хоренский 1893. 289, 293, 297). Göstərir ki, Ancak H’Ay və Malxaz nəslindən çar olub, assurlara vergi verirdi (Хоренский 1893. 297; Шопен 1852. 48, 58, 1242).

*Musa Xorenlidə
Anca nəslə
bəzən Y’Encak
adlandırılır.*

*Yəhudilər
Ancakı Avdan
adlandırırdılar.*

Asoxikin (XI əsr) yazdığına görə, *Y'Encak* H' Ayın sonrakı törəmələrindən olub, e. ö. 1242-ci ildə hakimiyyətə gəlmişdir (Асохик 1964. 245).

Ancakın H' Ay nəslindən çıxması heç də onun erməni olması demək deyil. Bizim üçün maraqlıdır ki, Albaniyanın Yafəs və Aran nəslindən ilk hökmdarlarından biri Ancak olmuşdur (Albaniya tarixi 1993. 19).

Suriya salnamələrində bəzən Ancak etnonimi Y'Encak formasında göstərilmişdir. Yəhudilər isə Ancakı *Avdon* adlandırırdılar (Хоренский 1808. 35, 84).

Ancak nə h' ay, nə alban, nə də yəhudi nəslidir. Onlar Ön Asiyanın qədim etnoslarından biri olub, e. ö. XIV-XIII əsrlərdə güclənərək kənanlar, h' aylar və albanlar üzərində hökmranlıq etmişlər.

Misir tarixçisi an-Nuveyni (XIV əsr) yazır ki, Nil vadisində yaşayan 11 qırçaq tayfasından biri özünü *Ancaoğlu* adlandırır (Шаниязов 1974. 76). Deməli, Anca başqa qırçaq nəsilləri ilə birgə Anadoludan Kırma köçmüş, oradan dəniz yolu ilə Misirə gəlmişdir.

Şəkiddə *İncək*, Qazaxda *İncə*, keçmiş İrəvan quberniyasında *İncəli* (Шопен 1852. 495) kəndlərinin olması göstərir ki, qədim Ancak nəslinin bir hissəsi Azərbaycanda məskunlaşmışdır.

XVIII əsrdə yaşamış gürcü katolikoslarından birinin adı *Besarion* olmuşdur (Вахушти 1976. 120). Bu adın kökündə totem mənşəli Basar etnonimi durur. Basar və Keçər etnosları birləşərək Basarkeçər mahallını yaratmışlar.

Qədim türk abidələrindən III Uybat kitabəsində belə bir cümlə var: – Bəg ərigcə sabıkbasar eçimiz – Bəy ərənlik, igidlik qaydasına görə, sabıkbasar böyük qardaşımızdır (Рәсәбов, Мәммәдов 1993. 276).

Albaniyanın Yafəs və Aran nəslindən ilk hökmdarlarından biri Ancak olmuşdur.

Misirin 14 qırçaq tayfasından biri Ancaoğlu adlanırdı.

İncək və İncəli kəndlərinin əhalisi bir zaman Albaniyada hökmranlıq etmiş Ancak nəslinin son qalıqlarıdır.

Sabıkbasar monoteizmdən qabaq totem olmuş itin bir cinsinin adıdır. İndi də Azərbaycan tərəkmələri çoban itlərinə Qurdbasar, Ayıbasan adları verirlər (Azərbaycan etnoqrafiyası. I, 1979, 231).

K.Ş.Şaniyazov yazır ki, *Basar* qırçaq tayfalarından biridir (Шаниязов 1974. 131).

XI əsrdə yaşamış çar Beşkenin gəlininin adı *Köşək* olmuşdur. Gürcü salnamələrində həmin qadının adı Xoşak və Hoşak formalarında yazıya alınmışdır (Джанашвили 1908. 241). Bundan əlavə, çar Georginin qırçaq əsilli *Xoşak Çokali* adlı sərkərdəsi vardı. O, çar öləndə Kubasarin və Kutlu Arslanın tərəfində çarışa Tamara qarşı çıxmışdı (История Грузии 1946. 214).

Xoşak qadın adı dövə balasına tapınma ilə bağlıdır. Türk dillərində dövənin balasına xoşək, köşək deyilir. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin ləhcələrində ağacın meyvələri yetişməmiş dibinə töküləndə deyirlər ki, ağac xoşəklədi. XIX əsrin ortalarında İrəvan quberniyasında *Köşəkli* kəndi qeydə alınmışdır (Шопен 1852. 495).

E. ö. VII əsrdə Midiyada *Köşək* adlı kənd vardı. Erməni tarixçiləri həmin kəndin və adını Xoşakunik kimi yazıya almışlar (Алиев 1960. 255). Bu da “Köşək nəslindən olanlar” deməkdir.

Çokali soyadına gəldikdə o, etnonim mənşəlidir. Çoka, yəni Cuğa nəslinin yuxarı Araz çayı boyunca məbədi vardı. Orada xristianlıqdan qabaq *buğa* bütü qoyulmuşdu (Шопен 1866. 276).

Musa Xorenliyə istinadən tərtib edilən VII əsr “Erməni coğrafiyası”nda göstərilir ki, Çuğa və ya *Cuqa* Qoxten mahalında, Araz çayının sahilində, Naхçıvanın 30 verstliyində qədim şəhərdir (Хоренский 1893. 293; Шопен 1852. 64). Cuğa nəslinin bir qolu şimala köçmüş, Kutais quberniyasında Çoqa qəsəbəsini (Географ IV. 2874. 719, 738) salmışdır.

Çar Beşkenin qızının adı Köşək olmuşdur.

Naхçıvandakı Cuğa şəhəri Çoqa nəslinin qədim vurdudur.

Gürcüstanda Tibet çayının bir qolu onların adı ilə Çoqa adlanırdı (Пагирев 1913. 159). Tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə, Çuğa tayfası Azərbaycanda ilk orta əsrlərdən yaşamışdır (Шопен 1866. 216; Kemal Алиев 1987. 27).

Çuğa türk etnonimidir. Tonyukuk abidəsində *Kuz Çuqay* yaşayış yerinin adı çəkilir (Малов 1951. 65). Bundan əlavə, Şah Təhmasibin *Cuğa* Sultan Təkəlu adlı əmiri olmuşdur (Fərzəliyev 1983. 51).

L.M.Meliksetbekova görə, İberiyanın qonşuluğunda *Dirili* adlı ölkə olmuşdur. Gürcü salnamələrində həmin ölkə Trialet, Trialeti adlandırılır (Меликсетбеков 1941. 125; Патканов 1883. 238).

Diri Alban tayfalarından biridir. Onlar VII əsrin əvvəllərinə qədər Uti tayfa ittifaqına daxil idilər (Меликсетбеков 1942. 35, 48; Ломтатидзе 1958. 205). Sonra onlar İberiyaya köçüb *Dirili* yaşayış məskəni saldılar. Q.A.Lomtadidze yazır ki, *Diri* tarixi vilayəti İberiyada IV-VI əsrlərdə mövcud olmuşdur (Ломтатидзе 1958. 265, 293). K.P.Patkanov yazır ki, ermənilər Gürcüstanın Trialeti vilayətini *Trel* adlandırırlar (Патканов 1883. 238). Nəzərə alsaq ki, erməni dilində sözün bəzən əvvəlində, bəzən sonunda gələn saitlər yazılmır, onda Trel adı Dirili kimi oxunmalıdır.

Vaxtilə İranın Kirmanşah mahalında *Dirili* (Sanan Azer 1942. 14), Zəngilanda *Diri* (Ərazi 1979. 49) kəndləri vardı. Azərbaycanda və Anadoluda *Diri Baba* türbələri xalqın səcdəgah yerləri idi. Həmin türbələrdə Diri nəslindən çıxan təriqət dəvışləri dəfn olunurdu. Bütün bunlara istinadən düşünmək olar ki, Dirili Qurbani Albaniyanın qədim Diri nəslindən çıxmışdır.

Gürcü tarixçiləri yazırlar ki, Orbeliani nəslindən Sulxan arvadı öləndən sonra David Qaraca monastırına gəlmiş, orada monax olandan sonra *Saba* adı almışdır (Орбелиани 1959. 3-6).

*Aşıq Qurbani
Albaniyanın
Diri nəslindən
çıxmışdır.*

Sulxan Saba Orbeliani əslən Çin Türkünstanının olan Urvat nəslindəndir. V.V.Radlov yazır: – Türklər içinə süd töküb saxladıqları dəri tuluğa *Saba* deyirlər (Радлов 1989. 263).

Orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycanca *Savə* (Сейфеддини 1978. 233), Dunay çayı boyunda *Sava* adlı şəhər vardı (Описание 1953. 26, 27, 61). Azərbaycanca *Savə* şəhəri 8500° 0511' uzunluq, 3600° 0511' en dairəsində yerləşirdi.

Qədim Ön Asiya panteonunda *Sabaçi* kultu olmuşdur. *Sabaçi* Ay kultu olub, Mena kultuna yaxın idi (Армения и Рим 1848. 315). Fikrimizcə, Urvat nəslindən Sulxanın *Saba* ləqəbi Ay kultu ilə bağlıdır.

Yəhudi tarixçisi İosif Flaviyə görə, *Saba* Kam nəslindən Kuşun oğludur (Иосиф Флавий 52390. 26-27). Məlumdur ki, Kam və Kuş nəsiləri Ön Asiyadan Nil vadisinə köçmüş, sonra Anadoluya və Qafqaza qayıtmışdır.

Gürcüstanın istedadlı söz ustadlarından biri *Leyla Eradze* olmuşdur. O, klassik Azərbaycan ədəbiyyatından gürcü dilinə tərcümələr edirdi.

Eradze soyadı teonim mənşəli Er etnonimindən törəmişdir. Er Albaniyanın qədim nəsilərindəndir biri idi. Onların ölkəsi gürcü salnamələrində Ereti adlandırılır (Джанашвили 1900. 44, 55; Дондуа 1967. 36).

Leonti Mroveliyə (XI əsr) görə, Ereti tarixi mahalı İori və Alazan çayları arasında yerləşirdi. Onun şimal sınırları Qafqaz dağları, cənub sərhədi Kür çayı idi (Мамедова 1987. 26). Etlərin ölkəsi əvvəlcə indiki İrəvan çuxurunu əhatə edirdi. İrəvan etlərin qədim vətənidir.

Musa Xorenli qədim Ön Asiya panteonunda əbədi kişi gözəlliyinin timsalı sayılan Eri (Дьяконов 1990. 100; Вагнер 1901. 34; Пиотровский 1944. 277) *Gegecik Er* adlandırılır. Bu da *Göyçək Er* demək-

Sabaçi qədim Misirdə Ay kultu olub, Mena kultuna yaxın idi.

Saba Kuş itifaqına daxil olan boylardan biri idi.

Adanadan balkanlara köçən atənlər Atena şəhərini saldılar. Afina şəhərin yunan adıdır.

dir. H' Ay dilindəki geg *türk* adı dillərindəki *gökçək* sözünün köküdür.

İberiyanın qədim nəsillərindən biri *Aten* olmuşdur. *Aten* gürcü dilindəki *Ateni* (Шопен 1866. 279) soyadının qədim variantıdır. N.Y. Marr yazır ki, Gürcüstanda bir neçə kəndin salındığı dərə *Atena* adlanır (Mapp 1910. XII, XIV). *Aten* dərəsində xristianlar XI əsrdə Sion monastırı tikdilər (Иоселиани 1866. 97).

E. ö. II minilliyə aid Xett yazılarında Türkiyənin indiki Adana şəhəri *Atania* adlanır (Капанцян 1947. 40). *Atania* *aten*lərin ölkəsi deməkdir. Başqa bir Xett kitabəsində göstərilir ki, *Atan* xalqı indiki Türkiyə ilə Suriya arasında yaşayır (Меруджи 1980. 263).

E. ö. I minilliyin əvvəllərinə aid bir Assur kitabəsində deyilir: – Sare şəhərini tutub, oradan Dur-Atanate şəhərinə keçdim (Solmaz Qaşqay 2006. 52). Sare Şimali İraqdakı Sarı, Dur-Atanate Türkiyədəki Adana şəhəridir.

Troyanın işğalından sonra *Atena* əhalisinin bir hissəsi Balkan yarımadasına köçüb, *Afina* şəhərini salmışdır. Qədim yunan yazılarında bir qayda olaraq sözün ilk hecasındakı “t” səsi “f” səsinə çevrilir.

Q.Noymana görə, Likiya yazılarında *Atanazi* afinalı deməkdir (Нойман 1980. 337). Deməli, *Afanasi* xristian adının ilkin forması *Atanazi* olmuşdur.

Avraam Norov yazır ki, qədim mənbələrdəki *Atena* elə *Afinadır* (Авраам Норов 1828. 146). El-lada folklorunda ilahə *Afina*: – 1. Troya şəhərinin, 2. cəsurların hamisidir (Варнер 1901. 58). Deməli, *Afina* Troyanı işğal edən yunanların yox, şəhəri müdafiə edən asiyalıların ilahəsi olmuşdur. Troyanın işğalından sonra Eneyin ətrafına toplaşan qızlar *Atel* gölü sahilində *Afina* bayramı keçirirdilər (Мюлештейн 1938. 51).

*Xett kitabələ-
rindəki Atania
elə Afinadır
(Avraam
Norov).*

Atan / Aten etnonimi dövəyə sitayişlə bağlıdır. Türkmənlər erkək dövənin bir cinsinə *atan* deyirlər. Təsadüfi deyil ki, xettlərin tabe etdiyi xatti şəhərlərindən biri Tiveliya (totemi dövə olanlar) adlanırdı (Гиоргадзе 1985. 211).

Türk mənşəli gürcü soyadlarından biri Təkədir. Həmin ad orta əsr salnamələrində Takaşvili və Takayşvili formalarında yazıya alınmışdır.

Təkə türkmən tayfalarından biridir. Əbülqazi Bahadur xan yazır ki, Salor elində Toytutmaz adlı adam vardı. Təkələr onun nəslindəndirlər (Кононов 1958. 74).

Əslində Ön Asiyanın qədim etnoslarından biri olan təkələr Salur deyildilər. Onlar sonradan Salur tayfa ittifaqına daxil olmuşlar. E. ö. II-I minilliyə aid yazılı mənbələrdə təkələr *Taka*, *Teka* və *El Teke* adlandırılır (Генрих Грецъ 2. 1907. 84-85).

Erməni və gürcü tarixçilərinin iddia etdiyi kimi, Təkə nəslə Qafqaza XI yüzildə gəlməmişdir. Onların bir hissəsi e. ö. II minillikdə Aralıq dənizinin şərq sahillərində yurd salmış, sonradan daha güclü etnosların təzyiqilə şimala çəkilməmişdir. Bu barədə həm yəhudi mənbələrində, həm “Səcəreyi-tərakimə”də yetərinəcə bilgilər var.

A.N.Kononov güman edir ki, türkmənlərin Nil vadisinə axını XI əsrdə baş vermişdir. Ancaq onun əksinə olaraq İ.İ.Şopen yazır ki, türkmənlərin və digər şərq xalqlarının Misirə axınları e. ö. 23-cü, 18-ci və 13-cü əsrlərdə olmuşdur.

Fikrimizdə, gürcülərin Takaşvili nəslə sonrakı türkmənlərin yox, Yudeyada yurd salan qədim tlərin törəmələridir.

Henrix Qrets yazır: – Peyğəmbər Amos Teka və ya El Teke nəslindən idi. Eradan öncə VIII əsrdə yaşamış bu peyğəmbər tək Allahı tanıyırdı və büt-

*Troya
panteonunda
ilahə Atena
cəsurların
hamisi sayılırdı.*

*Atel, Etil, İtil
türk boyunun və
Volqa çayının
qədim adıdır.*

*Tək allahı
tanıyan
peyğəmbər
Amos Təkə
nəslindən
çıxmışdır.*

pərəstlərlə bütün əlaqələri kəsdi (Генрих Грець 2. 1907. 85).

Takaşvili soyadı totem mənşəli olub, keçiyə və ya marala tapınma ilə bağlıdır. Mahmud Kaşğari yazır: – Türklər erkək maralın bir türünə *təkə* deyirlər. Həmin heyvanın buynuzlarından yay düzəldilir (МК III. 2006. 216).

Cavaxetinin knyaz nəslindən *Sarıqaz* adlı zadəgan çıxmışdır. Onun adı salnamədə *Sarıqas* formasında yazıya alınmışdır. *Sarıqaz Sabakın* oğlu idi (Апакидзе 1968. 164).

Musa Xoneli (XII əsr) yazır ki, Astarada ölkəsindən Astarabiadze adlı cəngavər çıxmışdır (Хаханов 1897. 160. 226).

Astarta, Astarta vaxtilə Kənan nəslinin sevgi ilahəsi olmuşdur (Вагнер 1901. 86). В.А.Турayev yazır ki, Astarta finikiyalıların Afroditasıdır (Тураев 1903. 41).

Finikiyanın Kənan nəslindən olan kahinləri bədənələrini qılınc ilə doğrayıb, qanlarını ilahə Astaranın bütünə çiləyərtilər (Грець 2. 1907. 41). E. ö. VIII əsrdə Efreim nəslindən olan Kənan knyazları Astaranı İudeyanın azad sevgi kultuna çevirdilər (Генрих Грець 2. 1907. 107).

İ.M.Dyakonova görə, Astarta qərbi samilərin İştarıdır (Дьяконов 1990. 157). Р.Керпен yazır ki, o, xaldealərin ilahəsidir (Керпен 1837. 358). В.А.Турayevin fikrincə, Astarta samilərin ilahəsi olub, bəzi cəhətlərinə görə, xetlərin əslində xattilərin Ana ilahəsinə bənzəyir (Тураев 1903. 66).

Aleksey Nakko yazır ki, Astarta kultu Ön Asiya mənşəli deyil. O kultun tarixi kökləri Asiyada qitəsinin dərinaliklərindən gəlir (Накко 1873. 94).

Azərbaycan ərazisində Astarta şəhəri mövcudursa, deməli Astarta kultunun daşıyıcıları ölkəmizdə məhdud ərazidə olsa da, məskunlaşmışdır. Onlar Kə-

Musa Xonelinin poemasında Astarta ölkənin, Astarabidze cəngavərin adıdır.

N.Gəncəvinin qadınının adı Apak olmuşdur.

nan mənşəli xalq olub, Ön Asiyada İrandilli etnoslardan qabaq yaşamışlar. Ona görə də talışları birmənalı şəkildə İran mənşəli xalq saymaq doğru deyil. Onlar Azərbaycan türklərinin qan qardaşı olub, sonradan barsların təsiri altına düşmüşlər.

Gürcüstan tarixçilərindən biri *Apakidze* soyadı daşıyır (Апакидзе 1968. 158). Eyni zamanda, XVIII əsrdə gürcülərin bir nəslı Apakidze adlanırdı. Həmin nəsilədən Apakidze Yevdemon adlı yepiskop çıxmışdır (Бакрадзе 1890. 72).

A.A.Baramidze və D.L.Vateyşviliyə görə, Apakidze gürcü soyadı deyil (Барамидзе, Ватейшвили 1978. 163).

Apak türk etnoslarından birinin adıdır. Özbəkistanda yaşayan sarı qırçaqların bir nəslı *Abaxlı* adlanırdı (Шаниязов 1974. 124). Bundan əlavə, usunların *Abak* adlı xanı vardı. Onun atası Çingiz xanın çağdaşı olmuşdur (Валиханов 1984. 273-274).

Fikrimizcə, N.Gəncəvinin xanımının adı Afaq yox, *Apak* olmuşdur. Dərbəndin şimalında yaşayan qırçaq xanı öz qızına farsca afaq-günəş adı verə bilməzdi.

*Afaq fars yox,
qırçaq adıdır.*

Musa Xorenliyə görə, h'ayıların arasında 2 *Araxunik* nəslı yaşamışdır (Хоренский 1893. 296-297). Ancaq yanlış olaraq bəzi tədqiqatçılar (Шопен 1852. 297) onları erməni nəslı sayırlar.

Musa Xorenliyə görə, *Araxuni* tayfası çar Abqarın zamanında (Хоренский 1893. 80) indiki Suriyanın şimalında yaşayırdı. Sonra onlar oradan Ararat vadisinə və Albaniyaya köçmüşlər. Artıq Arqun xanın zamanında araxunilər Ararat vadisində məskunlaşmışdı (Абегян 1975. 467).

Amaras yepiskopu Mxitarın məktubuna yepiskop Apak cavab yazmışdı (Albaniya tarixi 1993. 86). Deməli, Arakunik (totemi apak olanlar) VI-VII əsr-

lərdə ayrıca kilsəsi və yepiskopu olan xristian türk etnoslarından biri imiş.

Musa Kaqankaytukluya görə, H'Apak Yafəs nəslindən 19-cu Albaniya çarıdır (История Агбан 1861. 31). Ancaq kitabın Azərbaycan dilinə tərcüməsində həmin ad Həvəng formasında verilmişdir (Albaniya tarixi 1993. 19). Keçmiş Borçalı qəzasındaki Əpəkli (Пагирев 1913. 302) Azərbaycan kəndinin sakinləri qədim Apak nəslinin son qalıqlarıdır.

İberiya mənbələrindəki qədim soyadlarından biri Abazdır. Çar Barsmanın ikinci adı *Abaz* olmuşdur (Кипшидзе 1918. 41). Bundan əlavə, gürcü dilinin tarixi leksikasında tez-tez *Abaşidze* soyadına rast gəlik. *Abaşidze* soyadının kökündə *Abas* etnonimi durur.

Aban və ya *Abas* Ön Asiyanın qədim nəsillərindən biridir. Qədim "İber salnaməsi"ndə göstərilir ki, *Abas* ölkəsi kuşanların qonşuluğunda yerləşir (Патканов 1883. 213).

Abas nəslə V əsrdə güclənib, iberləri məğlub etdi. Onların patriarxı Qorq Aslanın imperator Levin qızından olan oğlu *Tevtası* əsir tutub, gözlərini çıxartdı (Патканов 1883. 208).

Abas nəslindən çıxan knyazlar *Acariyanı* və *İberetini* idarə etmişdir. Onlardan *Abaşidze David* 1702-1709-cu illərdə *İmereti* hakimi olmuşdur. Həmin *Davidin* ləqəbi *Koç* idi (Церетели 1898. 84; Хаханов 1898. 84).

İ.İ.Şopen yazır ki, *Abas* tayfası əvvəllər *Şake* (Şəki – İ.C.) çayı boyunda yaşayırdı (Шопен 1866. 285). Erməni və gürcü tarixçiləri belə hesab edirlər ki, həmin çay indiki *Alazandır*. *Dion Kassi* yazır ki, *Roma* sərkərdəsi *Pompey* *İberiya* üzərinə gedərkən *Abas* çayı sahilində dayanmışdı (Армения и Рим. 1848. 176; Кемал Алиев 2010. 282). Belə hesab edirik ki, *Gürcüstandakı Abastumani şəhəri* (Хаханов 1898. 67) *Abas* və *Tuman* ellərinin qarışıq yurd yeridir.

Abaşidze soyadının kökündə Abas sözü durur.

Abas boyu İberiyaya köçməzdən Albaniyada Şəki çayı boyunda yaşayırdı.

Eyni zamanda VI əsrdə yaşamış Aran yepiskopu Abas (Иоселиани 1866^B. 5) və 551-596-cı illərdə Albaniya katolikosu olan ter-Abas (Касумова 2005. 44) Abas nəslindən çıxmışdır.

V.Maknevə görə, Abaşidze Acar soyadı gürcü mənşəlidir (Макнев 1902. 4). İ.A.Orbeli belə hesab edir ki, Abas 930-cu ildə erməniləri məğlub edib, Kars şəhərini tutan sarmat sərkərdəsidir (Орбели 1956. 11). N.Y.Marr isə yazır ki, Abas ermənilərin çarıdır (Март 1907. 3.)

Əslində Abas nə gürcü tayfasıdır, nə sarmat, nə də erməni. Onlar sarmatlar, peçeneqlər, xəzərlərlə hərbi ittifaq yaradaraq erməniləri və gürcüləri məğlub etmişlər. N.A.Baskakova görə, Abas peçeneq (Баскаков 1969. 226-227). Q.F.Sattarova görə, Abasxəzər (Саттаров 1980. 40) qəbiləsidir. Çuvaşiyada *Abaşevo* kəndinin (Чуваши 1970. 297) varlığı göstərir ki, abaslar Volqa bulqarlarının da mənşəyinə daxil olmuşlar.

Abaş nəslinin bir hissəsi Rusiyaya köçmüş, sarayda və orduda yüksək vəzifələr tutmuşdur. N.A.Baskakov yazır ki, Rusiyanın *Abaşev* knyaz ailəsi türk mənşəlidir (Баскаков 1979. 216).

Abas tayfası Troya müharibəsi dövründə Anadoluda yaşayırdı. Homerin və Vergilinin tədqiqatçıları yazırlar ki, “İliada” və “Eneida” poemalarındakı Aban və Abas eyni etnosun adıdır (Энеида 1971. 409).

Çox ehtimal ki, suriyalı salnaməçi Mar Abas Katina (III əsr) Abas nəslindəndir. Musa Xorenli onun salnaməsindən mənbə kimi istifadə etmişdir (Шопен 1866. 297).

E. ö. II minilliyə aid Assuriya kitabələrində Abas etnonimi *Abaşley* formasındadır. Onlar o zaman qaşqayların qonşuluğunda (hardasa Kızıl İrmak çayı yaxınlığı) yaşayırdılar (Арутюнян 1985. 8. 104).

E. ö. I minilliyə aid Urartu mixiyazılı abidələrində Abaş ölkəsi *uru Abaşini* kimi yazıya alınmışdır.

*Abaşev rus
fəmiliası türk
mənşəlidir
(N.A.Baskakov)*

*Misir kahini
Manetona görə,
Abas Dananın
oğludur.*

Urartu çarı Menuanın kitabəsində deyilir ki, Abas qəbiləsinin qala divarları ilə möhkəmləndirilmiş şəhərinə çatdım (Арутюнян 1985. 8).

Misir kahini Manetonun salnaməsində bildirilir ki, Abas Yegiptli Dananın oğludur (Роллен 1751. 270). Nəzərə alsaq ki, qızıl dana bütünə sitayiş edən Dana qəbiləsi ilahə İnəyin övladları sayılırdı, onda Abas nəslinin türk mənşəyi bir daha təsdiq olunur.

Abas qəbiləsi e. ö. IV minilliyin sonlarında Kam və Kuş tayfa ittifaqının tərkibində Nil vadisinə köçmüş, min il sonra – e. ö. 23-cü əsrdə hiksoslar tərəfindən Efiopiya qovulmuşdur. Ona görə də bəzən Efiopiya *H'Abasia* adlandırılır.

XII əsr gürcü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Xuna nəslindən olan Musadır. Gürcüstan ədəbiyyatı tarixinə o, Mose *Xoneli* kimi daxil olmuşdur. M.Xoneli “Amiran Darecaniani” poemasının müəllifi, iber dilindən gürcü dilinə keçid dövrünün görkəmli söz ustasıdır (Хаханов 1895. 331; Хаханов 1897. 160, 168, 226; Шота Руставели 1982. 330, 333; Буачидзе 1983. 96).

Xuna qırçaq tayfalarından biridir. XIX əsrdə Xuna tayfasının bir qolu Özbəkistanda yaşayan sarı qırçaqlar arasında müşahidə edilmişdi (Шаниязов 1974. 124).

Xuna tayfasının əsas hissəsi Güney Azərbaycanda yaşayırdı. Buradakı Xuna şəhərini onlar salmışlar. Əl-Biruni (XI əsr) yazır ki, Xuna şəhəri həm də Xunəc adlanır (Vəlixanlı 1974. 145). Yaqut Həməviyə görə, Xunəc şəhərinin əsl adı Xunadır. Xuna Zəncan şəhərindən 2 günlük yolun üstündə yerləşir (Йакут ал-Хамави 1983. 24).

Qarabağda *Xonaşen*, Gəncə quberniyasında Xinalı (Список 1922. 14), Borçalı mahalında *Xona* (Будагов, Qeybullayev 2002. 39) kəndlərinin varlığı

*Qubadakı
Xinalıq kəndinin
adı Xuna
etnonimindən
törəmişdir.
Xuna türk boyu
arilər və
samilərlə
qarışmış,
nəticədə Xinalıq
dili
yaranmışdır.*

göstərir ki, Xuna tayfasının son qalıqları Albaniya və İberiyada yurd salmışdır.

Xuna etnik adı totem mənşəli olub, ceyrana və ya ata sitayişlə bağlıdır. Qədim özbəkçə-farsca “Sanqlax” sözlüyündə *xuna* sözü “erkek ceyran” mənasında verilmişdir (Умаров 1988. 74). “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Qara Günə, yazılı mənbələrdəki Əmir Günə adları (Ибрахим Эфенди ПечевИ 1988. 92) da totem mənşəli olub, xuna zoonimindən törəmişdir.

İ.İ.Şopen yazır ki, Xona tayfasının adı kartvelcə *xune* və uticə *qune* “at” sözündən törəmişdir (Baharlı 1993. 22). Nəzərə alsaq ki, iber, gürcü, uti dillərinin tarixi leksikasında xəzər və qırçaq sözləri çoxdur və həmin dillər Mari Brosseyə görə, qatışıq dillərdir (Хаханов 1897. 130), xuna sözünün türk dillərindən bir çox Qafqaz dillərinə keçməsi şübhə doğurmur.

İberiyanın Barsmandan sonrakı çarlarından birinin adı *Derik* olmuşdur (Кипшидзе 1918. 47). Əslində *Derik* çarın adı yox, totem adıdır. Bu fakt göstərir ki, çoxtayfalı İberiyada *Derik* boyu bir müddət başqaları üzərində hökmran olmuşdur.

Dirik adına qədim türk yazılı abidələrində 2 dəfə rast gəlirik. II Elegeşt abidəsində deyilir: – Bəg tarkan bilgə Tirig bən. Eyni zamanda 2-ci Kızıl Çıra abidəsində belə bir cümlə var: – Aslan Külük *Tirik* oğlu ben (Rəcəbov, Məmmədov 1993. 301, 318).

Dirik adına ilk olaraq e. ö. III minilliyin sonlarına aid Elam kitabələrində təsadüf edirik. Elamın son Kutü mənşəli hökmdarının adı *Tirikan* olmuş və e. ö. 2103-cü ildə öldürülmüşdür (Хинц 1987. 78).

İberiyada, daha sonra Gürcüstanda geniş yayılmış türk soyadlarından biri Bakurdur. Bakur nəslinin adı sonrakı salnamələrdə və dövlət sənədlərində *Bakuriani*, *Bakuradze* və *Bakradze* variantlarında yazıya alınmışdır. Həmin nəsilədən tanınmış dövlət, din və elm xadimləri çıxmışdır.

Tirik, yəni diri, ölməz Elam mənşəli addır.

Bakur nəslİ iberləri fars ağılığından xilas etmişdir.

Gürcüstandakı çenlərin Çen Bakur adlı tayfa başçısı vardı. Şahzadə Vaxuştinin yazdığına görə, I Bakur (231-296), II Bakur (364-379), III Bakur (557-570)-ci illərdə İberiyanı idarə etmişdir (Хаханов 1898. 67; Хаханов 1897. 50; Армения и Рим 1848. 251, 252, 254; Ёселиани 1866^a. 13; Географ IV. 132).

Bundan əlavə, Aran hakimi və Qorq Aslanın dayısı Varaz Bakur ləqəbi daşıyırdı (Джуаншериани 1986. 63). Başqa bir *Bakur* Qorq Aslanın zamanında Maraqqi və Takveri eristavı idi. İlk İberiya çarlarından biri Barsmanın oğlunun adı Bakur olmuşdur. Başqa bir *Bakur* – Qorq Aslanın nəvəsi Ana çayının Kürə töküldüyü yerdə Şuşanikin əri Bars xanı saqqallayıb, bədəninin parçalarını ağacdən asmışdı (Джуаншериани 19896. 83, 91, 93, 97).

Bakur tayfasının bir neçə qolu eranın əvvəllərində Albaniyada yurd salmışdı. 488-ci ildə Bərdə yaxınlığındakı yaylaqda keçirilən kilsə məclisində Bakur qəbiləsinin başçısı iştirak etmişdir. Bundan əlavə, Albaniya katolikosu Nersesin soyadı *Bakur* idi (Albaniya tarixi 1993. 75. 177).

Bakradze, Bakuriani soiyadları türk dillərindəki bakur “mis” sözündən törəmişdir. Əski türk inancında silah hazırlanan metallar, o cümlədən mis önəmli yer tutur. Silah hazırlanan metallara olan ehtiram bir çox etnonimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

“Divanü-luqat-it-türk”də bakur sözü “mis” mənasındadır (МК III. 2006. 366). Yunus İmrənin şeirlərində mis mənasında “baqr” sözü işlənmişdir (Yunus İmrə 2004. 303). M.A.Xabiçev yazır ki, türk dillərindəki baqur-mis sözü baqr (багровый свет) şəklində slavyan dillərinə keçmişdir (Хабичев 1975. 47).

Gürcü dilində türk soyadları çox olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, çar VI Vaxtanqın əmrilə qədim salnamələrə çoxlu düzəlişlər edilmişdir (Хантадзе 1970. 122-

Türk dillərində qırmızı misə bakur deyilir.

Slavyan dillərindəki baqrovıy rəng adı baqr, bakur – qırmızı mis sözündən törəmişdir.

123), deməli türk adlarının çoxu tərcümə olunan mətnlərdən çıxarılmışdır.

Qədim salnamələrin və orta əsr sənədlərinin əslisi əlimizdə olsaydı, biz orada daha çox türk adları tapıb tədqiqata cəlb edə bilərdik.

H' Ay folklorunda Türk, İber folklorunda Buntürk obrazı

Ermənilər tarixi mənbələrin astarını üzünə çevirərək özlərinə qurama bir tarix yaratdılar. Həmin tarixi bünövrəsindən dağıtmaq Qarabağdakı düşmən sığınacqlarını dağıtmaq kimi müqəddəs işdir.

Mixiyazılı kitabələri, qədim Misirin papirus mətnlərini, xristian keşişlərin və yəhudi kahinlərin salnamələrini öyrənərkən görürük ki, 37-ci ildən sonra SSRİ məkanında tarix yazılmamış, tarixin astar üzünə yazılmışdır. 70 ildə tarixin özü yox, astar üzünə dərsliklərə, ensiklopediyalara salındı.

Ermənilər tarixin özünü yox, astar üzünü gerçəklik kimi qələmə verərək iddia edirlər ki, biz H' Ay nəslindənik. Halbuki h' aylar iltisəqi, ermənilər flektiv dillidirlər. H' Aylar Yafəs övladları, ermənilər İran və yunan hibrididirlər (Mapp 1903. XXVIII-XXIX).

H' Ay dilinə bənzəyən qədim gürcü, yəni İber dili (Патканов 1883. 199-265). N.Y.Marrın yazdığına görə, hindavropa mənşəli olmamışdır (Mapp 1903. XXX-XXXI). İosif Stalinin akademik Marrı təhdiddən – 1930-cü ildən sonra kim deyə bilərdi ki, iberlər və h' aylar türk dillərinin iki arxaik ləhcəsində danışmışlar? Halbuki V əsrdə qələmə alınmış salnamələrə istinadən Leonti Mroveli (XI əsr) yazır ki, Makedoniyalı İsgəndərin zamanında İberiyada Xəzər dillində danışmışdılar (Мровели 1979. 27).

H' Aylar necə ermənidir ki, onların milli qəhrəmanı Türk olmuşdur? İberlər necə güclüdür ki, onların ölkəsində Xəzər və Buntürk dillərində danışmışdılar?

Xristianlıqdan qabaqkı qusan-ozan mahnılarında deyilir ki, Türk Y'Eraklesə, hətta 120 fil gücündə olan Postoma bərabərdir (Абегян 1975. 24). Deməli, farslar üçün Rüstəm, yunanlar üçün H'Erakle, yəhudilər üçün Sampson kimdirsə, h' aylar üçün Türk odur.

H' Ay və İber dilləri indiki ermənilərin və gürcülərin dili deyil.

Makedoniyalı İsgəndərin zamanında İberiyada köhnə Xəzər dilində danışmışdılar.

Türk H'Erakle və 120 fil gücündə olan Rüstəm bərabərdir.

Musa Xorenliyə görə, *Türk* tanrı və qəhrəmandır. O, üzü sərt cizgili, vəhşi baxışlı nəhəng kimi görünləri dəhşətə gətirir. Dağlardan böyük qayaları qoparıb də-nizə atır. Qayaların yaratdığı dalğalar gəmiləri suda batırır (Хоренский 1808. 147; Абеґян 1975. 23-28; Мифы II. 1998. 521). *Türk* və ya *Tork* o qədər güc-lüdür ki, dırnaqları ilə qranit qayalara qartal şəkli çəkir (Абеґян 1975. 521). Burada incə bir məqama diqqət yetirmək yerinə düşər: türklərdə olduğu kimi, h'ay-larda qartal qəhrəmanlıq rəmzidir. O, göylərdən igid-lərə cəsurluq gətirir. Yunan miflərində isə qartal mənfi obrazdır. Qafqaz dağında qayaya zəncirlənmiş Prome-teyin ciyərini dimdiyi ilə qoparıb, parça-parça udur.

M.X.Abeğyan yazır: – Tork qədim Anadolunun Tarku tanrısıdır. Onu sonradan H' Ayın nəvəsinin oğlu eləyiblər.

1980-1998-ci illərdə Moskvanın “Ensiklopedi-ya” nəşriyyatında çap olunan “Dünya xalqlarının mif-ləri” kitabında deyilir: – Tork xetlərin Tarku tanrısı-dır. Sonradan bitkilərin hamisi olan Tarkunu ermənilər Tork eləyiblər (Мифы II. 1998. 521).

Əslində Tarku və *Türk* ayrı-ayrı tanrılardır. İlk öncə ona görə ki, Suriya və erməni kilsə salnamə-lərində *Türk* bitkilərin yox, gücün, qüdrətin simvolu kimi təqdim olunur. *Türkü* Tarku ilə eyniləşdirməklə erməni tarixçiləri onu ariləşdirmək istəyirlər.

Nikita Emin Acoxikin (XI əsr) “Ümumi tarix” kitabının 1864-cü il nəşinə izahında yazır: – Turkun adı eradan 150 il qabaq baş verən hadisələrlə bağlı çəkilsə də, o, Anadoluda daha əvvəlki zamanlardan yaşamışdır (Асохик 1864. 292).

Parfiyalılar eradan qabaq II yüzillikdə romalıları Aralıq dənizi sahillərinə doğru sıxışdıranda *Türk* nəsli Van gölünün qərbində yaşayırdı (Абеґян 1975. 21. 23). Musa Xorenli yazır ki, parfiyalı Vaqarşak qərb

*Türk dırnaqları
ilə qranit
qaynaqlara
qartal şəkli
çəkir.*

*Eradan qabaq
VIII əsrdə
Anadoluda Türk
şəhəri vardı.*

torpaqlarının idarəsini *Turkiona* tapşırırdı (Хоренский 1808. 147; Абебян 1975. 23; Мифы II. 1998. 521).

Turkion “Türkün övladları” deməkdir. Makedoniyalılardan və yunanlardan qabaq Anadoluda yaşayan türklər yeni dünya düzəmində romalılardan yox, partiyaçıların tərəfini saxlamış, Musa Xorenlinin dediyi kimi, yenidən qərb torpaqlarının hakimi olmuşlar. Eradan qabaq VIII əsrdə süquta uğramış Xett dövlətinin mərkəzində *Torqion* adlı şəhər vardı (Дьяконов 1980. 363). Belə hesab edirik ki həmin şəhər türklərin Anadoluda qədim yurd yerlərindən biri olmuşdur.

H’Ayın nəticəsi və Kartlinin qardaşı olan Turk (Шопен 1866. 329) erməni və gürcü tədqiqatçıların fikrincə, doğrudan da Türkdür. Ancaq həmin Türk 552-ci ildə Göytürk xaqanlığını quran türklər deyildir. Əldə olan mənbələrin təhlili göstərir ki, troyalı türklər sonrakı türklərin əcdadlarıdır.

Qapançı soyadlı bir erməni yazır: – *Tork* tanrı adıdır. O, bir çox Kiçik Asiya etnoslarının panteonunda *Troka*, *Troya* formalarında mövcud olmuşdur (Капанцян 1947. 21). *Troka*, *Troya* “tanrısı Türk olan etnos” deməkdir. Çünki –a Kiçik Asiyanın bəzi qədim dillərində tanrı adlarından etnik adları yaradan şəkilçi kimi işlənir (Блейхштейнер 1936. 195; Март 1927. 86; Март 505. 35, 55; Мещанинов 3166. 45). Söz yox ki, troyalıların hamısı yox, Troyanın 8 mahalından birinin hakim nəslə özünü Troy və ya Turuk övladı sayırdı.

Həm türk dastanlarında, həm qədim Ön Asiyanın yazılı mənbələrində Türk və Turuk etnonimləri paralel şəkildə işlənmişdir. Eradan əvvəl III-II minilliyə aid Assiruya kitabələrində turukların adı *Turukku* formasında göstərilir. Turuklar o zaman Urmiya gölü vadisində yaşayırlar (Алиев 1960. 168). Sonralar çar Hammurapi turukları öz tərəfinə çəkməklə qüdrətli

Türk Troyanın 8 nəslindən biri olmuşdur.

Hammurapi turukları öz tərəfinə çəkməklə Babil hökmdarı oldu.

Babil dövlətinin əsasını qoydu (Оппенхейм 1990. 125).

Turuklar Urartu dövrünə aid Kolagirən mixi yazılarında *Turuki* adlandırılır. Onlar Urartu çarlarının şimal-şərqə basqınları zamanı Araz çayı ilə Göyçə gölü arasında yaşayırdılar. Zelik Yampolski yazır ki, turukların e. ö. IX-VIII əsrlərdə ayrıca ölkəsi vardı (Ямпольский 1966. 62, 63, 64).

Qədim hind mənəblərində türklər *Turuka* adlandırılır (Cavad Heyət 1993. 9). Bu da Kiçik Asiya-nın mixiyazılı kitabələrindəki Troka, Troya və Turuklu adlarına uyğun gəlir. Yəhudi tarixçisi İosif Flavinin (I əsr) yazdığına görə, Avraamın – İbrahim peyğəmbərin arvadı Ketura Turuklu (tərcümədə Troqlid) nəslindəndir (Иосиф Флавий 52390. 1). Nəzərə alsaq ki, patriarx Avraam e. ö. XIX-XVIII əsrlərdə yaşamışdır, deməli Türk Moskvanın “Ensiklopediya” nəşriyyatının redaksiya heyətində toplaşmış ermənilərin iddia etdikləri kimi, Xett tanrısı Tarxunun sonrakı variantı deyil. Xetlər ilk dəfə indiki Türkiyə ərazisində e. ö. XX əsrdə görünmüşlər. Ondan qabaq e. ö. III minilliyin ortalarında Urmiya vadisində Turuklu kultu və Türk etnosu mövcud idi.

Türkoloji tədqiqat üçün maraqlıdır ki, sarı uyğurların şaman əcdadlarından biri *Uluq Turuq* olmuşdur (Малов 1912. 67-72. 139). Əgər oğuzların əfsanəvi ağsaqqalı (Шербак 1959. 56, 57), Oğuz xanın baş məsləhətçisi (Rəşidəddin 1992. 64) Uluq Turuq adı daşıyarsa, buna təsadüfi oxşarlıq kimi baxmaq olmaz. Bu, oxşarlıq deyil. Türk-Troya, Türk-Xatti (Xett yox, Xatay) etnogenetik bağlarının izləridir.

Turuklar türk xalqları arasında bir etnik birlik kimi XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuşlar. XIX əsrdə Fərqanə ilə Kaşğar arasında *Turukşar* tayfası yaşayırdı (Мизиев 1986. 37). V.V.Bartold XX əsrin əvvəllərində qırğızlar arasında *Turuklu* qəbiləsinin

Türklər xetlərdən qabaq – Xatti dövründə Ön Asiyada yaşayırdılar.

Troya “turukların ölkəsi” deməkdir. O zaman türklər Troya tayfa ittifaqına başçılıq edirdilər.

yaşadığını görmüşdü (Бартольд I, 1963. 539). Turukların başqa bir qolu Kızıl Turuk adlanırdı. Tuva vilayətindəki *Kızıl Turuk* dağı (Вайнштейн, Денисова 1977. 79-87) onların yaylağı olmuşdur.

Turuxmen etnik adının kökündə turuq sözü durur. Kalmıqlar XVII əsrdə Balxan dağlarına basqın etmiş, Qara boğaz gölünün sahilindəki türkmənlərin bir hissəsini əsir edib, şimal-şərqi Qafqaza köçürmüşlər. Həmin türkmənlər özlərini Turuxmen adlandırıb, Maxtimqulunu öz milli şairləri kimi sevirilər. Buradan aydın görünür ki, son əsrlərə qədər türkmən dilində türk və turuk etnonimləri paralel şəkildə işlənmişdir.

L.N.Qumilyov yazır ki, Çin mənbələrindəki tukyuların əsl adı Turuk olmuşdur (Гумилев 1960. 24, 32). Çin dilində -r səsi olmadığına görə, onlar türk və turuk etnik adlarını tukyu kimi yazıya almışlar.

Sinoloq İakinf Biçurin yazır ki, həmin Tukyuy, yəni Turuk ailəsindən karluklar çıxmışdır (Бичурин I. 1950. 347).

Məlumdur ki, Karluk qədim türk etnoslarından biridir. Ağüzlü, sarışın saçlı, yaraşlıq adamlar olan karlukların əsas hissəsi Özbək xalqının mənşəyinə daxil olmuşdur (Шаниязов 1964. 3. 195).

Zahirəddin Məhəmməd Baburun yazdığına görə, Əmir Teymurun zamanında turuklar Orta Asiyanın güclü tayfalarından biri olmuşdur (Бабуp 1958. 77).

Türk və turuk sözlərinə tarixi antroponimlərimiz arasında titul və ləqəb kimi də rast gəlirik. VI əsrdə yaşamış qərbi türk xaqanlarından birinin adı Kara Çurin Türk Bake olmuşdur (Гумилев 1967. 118).

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, erməni və gürcü tədqiqatçıları buntürklərin türk olduqlarını təsdiq edirlər. Ancaq onu da nəzərə çatdırırlar ki, buntürklərlə sonrakı türklər arasında etnogenetik baxımdan müəyyən fərqlər olmuşdur (Шопен 1866. 330). Bu fikir tam olmasa da, qismən doğrudur. Çünki Fələstində yaşa-

Sarı uyğurların şaman əcdadlarından biri Turuk olmuşdur.

Qədim Çin salnamələrindəki tukyular elə turuklardır.

Buntürklərin Kür çayı boyunda əsas iqamətgahı Sarikine şəhəri idi.

yan türklər Şumer şəhər dövlətlərinin süqutundan sonra Ərəbistan səhralarından gələn samilərlə qarışmış, Finikiyadan Karfagenə, Mesopotamiyadan İberiyaya qədər yayılmışlar.

Türklər e. ö. IV-III minilliklərdə Kam nəslindən Kuş tayfa ittifaqının tərkibində idilər. Musa Xorenli yazır ki, Turkion-Türkün övladları *Pasxam* nəslindəndir (Хоренский 1808. 147). *Pasxam* – Kam nəslinin başçısı deməkdir.

Semitoloq – Traçevski yazır ki, Kam mənşəli Kuş nəsiləri Dəclə və Fərat çayları arasından Fələstinə köçəndən və samilərlə qatışandan sonra Pun adı aldılar (Трачевский 1889. 45). Deməli, Pun bütün türklərə yox, e. ö. 23-cü əsrdə Şumerin Ur şəhərinin süqutundan sonra Fələstinə köçən turanlı (Трачевский 1889. 47. 52) türklərə deyilmişdir.

Sonra punların bir qolu Nil vadisinə, bir qolu Tunis yaxınlığına köçdü. Tunisə köçən punlar Aralıq dənizi sahilində Kartagen (Karfagen şəhərin yunan adıdır) şəhərini saldılar. Buntürklərlə italiklər arasında e. ö. 261-146-cı illər arasında baş verən müharibə Pun müharibəsi adlanır (Трачевский 1889. 286).

Nil vadisinə köçən Kuş övladlarının kahini Mena Misirdə ilk firon oldu və Mena (yunanca Memfis) şəhərini saldı (Трачевский 1889. 24). Kahin Menanın Misirdə qurduğu dövlət punlaşmamış, yəni samiləşməmiş türklərin dövləti idi. Onlar e. ö. 23-cü əsrdən – hiksosların Nil vadisinə basqınından sonra sami mənşəli etnosların assimilyasiyasına uğradılar.

Traçevski yazır ki, Kuş və ya Turan etnoslarının dili *fin dilinə* bənzəyirdi. Onların maddi-mədəniyyət nümunələri *bürünc dövrünə* aiddir (Трачевский 1889. 44).

Pun sözü türk dillərində bir çox mənalara malik olmuşdur. M.Qaraqoyunlunun “Fərhəngi-türki” lüğətində bun sözü “kədər”, “qüssə” mənalarında verilmiş-

Musa Xorenliyə görə, Türk Baş Kam nəslindəndir.

Bun sözü türk dillərində: 1. əsl türk, 2. yerli türk, 3. nizənin ucluğu, 4) kəllə, baş və s. mənalar bildirir.

dir (Baxşəliyeva 2009. 79). Dədəmiz Qorqudun kitabında da bun sözü həmin anlamdadır.

İberlər nizənin dəmir ucluğuna *bun* deyirdilər. H' Aylar isə bun bir şeyin kökünə, əsasına deyirdilər (Mapp 1914. 48, 49, 50).

N.Y.Marra və İosif Kipşidzeyə görə buntürk “əsil türk”, “yerli türk” deməkdir. L.M.Meliksetbekov onlarla razılaşmır. Güman edir ki, buntürk huntürk deməkdir (Меликсетбеков 1939. 5.). L.M.Meliksetbekovun fikri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki hunların tarixdə görünməsindən çox qabaq buntürklər Suzda, Şumer və Misirdə dövlətlər qurmuşdular.

N.Y.Marr yazır ki, *pun* sözü iberlərin dilinə Suzdan gəlmədir (Mapp 1914. 49-50). Suz kitabələrinin dili türk və fin dillərinə qohum olmuşdur. Bu barədə alman alimi F.H.Baysbax 1890-cı və 1911-ci illərdə Leypsiqdə nəşr etdirdiyi kitablarında geniş məlumat vermişdir (Weissbach 1890. 3-241; Weissbach 1911. 3-41).

Eradan əvvəl V əsrdə əhəmənilərlə vuruşavuruşa Kür çayı boyunda yurd salan (Патканов 1883. 250), e. ö. IV əsrin sonlarında Sarkine şəhərində Makedoniya qoşunları ilə vuruşan buntürklər (Картлис Цховреба 1905. 203) həm bizim əcdadlarımızdır, həm kartvellərin. Çünki gürcü xalqı yəhudi mənşəli baqrationlarla Kənan və Turan mənşəli iberlərin, türenlərin, xəzərlərin, buntürklərin qatışması nəticəsində yaranmışdır.

Z.A. Raqozina “Assuriya tarixi” kitabında yazır ki, Pun Kənan tayfasıdır (Рагозина 1902. 492). Məlumdur ki, Yaqub peyğəmbərin və Yüsifin tayfası olan Kənan Turan köçəriləri ilə əkinçi yəhudilərin qatışığından ibarət idi. Yəhudilər əkinçiliklə məşğul olur. Çobanlar onları düşmənlərdən qoruyurdu (Трачевский 1889. 52).

Pun sözü İber dilinə Suzdan gəlmişdir.

Ər Bunun-Süleyman peyğəmbərin sarayının giriş zalı Boğaz, sol kiçik zalı İaxin (yaxın), sağdakı böyük zalı Ulan adlanırdı.

Musa Xorenli yazır ki, yəhudi mənbələrindəki Solomonun – Süleyman peyğəmbərin əsil adı *Arbun* olmuşdur. Əslində isə, yəhudilər Kənan və Pun mənşəli peyğəmbərin adını Solomon formasında öz dillərinə tərcümə etmişlər (Хоренский 1808. 35. 84).

Çar və peyğəmbər Süleyman anrtopoloji cəhətdən samilərə bənzəmirdi. O, ulu babası gözəl Yusif kimi yaraşlıq, ağ üzlü, mavi gözlü, sarışın saçlı adam idi.

Asoxik yazır ki, Arbun H' Ayın sonrakı törəmələrindən olub, eradan əvvəl 1102-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş, Assuriyaya vergi vermişdir (Асохик 1864. 245; Шопен 1852. 1075). Arbun gah İudeya, gah h' aylar üzərində hökmran olan çarın özünün yox, nəslinin adıdır. Arbun nəslindən çıxan çarlar ayrı dövrlərdə İudeya və İsraildə, Van bölgəsində, Albaniyada hökmranlıq etmişlər.

Musa Xorenli Arbunu çar hesab etmir. Yazır ki, o, patriarx və ya qəbilə başçısı olmuşdur (Хоренский 1893. 33. 189). Albaniya tarixində göstərilir ki, çar Arbun Yafəs nəslindən çıxmışdır (История Агван 1861. 31; Albaniya tarixi 1992. 19). Yafəs nəsiləri iberlər, h' aylar, qismən albanlar və başqalarıdır.

Arbun etnonimi Urartu mixiyazılı kitabələrində Erbun kimi yazıya alınmışdır. Bəzi assuroloqlar onu *Erbun*, bəziləri *İrpun* kimi oxuyurlar. Belə hesab edirik ki, Urartu çarı Arğıştinin (Меликишвили 1960. 17, 250) e. ö. 782-ci ildə saldıqı şəhərin adı Erpunu yox, Erpun olmuşdur. -i mənsubluq bildirən şəkilçidir. Sonralar Erbun şəhərinin adı İrəvan, Yerevan formalarına salınmışdır.

Erpun – sonrakı İrəvan punlaşmış erlərin, yəhudilər üzərində hökmran olan türklərin yurdudur. Onun İran və yunan mənşəli indiki ermənilərə aidiyyatı yoxdur.

*Erbun elə
İrəvandır.*

*İrəvan
punlaşmış
erlərin
şəhəridir.*

Urartu qoşunları Göyçə bölgəsinə gələnə – e. ö. 782-ci ilə qədər Erpun etnosu Araz çayının şimalında yaşayırdı. Ancaq onlar özlərinə qala tikməmişdilər. Sonralar tikilən qala onların adı ilə Erpun, İrpun adlandırılırdı.

Ermənilər tarixi mənbələrin astarını üzünə çevirərək özlərinə qurama tarix yaratdılar. Həmin tarixi uydurmalarından təmizləmək, olduğu kimi bərpa etmək bizim vəzifəmidir.

Dənizdən dənizə çapan İber atları

Ermənilərin xülyasına görə iki dəniz arası onların tarixi vətəni olmuşdur. Əvvəlcə onlar iki dəniz deyəndə Aralıq və Qara dənizi nəzərdə tuturdular. Çünki Avropa dövlətləri onları Osmanlı dövləti ərazisində dövlət yaratmağa şirnikləndirirdi.

Ancaq vəziyyət onların istədikləri kimi olmadı. Türkiyə azadlıq savaşından qalibiyyətlə çıxdı. Nəticədə erməni dövləti Qafqazda yaradıldı.

Ermənilər gələcək fitnəkarlıqlar üçün yeni plan cızdılar. Guya onların tarixi vətəni Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında yerləşmişdir. Əslində indiki ermənilərin əcdadları dənizdən dənizə adlanan düşüncənin daşıyıcıları olmamışlar. Belə bir düşüncənin sahibləri çoxsaylı, qüdrətli orduya malik olmalı idi. Belə bir qüdrətli ordunun sahibləri hunlar, oğuzlar, eftalitlər və nəhayət, Çingiz xanın övladları idilər.

Ermənilər dənizdən dənizə adlanana işğalçılıq fəlsəfəsini onların dilindən eşitmişlər. Qədim Çin salnamələrində göstərilir ki, tukyular – türklər, iberlər – berlər, kunlar – hunlar qan tərləyən qaşqa-şəkil atların üstündə dəfələrlə gündoğan və günbatan dənizlər arasındakı ucsuz-bucaqsız torpaqları tutmuşlar. N.Y.Marr yazır ki, Çin salnamələrindəki dənizdən dənizə çapan Ber atları iberlərin atlarıdır (Mapp 1899. 81).

Batı xan Adriatik dənizi sahilinə çıxanda əmr etdi ki, dənizdən bir ovuc qum götürsünlər və atası Cuci xanın qəbrinə səpsinlər. Bu adət səlcuqlarda daha əski çağlardan var idi. Məlik şah qoşunları ilə Aralıq dənizinə çatdı. Onun əmrilə dənizdən bir ovuc qum götürüb, atası Alp Arslanın Mərv şəhəri yaxınlığındakı qəbrinə səpdilər (Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. II. Bakı, “Yazıçı”, 1993. s. 82).

Türklərin əcdadlarının Asiya və Qafqazdan Nil vadisinə, oradan Avropaya axınları üç yüz, dörd yüz il

*Məlik şah
Aralıq
dənizinə çatıb
əmr etdi ki,
dənizdən bir
ovuc qum
götürsünlər
və atası Alp
Arslanın
qəbrinə
səpsinlər.*

fasilələrlə tarix boyu davam etmişdir. İlk axın e. ö. IV minilliyin sonlarında baş verdi. Kam nəslindən Kuş övladları Nil çayının Aralıq dənizinə töküldüyü yere çatıb, ilan və kərtənkələ ilə qidalanan aborigenləri səh-raya qovdular və qədim Misir mədəniyyətini yarat-dılar. Kuş nəslinin kahini *Mene* ilk firon oldu və Mene – yunan dilli mənbələrdə Memfis şəhərini saldı.

Kuş tayfa ittifaqının tərkibində İber və Ay (bəzi erməni mənbələrində H' Ay) nəsiləri də var idi. Ancaq yanlış olaraq son 70 ilin ümumiləşmiş tarix kitabla-rında iberlər gürcülərin, h' aylar ermənilərin əcdadları kimi təqdim edilir. Halbuki, iberlər indiki gürcülərin, h' aylar indiki ermənilərin əcdadları deyildilər. Onlar Turan mənşəli etnoslar olub, dilləri türk və fin dil-lərinə bənzəyirdi (Хаханов 1895. 1; Мapp 1906. 2; Мapp 1920. 36. 40; Ёселиани 1966^a 7).

H' Aylar və iberlərin bir hissəsi Misirdən fələst-inə, oradan Van bölgəsinə və Qafqaza köçdülər. İber-lərin çoxu isə Şimali Afrikadan ötərək Piriney yarım-a-dasına gəldilər (Мapp 1920. 36; Меликсетбеков 1936. 190).

X əsdə yaşamış yevrey mənşəli tarixçi İosif ben Kurion yazır: – Afrika coğrafi adı *İverik* etnik adının tərcüməsidir (Левин 1866. 27). “Albaniya tarixi”ndə deyilir: – Dillər qarşısında Yafəs nəslindən 15 xalq tö-rədi. Onlardan birinin ölkəsi İberiya, biri Böyük İspa-niyadır (История Агван 1861. 3; Albaniya tarixi 1993. 15).

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, iberlər İspaniyaya dəniz yolu ilə gəlmişlər. Bəziləri isə belə hesab edirlər ki, onlar quru yolu ilə Şərqi İspaniya və Cənubi Fran-saya gəlib çıxmışlar (Шор 1931. 225; Меликсетбеков 1942. 31).

Mənim fikrimcə, iber və siberlərin quru yolu ilə Avropaya miqrasiyası daha inandırıcıdır. Belə olmasa, Afrika qitəsi Kür nəslindən Yusifin dediyi kimi, İverik

Qədim erməni mənbələrinin çoxunda h' aylar Ay adlandırılır.

Afrika qitəsinin adı İberik etnonimindən törəmişdir.

adlanmazdı. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, türkmən tayfa başçısı Ay Aba ərəb ordusunun başında Şimali Afrikadan ötürək İspaniyanı tutmuşdu.

R.İ.Şor 1931-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının “Məruzələr”ində çap etdirdiyi məqaləsində yazırdı: – Piriney yarımadasının İberiya dövrü maddi-mədəniyyət abidələri ilə Aralıq dənizinin şərq sahillərində yaşamış etnosların bəzi arxeoloji tapıntıları uyğun gəlir (Шор 1931. 233-234).

Musa Kaqanqaytuklu yazır: – İberiya və Böyük İspaniyanın Roma işğalına qədərki etnosları Yafəs övladları idi (История Арбан 1861. 3; Мapp 1920. 36).

N.Y.Marr 1928-ci ildə Cənubi Fransada və Şimali İspaniyada olmuşdu. O yazır: – Dünyada möcüzələrə inanmaq olarmış. Qafqaz və Piriney qurlarının meyvə adları bir-birinə uyğun gəlir. Hətta onların balaca çoban itləri də bir-birinə bənzəyir (Mapp 505. 4).

B.A.Turayev yazır ki, Misir papirus yazılarında *Ever* ilə Avropa iberlərini qohum saymaq olmaz (Тураев 1903. 123). Əslində Avropa və Ön Asiya iberləri nəinki qohumdur, tamamilə eyni mənşəli etnoslardır. Robert Bleyxşteynerin yazdığı kimi, onlar bir-birlərindən çox tez ayrıldıqlarına görə (Блейхштейнер 1936. 190) dillərində və adət-ənənələrində müəyyən fərqlər yaranmışdır.

Piriney iberlərinin övladları olan basklar XX əsrin əvvəllərinə qədər erkək cinsinə *ar*, ataya *ayta*, atababalara *ayton*, anaya *ama*, ana xətt ilə əcdadlara *amon*, balaca canlılara *ba*, Nuhun gəmisinə *arqa* deyirdilər (Mapp 505. 24).

Teonim mənşəli aton və amon sözləri göstərir ki, iberlər Misirdən Avropaya çox tez – e. ö. 23-cü əsrdə köçmüşlər. Çünki həmin dövrdə h'ixosların Asiyadan Nil vadisinə axını başlamışdı. Asiyanın yeni köçərilərinə məğlub olan iberlər 2 yerə bölünərək bir qismi Avropaya, bir qismi Fələstinə köçmüşdür.

Ərəblər türkmən alpi Ay Abanın başçılığı altında İspaniyanı tutmuşlar.

Piriney baskları ataya ayta, anaya ama, Nuhun gəmisinə arqa deyirdilər.

Cəm forması Aton və Amon olan qədim Misirin Ata və Ama kultlarını Nil vadisinə Kam nəslindən Kuş, Ay və İber övladları gətirmişlər. Bu kultların izləri Çuvaş folklorunda indiyədək qalmaqdadır. Çuvaşlar xristianlığa qədər ata xətilə əcdadlara *Ataşe*, ana xətilə əcdadlara *Amaşe* deyirdilər (Родионов 1983. 19-28).

İ.İ.Meşşaninov yazır: – Buğa kultu Qafqaz və Piriney iberlərinin bir-birinə bağlayır (Мещанинов 1927. 21).

N.Y.Marr 1920-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdirdiyi *Yafəs* dillərindəki 3-cü etnik elementə həsr olunan kitabında yazır: – *Buğa və Keçi* kultlarını Qafqazdan İspaniyaya iberlər aparmışlar. Xristianlığa qədərki iberlərin inancına görə, əcdadların ölməz ruhları buğaların və keçilərin bədəninə köçərək yaşayır (Marr 1920. 40).

*Buğa və keçi
kultlarını
İspaniyaya
iberlər
aparmışlar.*

Romalıların Piriney yarımadasına basqını ilə iberlərin, sibirələrin, barsillərin avropalılar tərəfindən assimilyasiyası başladı. Ancaq “Barselona” ilə “Real” Madrid futbol komandalarının azarkeşlərinin qarşındurması timsalında arilərlə türklərin tarixi mübarizəsinin davamını indi də görməkdəyik.

İberlərin bir hissəsi tiberlərlə birlikdə Misirdən Fələstinə sıxışdırıldı. Tədqiqatçıların bəziləri iberlərlə tiberləri eyniləşdirir, bəziləri isə onları qohum etnoslar sayırlar. Mari Brosseyə görə, iberlərin bir neçə nəslə tiberlərin arasından çıxmışdır (Патканов 1883. 241). N.Y.Marra görə, İber dili Tiber mənşəlidir (Marr 1910. X, XIII, XIX, 8). İosif Flavi (I əsr) yazır ki, iberlər tiberlərdən törəyiblər (Патканов 1883. 240).

*Barsillər
İspaniyaya
Qafqazdan
getmişlər.*

İberlər və tiberlər qohum etnoslar olub, gah bir-birlərindən ayrılmış, gah da bir tayfa ittifaqında birləşmişlər. Qərbi Sibirdə onların xanlıqları bir-birinə qonşu idi (Валиханов 1984. 230; Бартольд 1963. 459).

Avropada da İber və Siber etnoslarının ölkəsi bir-birinə yaxın idi. İberlər Şərqi İspaniyada, siberlər Cənubi Fransada yaşayırdılar (Шоп 1931. 225). Nəhayət, iberlərin son qalıqları Qafqazda, siberlər Şərqi Anadoluda yurd salmışdır. İberlər Misirdən qovulandan sonra xeyli vaxt Fələstində yaşadılar (Шопен 1866. 304). Burada onlar yəhudilərin dinini qəbul etdilər, ancaq uzun zaman yəhudiləşmədilər. İosif Flavi yazır: – Uudalar Everi *yevrey* adlandırırdılar (Иосиф Флавий 52390. 31).

İudalar Everi yevrey adlandırırdılar.

“Albaniya tarixi”ndə *Virk* yəni iber yevrey adının sinonimi kimi işlədilir (История Агван 1861. 2). Erməni tarixçilərinin əsərlərində isə *Vraçik*, *Vrats* etnonimi: 1. iver nəsindən olan; 2. yevrey deməkdir (Шопен 1866. 202. 336). Ancaq bu, o demək deyil ki, iverlər, yəni yevreylər yəhudidir, yəhudilər Uuda nəsindən olanlardır.

B.Qroznı yazır: – İbrit yevreyləri sami mənşəli etnos saymaq düz deyil. Onlar uzunburun Anadolu etnosudur (Грозный 1938. 27). İbrit yevreylər İsayi yevreylərdir. İsa peyğəmbərin əcdadlarıdır. Kənan tayfa ittifaqının əsas nəsillərindən biri olan İsayi yevreylər elə iberlərdir. Əlimizdə olan etnolinqvistik faktlar göstərir ki, onların dili sami dillərin təsirinə uğramış türk dili olmuşdur.

İuda yəhudi, İber yevreydir.

İsayi yevreylər anaya *aba*, ataya *deda*, səhərə *şahar*, əbədiyə *olum* (ölümün antonimi) deyirdilər (Вигуру 1897. 304). Heç bir tarixi mənbədə göstərilmir ki, iberlər, yəni yevreylər sami mənşəli xalq olmuşdular.

İberlər Turan mənşəli etnos olub, Qafqaza Asiyanın dərinliklərindən gəlmişdir.

M.Müllerə görə, iberlər Turan xalqıdır. Onların dili Turan qrupu dillərinə aiddir (Хаханов 1895. 1). P.İoseliani hələ 1866-cı ildə yazırdı: İberlər Cənubi Qafqaza Asiyanın dərinliklərindən gəlirlər (Иоселиани 1866^a. 7).

N.Y.Marr iberlərin türk mənşəyinə toxunmasa da yazır: – İberlərin dilində və anrtopoloji quruluşunda 3 etnik element var. Üçüncü etnik element ari və sami deyil (Mapp 1920. 40). R.İ.Şor ondan fərqli olaraq birmənalı formada bildirir ki, 3-cü etnik element türk elementi olmuşdur (Шор 1931, 225, 227).

“Bibliya”nın bəzi təfsirçilərinə görə, *Ever* yevreylərin əcdadlarından biri olub, Xam nəslindəndir (Вигуры 1897. 92). Xam, yəni Kam nəsiləri Asiyanın dərinliklərindən Ön Asiyaya arilərdən və samilərdən qabaq gəlmişdir.

İberlər hələ Fələstində ikən *Ever* adlanırdılar (Шопен 1866. 204-205). Assuriya hökmdarı Salmanasar (e. ö. VIII əsr) onları Fələstindən Qafqaza köçürdü (Шопен 1866. 204). Fələstindəki H'Evron şəhəri Musa peyğəmbərin gəlişinə qədər Arba, Arabax adlanırdı (Вигуры 1897. 308. 510). Nəzərə alsaq ki, H'Evron İbev yurdu deməkdir, deməli, iberlər əvvəlcə Misirdən Fələstinə, sonra oradan Qafqaza köçürülmüşdür.

Gürcülər indi iberləri öz əcdadları, İberiyanı öz ölkələri hesab edirlər. Əslində İberiya həm onların, həm bizim tarixi vətənimiz, iberlər yalnız bizim əcdadlarımızdır. Çünki iberlər iltisəqi dilli Turan xalqı olub, gürcü deyildilər. Sonradan baqrationslar gəlib, onları gürcüləşdirdilər (Блейхштейнер 1936. 188-190; Шопен 1866. 200; Сенковский 1859. 174).

İberlərin və kartvellərin özləri kimi dilləri də bir-birinə bənzəmədi. İber dili indiki minqrel, svan və çanların dilinə qohum olmuşdur (Глonti 1936. 40; Mapp 1938. 439). İberlərin dilində bəzi dilçilər hələ keçən əsrin 20-30-cu illərində şumer və subar izləri tapmışdılar (Mapp 505.10; Блейхштейнер 1936. 190).

Mari Brosse yazır ki, baqrationslar iberlərin çoxtayfahı dövlətini mənimsədilər. İber dövləti tədri-

*Fələstindəki
H'Evron şəhəri
əvvəlcə Araba
adlanırdı.*

*İber dilində
şumer və subar
dillərinin izləri
var.*

cən dönüb gürcü dövləti, iber dili minqrel, çan dili oldu (Патканов 1883. 209). Yəni iberlər yüz illərlə əzilərək, assimilyasiya olunaraq kartvellərə çevrildilər. N.Y.Marr yazır ki, iberlərin kartvellərə çevrilməsi kimerlərin xaldeylərə çevrilməsinin eynidir (Читая 1985. 377).

Tədqiqatçıların demək olar ki, hamısının fikrincə, iber və tiber etnik adları dəmir, mis sözündən törəmişdir. Şumerlər döyülərək – təpilərək silah hazırlanan mis filizinə *tebira* deyirdilər (Алиев 1960. 105).

Qədim Ön Asiya miflərində Tiber asiyalıdır. O, ilk dəmirçi və bütün dəmirçilərin atasıdır (Грець I. 350; Вигур 1897. 387, 388; Пиотровский 1946. 22). Xristianlığa qədərki iberlərin günəş və mis tanrısı *Ber* adlanırdı (Март 1922^a. 50). Nəzərə alsaq ki, qədim erməni və gürcü mənbələrində bəzən etnik və teofor adlanan ilk saiti yazılmır, deməli həmin tanrının adı elə *İber* olmuşdur.

Şumer və iber dillərində olduğu kimi, türk dillərində də dəmirə *tebir* deyilir. Altay dilinin ləhcələrində həm dəmirə, həm dağa *tebir* deyilir (Молчанова 1979. 305).

Bizim əcdadlarımız – iberlər, tiberlər, türklər Avrasiyada ilk olaraq dəmir filizini əritdilər, ox-yayı kəşf etdilər, atı əhliləşdirdilər. Nəticədə dünyanın üstün xalqına çevrildilər.

Dənizlərlə dənizlərin, iqlimlərlə iqlimlərin arasında at oynatdılar. Dünyanın iki qütbünü – Misirlə Çini bir-birinə qovuşdurdular. Sivilizasiyalar bir-birini əvəz etdi. İnsanlığın tarixi inkişafı təmin olundu.

Türk etnoslarının öndərliyi ilə mədəniyyətlər bir-birinə qovuşmasaydı, Avrasiya xalqları Avstraliya ovçularının səviyyəsində qalardılar.

İberlərin kartvellərə çevrilməsi kimerlərin xaldeylərə çevrilməsinin eynidir (Marr).

Türk etnosları Çin və Misir mədəniyyətini bir-birinə qovuşdurdular. Nəticədə bəşəriyyətin tarixi inkişafı təmin olundu.